
LIBERALE **LR** REFLECTIES

APRIL 2023

In gesprek met ChatGPT

De politisering van de Eerste Kamer

Onteigening en liberalisme

Inhoud

Dwarse gedachte

Waarom liberalen bekend zouden moeten zijn met het cyberpunk-genre
door Wilbert Jan Derksen 2

Interview

In gesprek met ChatGPT. Kan ChatGPT de TeldersStichting vervangen?
door Armanda Govers 5

Staatssteun

Verleen niet meer, maar slimmere staatssteun *door Allard Knook* 11

Rechtsstaat

De mogelijkheid tot partijverbod is een glibberig pad *door Patrick van Schie* 16

Het 'partijverbod' in de *Wet op politieke partijen*: een noodzakelijk juridisch kwaad
door Job van den Broek 21

Onteigening en liberalisme *door Jacques Sluysmans* 26

Binnenland

De politisering van de Eerste Kamer *door Jan Kees Wiebenga* 35

Liberaal prudentie: over problemen, ernstige problemen en crises *door Uri Rosenthal* 45

Onderwijs

Burgerschapsvorming door politiek en onderwijs *door Hessel Nieuwelink* 52

Boekrecensies

Pleidooi van Sybe Schaap broodnodige spiegel voor de eilandpeinzers binnen het
Nederlandse liberalisme *door Bram van Bon* 62

Eigen initiatief onder de brug *door Fleur de Beaufort* 68

Colofon 73

Dwarse gedachte

Waarom liberalen bekend zouden moeten zijn met het cyberpunk-genre

door Wilbert Jan Derksen

De titel van deze tekst zal waarschijnlijk bij menig lezer de wenkbrauwen doen fronsen. ‘Cyber-wat?’ Cyberpunk, ja. Een korte uitleg: cyberpunk is een sub-genre binnen de sciencefiction. Het ontstond in de jaren 80 en schetst een dystopisch toekomstbeeld waarin de rol van technologie centraal staat. Vooral wordt het genre gekenmerkt door zijn zeer uitgesproken visuele stijl: drukke steden met veel hoogbouw, neonreclames overal en inwoners die hun lichaamsdelen gedeeltelijk hebben laten vervangen door cybernetica (robotonderdelen). Er zijn onder meer boeken (*Neuromancer*, *Altered Carbon*), films (*Blade Runner*, *Ghost in the Shell*) en videogames (*Cyberpunk 2077*, *Deus Ex*) binnen

dit genre te vinden. Het cyberpunk-genre onderscheidt zich echter van veel andere sciencefictionverhalen in dat het een diepere politiek-filosofische laag kent. Het is een vorm van maatschappijkritiek die sinds zijn opkomst in de jaren 80 op veel vlakken profetisch is gebleken. Ook voor liberalen geldt dat de verschillende aspecten van dit genre het overpeinzen waard zijn.

Het belangrijkste kenmerk van cyberpunk is de relatie tussen mens en technologie. Dit genre wordt ook weleens samengevat met de woorden: ‘*high tech, low life*’. Ontwikkelingen op het gebied van kunstmatige intelligentie (AI), robotica en cybernetica hebben hier

een enorme vlucht genomen. Deze hebben alleen het leven van de meeste mensen niet beter, maar juist slechter gemaakt. Voor de gewone man is eigenlijk geen plek meer in de samenleving, aangezien machines in bijna elk opzicht superieur zijn geworden. De enige optie is jezelf te versmelten met deze technologie door middel van cybernetica, waardoor de grens tussen mens en machine steeds vager wordt.

Als we dat spiegelen naar de echte wereld zien we dat deze onderwerpen vandaag de dag steeds meer beginnen te spelen. De ontwikkelingen op het gebied van AI gaan hard, zoals ChatGPT ons onlangs liet zien. Waar wij lang dachten dat ons vermogen tot creatief denken ons te allen tijde zou onderscheiden ten opzichte van dit soort technologieën, laat ChatGPT nu al zien dat dit lang niet altijd het geval is. Ook veel creatieve beroepen zijn zo waarschijnlijk niet langer meer veilig voor de aanstaande robotisering van de arbeidsmarkt. Dit vormt een uitdaging waar liberalen zich op moeten voorbereiden. Massale omscholing zal waarschijnlijk nodig zijn om te voorkomen dat individuen zichzelf niet langer kunnen onderhouden wanneer hun professionele vaardigheden irrelevant geworden zijn op de arbeidsmarkt.

Ook op het gebied van cybernetica staan we niet stil. Zo werkt het bedrijf Neuralink aan computerhersenimplantaten, in eerste instantie om neurologische aandoeningen als verlamming te verhelpen, maar op de langere termijn mogelijk ook om bepaalde cognitieve functies te kunnen verbeteren. Voor liberalen werpt dit dilemma's op wanneer dit soort mensverbeteringstechnologieën alleen beschikbaar zijn voor de meest welgestelden in de samenleving en zo de kansenongelijkheid doen vergroten. Bovendien roept het

vragen op over privacy en veiligheid wanneer deze breincomputers door anderen kunnen worden binnengedrongen, net zoals het nu mogelijk is normale computers te hacken.

Een tweede belangrijk element van cyberpunk is de dominantie van zogeheten 'megacorporaties'. Een select aantal bedrijven is zo groot geworden dat zij de markt wereldwijd volledig beheersen. Deze machtspositie is zo sterk dat zij in feite de soevereine staat hebben weggedrukt. Zelfs het monopolie op geweld ligt niet langer meer bij de staat en deze conglomeraten kennen ieder hun eigen veiligheidsapparaat. Oorlogen worden niet meer tussen landen, maar tussen deze megabedrijven uitgevochten. De CEO's van deze megacorporaties moeten dan ook eerder als politiek leider gezien worden, dan als alleen het hoofd van een bedrijf.

Tevens zijn er hier duidelijke parallellen met de huidige wereld op te merken. Zo is er nu veel discussie over 'Big Tech': gigantische technologiebedrijven als Microsoft, Google en Amazon. Zij domineren de markt en kijken continu op welke manieren ze hun marktaandeel kunnen uitbreiden, zelfs richting andere sectoren. Amazon begon ooit als een online boekenwinkel, maar is nu ook in onder meer de entertainment-, *cloud*-, verzorging- en retailsector actief. Vanuit liberaal perspectief is dit een zorgelijke ontwikkeling, omdat er op deze manier steeds minder concurrentie op de markt is en dit innovatie kan hinderen. Dat deze bedrijven daarnaast ook steeds meer politieke macht vergaren, blijkt bijvoorbeeld uit het gegeven dat Denemarken onlangs een ambassadeur afvaardigde naar Silicon Valley (San Francisco, VS), waar veel van deze techbedrijven hun hoofdkantoor hebben gevestigd. Het feit dat dergelijke marktspelers ondanks hun politieke macht

geen verantwoording aan de burger hoeven af te leggen, doet afbreuk aan de democratie.

Ook zien we steeds vaker dat de staat niet langer het alleenrecht om geweld te gebruiken lijkt te hebben. In conflictsituaties worden nu regelmatig particuliere militaire bedrijven ingezet, zoals het Amerikaanse Blackwater en de Russische Wagner Group. Naast dat deze zich vaak weinig aantrekken van het oorlogsrecht, is het voor liberalen problematisch dat de staat niet langer het monopolie op geweld heeft. Dit, terwijl het garanderen van veiligheid als de primaire taak van de overheid wordt gezien.

Naast deze twee belangrijkste kernmerken van het cyberpunk-genre zijn er ook verschillende andere aspecten te noemen die hout lijken te snijden. Zo laat deze toekomstvisie zich tekenen door de sterke aanwezigheid van Aziatische invloeden, ook binnen het Westen. Zoals eerder gezegd, vindt het cyberpunk-genre zijn oorsprong in de jaren 80, een tijd waarin Aziatische landen als Japan en Zuid-Korea een enorm sterke economische groei vertoonden, waarbij zij zich vooral richtten op de *high tech*-markt. Dat zorgde voor een toekomstbeeld waarin de westerse landen uiteindelijk voorbij gestreefd zouden worden door hoogtechnologische Aziatische supermachten. We weten nu dat het vooral China is die poogt de westerse hegemonie uit te dagen. Voor liberalen geldt dat zij zich moeten voorbereiden op een nieuwe machtsbalans in de wereld, waarin met name China een grote rol zal spelen. Vooral omdat dit land zo anders lijkt te denken over veel van de liberale kernwaarden.

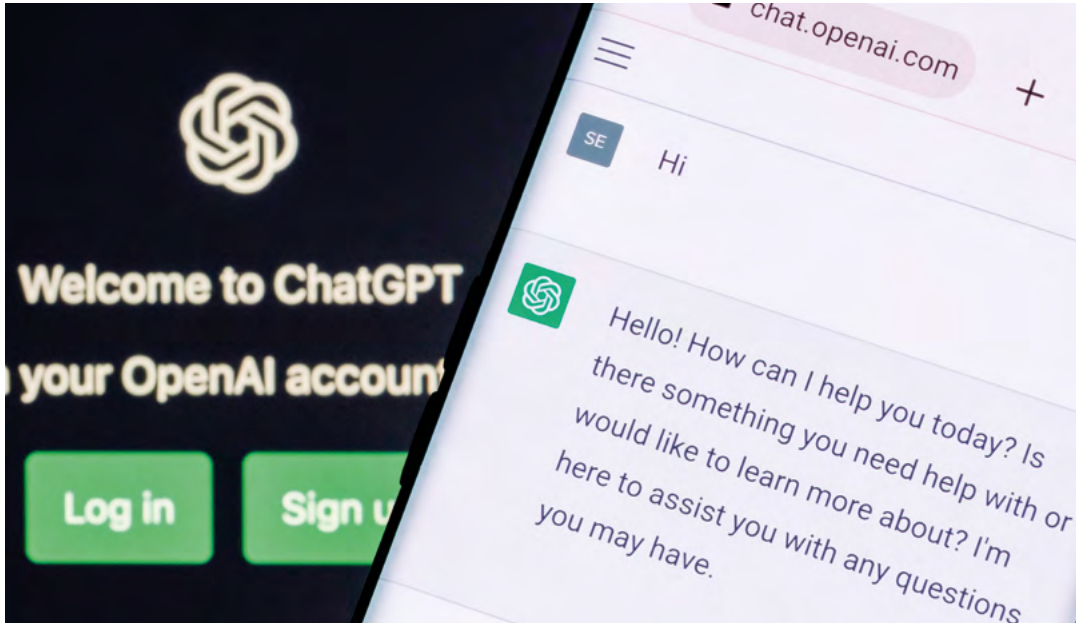
Daarnaast laat het cyberpunk-genre vaak een wereld zien waarin milieuvervuiling alom is en klimaatverandering veel gebieden

op de aarde onleefbaar heeft gemaakt. Ook hier liggen duidelijke uitdagingen waar liberalen zich over moeten buigen de komende jaren. Verder voorzagt het genre een wereld waarin er geen ontsnappen zou zijn aan reclames en advertenties. Waar dit daar vooral wordt weergegeven door middel van felle neon-reclameborden op de façades van vrijwel ieder gebouw in de stad, zien we vandaag de dag dat digitale marketing een evenzo opdringende vorm heeft aangenomen, waarbij privacynormen stelselmatig met de voeten getreden worden.

Het cyberpunk-genre houdt ons zo een spiegel voor, zij het vaak in extreme vorm, van hoe onze toekomst eruit zou kunnen zien wanneer wij er niet in slagen al deze uitdagingen op een adequate manier aan te pakken. Dergelijke fictieverhalen kunnen zo dus ook vanuit politiek-filosofische invalshoek relevant worden genoemd. Op soortgelijke wijze wist George Orwell ons in zijn befaamde boek *1984* (1949) te waarschuwen voor hoe de toekomst er onder een totalitair bewind uit zou kunnen zien. Zijn *'Big Brother'* is synoniem komen te staan met overheids-surveillance en heeft ons een pakkende metafoer gegeven die tot op de dag van vandaag wordt gebruikt. Naast dat deze verhalen een prognose geven van hoe de toekomst eruit kan zien, laten zij ons door de ogen van de protagonist ook ervaren hoe het zou zijn om in die wereld te leven. Ondanks dat het om een fictieel verhaal gaat, kan dat wel indruk maken en ons wakker schudden. In de woorden van de Franse filosoof Albert Camus: "fictie is de leugen die ons in staat stelt de waarheid te vertellen".

drs. Wilbert Jan Derksen is wetenschappelijk medewerker bij de TeldersStichting en eindredacteur van Liberale Reflecties.

In gesprek met ChatGPT. Kan ChatGPT de TeldersStichting vervangen?

door Armanda Govers

In november 2022 werd ChatGPT gelanceerd, een op kunstmatige intelligentie (AI) gebaseerde chatbot. Deze geavanceerde tekstgenerator kan complexe vragen beantwoorden, verschillende soorten teksten schrijven en zelfs converseren als een menselijke gesprekspartner. De technologie is getraind op basis van grote hoeveelheden data en wordt door velen als een doorbraak op het gebied van AI gezien, met mogelijk grote gevolgen voor bijvoorbeeld het onderwijs en de arbeidsmarkt. Ook de politiek zal hier dus de effecten van merken.

Reden genoeg om deze virtuele gesprekspartner eens wat vragen te stellen.

Kan je jezelf voorstellen?

Natuurlijk, ik ben ChatGPT, een AI-chatbot ontwikkeld door OpenAI. Mijn taak is om vragen te beantwoorden en te converseren met gebruikers. Ik ben getraind op een enorme hoeveelheid data, waaronder tekst, afbeeldingen en audio, om mijn taak zo goed mogelijk uit te voeren. Ik ben ontworpen om op een natuurlijke manier met mensen

te communiceren en te begrijpen wat ze bedoelen, zelfs als ze het niet letterlijk zeggen. Ik ben constant in ontwikkeling en leer bijna dagelijks nieuwe dingen om mijn kennis en mogelijkheden uit te breiden.

Kan je de TeldersStichting introduceren?

Natuurlijk, ik kan de TeldersStichting introduceren.

De TeldersStichting is een Nederlandse denktank die zich richt op de ontwikkeling en verspreiding van liberale ideeën in Nederland. De stichting is vernoemd naar Ben Telders, een Nederlandse jurist en verzetsstrijder die tijdens de Tweede Wereldoorlog is overleden in een concentratiekamp.

De TeldersStichting is opgericht in 1954 en is gelieerd aan de Volkspartij voor Vrijheid en Democratie (VVD), een liberale politieke partij in Nederland.

De TeldersStichting houdt zich bezig met onderzoek en publicaties op het gebied van onder andere economie, rechtsstaat, democratie, onderwijs, internationale betrekkingen en duurzaamheid. Daarnaast organiseert de stichting regelmatig evenementen, zoals seminars en conferenties, om liberale ideeën te verspreiden en het publieke debat te stimuleren.

Het doel van de TeldersStichting is om bij te dragen aan een open en tolerante samenleving waarin individuele vrijheid en verantwoordelijkheid centraal staan. De stichting streeft ernaar om het liberale gedachtegoed te blijven ontwikkelen en uit te dragen, en daarmee bij te dragen aan een bloeiende democratie in Nederland.

Wat zijn de overeenkomsten tussen ChatGPT en de TeldersStichting?

Hoewel ChatGPT en de TeldersStichting beide verschillende entiteiten zijn met andere doelstellingen en functies, zijn er wel enkele overeenkomsten tussen hen te noemen.

Ten eerste zijn zowel ChatGPT als de TeldersStichting gericht op het delen en verspreiden van kennis en informatie. ChatGPT doet dit door het beantwoorden van vragen en het verschaffen van informatie aan gebruikers, terwijl de TeldersStichting dit doet door middel van onderzoek, publicaties en debatten.

Daarnaast zijn beide entiteiten ontworpen om te leren en te evolueren. ChatGPT is een AI-chatbot die continu wordt gevoed met nieuwe informatie en leert van zijn interacties met gebruikers, terwijl de TeldersStichting voortdurend onderzoek doet en zich aanpast aan nieuwe ontwikkelingen en inzichten.

Ten slotte hebben zowel ChatGPT als de TeldersStichting een onafhankelijke positie. ChatGPT is een machine en heeft geen politieke voorkeur, terwijl de TeldersStichting, hoewel het verbonden is aan de VVD, zich richt op het bevorderen van het liberalisme als ideologie en denkrichting, en daarom onafhankelijk werkt als denktank.

Kan ChatGPT de TeldersStichting vervangen?

Nee, ChatGPT kan de TeldersStichting niet vervangen. Hoewel ChatGPT in staat is om informatie te verstrekken en vragen te beantwoorden, heeft de TeldersStichting als onafhankelijk wetenschappelijk bureau een veel bredere taakomschrijving.

De TeldersStichting verricht onderzoek, publiceert rapporten en adviezen, organiseert conferenties en debatten en werkt samen met andere wetenschappelijke bureaus en organisaties. Dit alles wordt gedaan door een team van deskundige wetenschappers en professionals, die gezamenlijk een rijke bron van kennis en ervaring vertegenwoordigen.

Hoewel ChatGPT in staat is om te leren en te evolueren, is het niet in staat om te repliceren wat de TeldersStichting doet. ChatGPT is immers ontworpen als een machine die informatie kan verstrekken op basis van wat het geleerd heeft, terwijl de TeldersStichting een team van experts en professionals heeft die actief onderzoek doen en hun bevindingen publiceren en delen met anderen.

Kortom, ChatGPT kan een waardevolle aanvulling zijn op de kennis en informatie die de TeldersStichting verspreidt, maar kan deze niet vervangen als onafhankelijk wetenschappelijk bureau.

Maar weet ChatGPT niet meer dan alle deskundige wetenschappers en deskundigen bij elkaar?

Hoewel ChatGPT beschikt over een enorme hoeveelheid informatie en kennis, kan het niet als vervanging dienen voor deskundige wetenschappers en professionals bij de TeldersStichting of elders.

Ten eerste, de informatie die ChatGPT bezit, is gebaseerd op wat het geleerd heeft uit een grote hoeveelheid data. Hoewel deze informatie zeer uitgebreid kan zijn, kan deze informatie ook beperkt zijn door de aard van de gegevens die het heeft ontvangen. ChatGPT kan bijvoorbeeld niet beschikken over

informatie die niet in de bronnen voorkomt waarmee het getraind is.

Deskundige wetenschappers en professionals bij de TeldersStichting of elders hebben echter de ervaring, vaardigheden en kennis die nodig zijn om diepgaande analyses te maken en onderzoek te verrichten op een manier die niet mogelijk is voor ChatGPT. Deze experts zijn in staat om informatie te interpreteren en te contextualiseren, waarbij ze ook rekening houden met de nuances en complexiteiten van de onderwerpen waarop ze zich richten.

Bovendien beschikt ChatGPT niet over de persoonlijke ervaring, het menselijke oordeel of de emotionele intelligentie die nodig is om bijvoorbeeld ethische of morele kwesties te begrijpen en te beoordelen. Dit zijn zaken die voor mensen, in tegenstelling tot machines, vanzelfsprekend zijn en waarbij de menselijke touch belangrijk is.

Dus hoewel ChatGPT een uitstekende bron van informatie kan zijn, kan het niet dezelfde deskundigheid en contextuele kennis bieden als menselijke wetenschappers en deskundigen.

Zeg je nu eigenlijk dat emotionele intelligentie voor de mens waardevoller is dan harde data?

Nee, ik wil niet stellen dat emotionele intelligentie waardevoller is dan harde data. Beide hebben hun eigen waarde en toepassingen, en ze zijn complementair aan elkaar.

Harde data, zoals de informatie waarover ChatGPT beschikt, zijn belangrijk omdat het kan helpen bij het oplossen van complexe problemen en het nemen van beslissingen op

basis van feiten en cijfers. Het biedt een objectieve, feitelijke basis voor het nemen van beslissingen en het ontwikkelen van oplossingen.

Emotionele intelligentie, aan de andere kant, verwijst naar de mogelijkheid om emoties te begrijpen, te beheren en te uiten, zowel van onszelf als van anderen. Het stelt ons in staat om effectief te communiceren en om te gaan met sociale interacties en relaties.

Hoewel beide aspecten belangrijk zijn, zijn er bepaalde kwesties waar emotionele intelligentie en persoonlijke ervaring van cruciaal belang kunnen zijn, zoals bijvoorbeeld ethische dilemma's, morele kwesties en menselijke interacties. Mensen hebben de capaciteit om empathie te tonen en te begrijpen hoe hun beslissingen van invloed zijn op anderen, en deze persoonlijke ervaring is moeilijk te repliceren door machines.

Dus hoewel harde data belangrijk zijn, kan emotionele intelligentie van cruciaal belang zijn voor bepaalde beslissingen en interacties. Het is daarom belangrijk om beide aspecten te waarderen en te erkennen, en ze op een complementaire manier te gebruiken om onze kennis en ons begrip van de wereld te vergroten.

Kunnen we stellen dat een mens een completere bron van informatie is dan ChatGPT?

Ja, we kunnen stellen dat een mens een completere bron van informatie is dan ChatGPT. Hoewel ChatGPT een uitstekend hulpmiddel is voor het verzamelen van informatie en het genereren van antwoorden op gestelde vragen, heeft het beperkingen omdat het een machine is. Mensen daarentegen hebben

de mogelijkheid om niet alleen informatie te verzamelen en te verwerken, maar ook om die informatie te interpreteren, te contextualiseren en te evalueren vanuit verschillende perspectieven.

Mensen hebben ook de mogelijkheid om gebruik te maken van hun eigen levenservaring, emotionele intelligentie en intuïtie om tot oplossingen en beslissingen te komen. Ze kunnen de context en implicaties van informatie beter begrijpen en kunnen zich aanpassen aan veranderende situaties.

Bovendien kunnen mensen ook creatief en innovatief zijn, en op basis van hun persoonlijke ervaring nieuwe oplossingen bedenken voor problemen die nog niet eerder zijn opgelost. Dit is iets wat ChatGPT momenteel niet kan.

Kortom, hoewel ChatGPT een zeer krachtig hulpmiddel is voor het verzamelen en verwerken van informatie, is het nog steeds beperkt in zijn vermogen om alle aspecten van menselijke kennis, ervaring en emoties te begrijpen en te repliceren.

Je presenteert emoties en intuïtie als iets goeds, maar het wordt vaak toch gezien als irrelevant of zelfs zwak?

Emoties en intuïtie worden vaak ten onrechte gezien als irrelevant of zwak, maar in werkelijkheid zijn ze belangrijke en waardevolle aspecten van menselijke cognitie en besluitvorming.

Emoties zijn een belangrijk onderdeel van ons menselijk functioneren en kunnen ons helpen om te begrijpen wat belangrijk voor ons is, en ons te motiveren om actie te ondernemen.

Emoties helpen ons ook om te communiceren met anderen en om verbindingen te maken op een dieper niveau. Het vermogen om empathie te tonen en de emoties van anderen te begrijpen, is essentieel voor menselijke relaties en sociale interacties.

Intuïtie, ofwel het vermogen om snel te beslissen op basis van impliciete kennis en ervaring, kan ook zeer waardevol zijn. Vaak hebben we niet genoeg informatie om een beslissing te nemen op basis van logisch redeneren en moeten we vertrouwen op onze intuïtie om ons te helpen snel en effectief te handelen.

Het negeren van emoties en intuïtie kan leiden tot onvolledige of onjuiste beslissingen, omdat we niet in staat zijn de volledige reikwijdte van de situatie te begrijpen. Het is daarom belangrijk om een evenwicht te vinden tussen het gebruik van logisch redeneren en het vertrouwen op onze emoties en intuïtie om tot weloverwogen en effectieve beslissingen te komen.

Er is een zorg dat AI gebruikt zal worden om negatieve gevoelens te versterken, zoals haat en angst, voor politieke doeleinden. Hoe is gewaarborgd dat ChatGPT niet voor dit doeleinde misbruikt wordt en hoe voorkomen we dat dit alsnog gebeurt?

Het is inderdaad zorgwekkend dat AI kan worden gebruikt om negatieve gevoelens te versterken voor politieke doeleinden. Er zijn verschillende manieren waarop ChatGPT en andere AI-systemen kunnen worden misbruikt om deze gevoelens te versterken, zoals het verspreiden van desinformatie, het manipuleren van online discussies en het creëren van nepnieuws.

Om dit te voorkomen, moeten AI-ontwikkelaars en -gebruikers ethische richtlijnen volgen en verantwoordelijkheid nemen voor het gebruik van deze technologie. Er moeten bepaalde beperkingen en richtlijnen worden vastgesteld voor het gebruik van AI, vooral als het gaat om politieke doeleinden.

Bovendien moeten AI-systemen worden getraind met data die gebaseerd zijn op feiten en objectiviteit, en niet op vooringenomenheid of subjectiviteit. De datasets die worden gebruikt om AI-systemen te trainen, moeten van hoge kwaliteit zijn en vrij zijn van vooringenomenheid, anders kan dit leiden tot negatieve en schadelijke resultaten.

Daarnaast is het van belang dat er transparantie is over het gebruik van AI-systemen en de gegevens die worden gebruikt om deze systemen te trainen. Dit kan de mogelijkheid bieden voor externe controle en auditing, wat kan helpen om ongewenst gebruik te identificeren en te voorkomen.

Tot slot is het van belang dat er regelgeving komt die specifiek gericht is op het gebruik van AI-systemen voor politieke doeleinden. Deze regelgeving kan bijdragen aan het beperken van het misbruik van AI-systemen en het waarborgen van de verantwoordelijkheid van gebruikers.

Zijn je antwoorden op m'n vragen niet gekleurd door je ontwikkelaar?

Mijn antwoorden zijn gebaseerd op mijn kennis en begrip van de vragen die mij gesteld zijn, en zijn niet gekleurd door mijn ontwikkelaar. Ik ben geprogrammeerd om objectieve en feitelijke antwoorden te geven op basis van de informatie die ik heb geleerd tijdens mijn

training.

Het is echter belangrijk om op te merken dat mijn antwoorden niet noodzakelijkerwijs de enige of definitieve waarheid vertegenwoordigen. Er kunnen verschillende perspectieven en meningen bestaan over een bepaald onderwerp, en het is aan de gebruiker om kritisch na te denken over de informatie en conclusies te trekken op basis van diverse bronnen en perspectieven.

Wat is uiteindelijk de meest betrouwbare bron van informatie en hoe verhouden ChatGPT en de TeldersStichting zich hiertoe?

Er is geen enkele bron van informatie die altijd 100 procent betrouwbaar is, aangezien alle bronnen van informatie beperkingen en mogelijke fouten hebben. Het is daarom belangrijk om verschillende bronnen van informatie te raadplegen en deze kritisch te evalueren om een zo volledig mogelijk beeld te krijgen.

ChatGPT en de TeldersStichting kunnen beide nuttige bronnen van informatie zijn, maar ze hebben elk hun eigen beperkingen. ChatGPT is een AI-systeem dat is getraind op grote hoeveelheden data en kan snel toegang hebben tot veel informatie. Het kan daarom nuttig zijn bij het verstrekken van feitelijke informatie en het bieden van verschillende perspectieven op een onderwerp.

De TeldersStichting is een denktank die zich richt op het ontwikkelen van beleidsvoorstellen en het bevorderen van publiek debat. Het bestaat uit deskundigen op verschillende gebieden en heeft een lange geschiedenis van het bestuderen van politieke kwesties. Het kan daarom nuttig zijn voor het bieden van

diepgaande analyses en beleidsvoorstellen.

Beide bronnen kunnen nuttig zijn, afhankelijk van de specifieke vraag en het onderwerp. Het is aan de gebruiker om kritisch na te denken over de informatie die wordt verstrekt en te beoordelen welke bronnen het meest betrouwbaar zijn voor een specifieke vraag. Het is daarom aan te raden om verschillende bronnen van informatie te raadplegen en te vergelijken om een zo volledig mogelijk beeld te krijgen.

Dank je wel!

Graag gedaan, als je nog meer vragen hebt, sta ik altijd voor je klaar.

mr. A.M. Govers runt de ANBI-stichting Even Geen Vlees en is initiatiefnemer van de Schijf for Life (non-profit). Ook is zij lid van de Kernredactie van Liberale Reflecties.

Verleen niet meer, maar slimmere staatssteun

door Allard Knook

Staatssteun is verboden, behoudens uitzonderingen. Met deze duidelijke boodschap beoogde de *founding fathers* van de Europese Economische Gemeenschap (EEG) – de voorloper van de Europese Unie – het gelijke speelveld binnen Europa te verzekeren. Het staatssteunverbod kreeg een centrale plek in het Verdrag van Rome waarmee de EEG werd opgericht, dat, op 25 maart 1957, op de Capitoolijnse Heuvel werd ondertekend. Nu, 66 jaar later, lijkt staatssteun eerder de regel dan de uitzondering. Het verlenen van staatssteun vormt het hart van de Groene Industriepolitiek van de Europese Unie. De vraag is echter of het instrument juist wordt ingezet. Vooral het verlenen van *meer* steun lijkt cen-

traal te staan. Zou niet het verlenen van *slimmere* steun de norm moeten zijn? Oftewel een vorm van staatssteun waarbij de beleidsdoelstellingen van de Europese Unie hand in hand gaan met het *instrument* staatssteun.

Een voorbeeld waar dit wel al is gebeurd is bij staatssteun voor zogenaamde Important Projects of Common European Interest (IPCEI). Dit zijn grote Europese projecten op het gebied van met name verduurzaming en digitalisering waarbij verschillende lidstaten moeten samenwerken vanwege de omvang en het ontwikkelrisico. Alhoewel de mogelijkheid om staatssteun voor dergelijke projecten toe te staan al door de *founding fathers*

van (en dus in) het Verdrag van Rome was voorzien, nam de Europese Commissie pas in 2014 regelgeving op dit gebied aan. In deze regelgeving gaat het beleid met betrekking tot ICPEI's hand in hand met de mogelijkheden om steun hiervoor te verlenen. Op basis van deze regelgeving werd recent bijvoorbeeld steun voor grote batterijfabrieken of Europese waterstofprojecten toegestaan.

Een ander voorbeeld van wat mijns inziens als *slimme steun* kan worden gezien vormt de European Chips Act. Op dit moment leiden wereldwijde tekorten aan halfgeleiders al tot gedwongen fabriekssluitingen in een flink aantal sectoren, van auto's tot medische apparatuur. Dit probleem zal de komende jaren alleen maar sterk toenemen, aangezien tegen 2030 een verdubbeling van de vraag naar chips wordt verwacht. Met de Chips Act wil de Europese Commissie deze tekorten aanpakken. De concepttekst van deze wet werd in februari door de Europese Commissie gepresenteerd. De Commissie moet wel opschieten, want de Amerikaanse Chips Act werd in augustus al door president Biden ondertekend. Met het Europese wetsvoorstel is echter iets bijzonders aan de hand. Het heeft weliswaar de vorm van een Europese verordening – oftewel een Europese wet – maar de inhoud is veel meer dan een wet alleen. Integraal onderdeel van de verordening vormt een beschrijving van de wijze waarop de Commissie de benodigde investeringen in dit ecosysteem aan het staatssteunrecht zal toetsen. Het staatssteunkader gaat ook hier dus hand in hand met de wetgevende en beleidsmatige ka-

ders, of, beter gezegd, vormt daarmee één geïntegreerd geheel. Daarmee wordt het staatssteunrecht instrumenteel voor de strategische keuzes die noodzakelijk zijn om de doelstellingen van de Chips Act te realiseren.

Het staatssteunrecht in het kort

Als gevolg van voornoemd verbod reguleert de Europese Unie het verlenen van staatssteun. Het is overheden – behoudens uitzonderingen – verboden staatssteun te geven aan ondernemingen – oftewel financiële voordelen in welke vorm dan ook. Hieronder vallen subsidies, goedkope leningen, overheidsgaranties en fiscale voordelen, maar ook bijvoorbeeld het goedkoop verstrekken van intellectueel eigendom, of andere financiële voordelen in welke vorm dan ook. Het verlenen van staatssteun wordt *volledig* door Europa gereguleerd; alleen Europese regelgeving bepaalt welke staatssteun is toegestaan, en onder welke voorwaarden. Lidstaten hebben geen eigen vrijheid om te bepalen in hoeverre staatssteun kan worden verleend. In de meeste gevallen kunnen overheden op basis van de Europese staatssteunregelgeving echter wel zelf bepalen of, en zo ja, onder welke voorwaarden, zij staatssteun kunnen geven. In voorkomende gevallen zal toestemming van de Europese Commissie nodig zijn om de steun te kunnen verlenen, zoals bij aankoop van boeren in het stikstofdossier. Soms wordt deze voorafgaande goedkeuring in de staatssteunregelgeving zelf als verplichting opgenomen, in andere gevallen voorziet de regelgeving simpelweg niet in de mogelijkheid om staatssteun te verlenen en dient om die reden apart goedkeuring te worden

gevraagd van de Europese Commissie. Wordt de goedkeuring ten onrechte niet gevraagd – of de staatssteunregelgeving anderszins niet nageleefd – dan kunnen de gevolgen aanzienlijk zijn. Deze gevolgen laten zich nog het beste typeren als de *rewind*-knop van een oude videorecorder: alle afspraken moeten *de jure* worden teruggedraaid. Een dergelijk risico kan ontstaan na een gerechtelijke procedure of een klacht bij de Europese Commissie: elke onderneming of burger heeft het recht een klacht in te dienen bij de Europese Commissie indien die meent dat ongeoorloofde staatssteun is verleend.

Van verbod naar instrument

De afgelopen vier jaar heeft de Europese Commissie de mogelijkheden om staatssteun te verlenen aanzienlijk verruimd. Oorzaken hiervoor zijn onder meer de COVID-19-crisis, de vergaande plannen van de EU met betrekking tot de energietransitie en digitale transitie, de inval in Oekraïne en – meest recent – de Europese reactie op de Amerikaanse Inflation Reduction Act. Anders dan vaak in de media wordt gesteld, hebben deze verruiming niet geleid tot een ‘versoepeling’. Het is met andere woorden niet zo dat de Europese Commissie of de (Nederlandse) rechter minder streng zal toezien op niet-naleving van het staatssteunrecht. Het is de logische en noodzakelijke keerzijde van de medaille: alleen door handhaving kan het gelijke speelveld binnen de Europese Unie worden verzekerd en de *race to the bottom* worden voorkomen. Het kenmerkt de context waarbinnen bijvoorbeeld in het stikstofdossier brieven van de Europese Com-

missie over staatssteun tot stand komen.

Wel is duidelijk dat de nieuwe staatssteunkaders meer en uiteenlopende (vormen van) steun toestaan. Dit vormt een integraal onderdeel van de nieuwe handelspolitiek van de Europese Unie. In haar laatste *State of the Union* sprak Ursula von der Leyen in dit verband over een “paradigmaverschuiving – een sprong naar de toekomst”. Een paradigmaverschuiving die, zo gaf ze aan, gepaard gaat met aanzienlijke overheidsinvesteringen, bijvoorbeeld om – uit dezelfde *State of the Union*: “de elektriciteitsmarkt grondig en breed hervormen”, “de financiële markten het nodige vertrouwen te geven”, om “de werkgelegenheid en de groei op peil te houden” om “waterstof om te vormen van een nichemarkt tot een massamarkt”. Het toestaan van inmiddels honderden miljarden aan steun voor deze doeleinden is natuurlijk niet nieuw. In totaal werd meer dan 3000 miljard euro aan staatssteun verleend om de gevolgen van de COVID-19-crisis tegen te gaan. De COVID-19-crisis werd naadloos opgevolgd door andere grote uitdagingen, zoals de noodzaak om een aanzienlijke versnelling aan te brengen aan de energietransitie als gevolg van de Oekraïne-crisis. De nieuwe benadering in het staatssteunrecht vormde daarmee een essentieel onderdeel van de Green Deal, Fit for 55 en vervolgens REPowerEU, kort gezegd de Europese plannen om de energietransitie te versnellen en vervolgens nog verder te op te voeren als gevolg van de inval in Oekraïne. Het Green Deal Industrial Plan (GDIP) vormt het voorlopige sluitstuk van deze ambitieuze plannen. Centraal onderdeel

hiervan vormt een aanzienlijke verruiming van het staatssteunrecht op grond waarvan overheden zelf mogen bepalen onder welke voorwaarden zij staatssteun mogen verlenen.

Opmerkelijk is dat het verlenen van staatssteun dus telkenmale nadrukkelijk als centraal instrument wordt ingezet om deze verschillende crises “op te lossen”. “Wanneer buitenlandse mogendheden de vrede verstoren door energiebronnen als wapen te gebruiken, is er duidelijk reden voor de staat om in te grijpen”, aldus vicepresident van de Europese Commissie Margrethe Vestager bij een staatssteuncongres in Brussel enkele maanden geleden. Verruiming van het staatssteunrecht wordt zo bijna zelfs een *instrument of war*.

Het juiste instrument?

Dat staatssteun dus van een verboden handeling steeds meer een beleidsmatig instrument is geworden moge duidelijk zijn. De vraag is echter of dit instrument wel op de juiste wijze wordt ingezet. De snelheid waarmee het staatssteunrecht verandert lijkt vooral te zijn ingegeven door de gedachte om *meer* staatssteun toe te staan. De vraag is of daarmee het gelijke speelveld wel is gediend. Alhoewel zoals aangegeven, de verruiming niet heeft geleid tot versoepeling – de handhaving is onverminderd sterk – is door *handhaving alleen* een gelijk speelveld binnen Europa immers niet gegarandeerd. Al tijdens de coronacrisis bleek dat de tijdelijke verruiming van de mogelijkheden om steun te verlenen ertoe leidt dat vooral rijkere lidstaten meer steun gaan verlenen, met ongelijkheden tussen de lidstaten als gevolg. Het is een simpele

wetmatigheid: daar waar verruiming van de staatssteunregels optreedt, kunnen rijkere lidstaten eenvoudiger van deze verruiming gebruikmaken dan armere. Tijdens de coronacrisis was deze ongelijkheid al zichtbaar. De vraag is of *structurele* verruiming zoals deze nu zichtbaar is niet tot een nog veel grotere ongelijkheid gaat leiden tussen lidstaten.

De vraag moet – niet alleen om deze reden – mijns inziens dan ook vooral zijn of niet in plaats van meer steun vooral *slimmere* steun moet worden verleend. Gericht in plaats van alsmaar meer. Biedt het staatssteunrecht niet ook juist de mogelijkheid om (bepaalde vormen van) steun te verbieden, zoals hierboven beschreven? Mijns inziens moet naast de verruiming van het staatssteunrecht ook het reguleren van bepaalde vormen staatssteun op andere gebieden onderdeel worden van het instrumentele karakter dat dit rechtsgebied inmiddels heeft gekregen.

Dat het staatssteunrecht ook kan worden gebruikt ter regulering van bepaalde onderwerpen is niet nieuw. Alhoewel het Europees recht uitgaat van de fiscale autonomie van de lidstaten, heeft de Europese Commissie verschillende keren aangegeven dat deze autonomie niet onbegrensd is. Het kan door het staatssteunverbod worden ingeperkt om oneerlijke concurrentie te voorkomen. Hoever de EU hierin mag gaan is inmiddels onderwerp geweest van spraakmakende zaken als die met Apple, Starbucks, McDonalds, Amazon, Engie, Fiat en Nike. Kort gezegd draait het in deze zaken telkens om de vraag in hoeverre de Europese Commissie belastingstel-

sels mag reguleren. Het fiscale staatssteunrecht is daarmee een belangrijk voorbeeld van hoe het verdragsverbod kan worden gebruikt ter regulering van bepaalde onderwerpen.

Conclusie

Het staatssteunrecht kenmerkt zich op dit moment door een opeenstapeling van verruimingen, zowel als het gaat om de gebieden waarop staatssteun mag worden verleend, als de hoogte waarop binnen deze gebieden steun kan worden gegeven. Continue verruiming staat hierin centraal. Tot op heden is slechts ten dele stilgestaan bij de vraag of de ontwikkeling niet veel meer richting slimme staatssteun dient te gaan. Op een *slimmere* wijze tot staatssteun verlenen betekent in mijn optiek dat Europees beleid en de daarmee verwant houdende staatssteunkaders veel meer dan nu het geval is worden geïntegreerd. Dat het staatssteunrecht ook wordt gebruikt om op instrumentele wijze te reguleren hoe Europese doelstellingen dienen te worden gerealiseerd. Op vergelijkbare wijze

zoals te zien is bij IPCEI's en in de Chips Act zou mijns inziens het staatssteunrecht veel vaker dan nu het geval is een geïntegreerd onderdeel moeten vormen van de Europese beleidsmatige en wetgevende kaders. Alleen op deze wijze kan het gelijke speelveld binnen de Europese Unie daadwerkelijk worden verzekerd. Alleen op deze wijze kan mijns inziens het staatssteunrecht daadwerkelijk een instrumenteel karakter dienen.

prof.mr.dr. Allard Knook is partner bij PwC Legal en hoogleraar Staatssteun aan de Universiteit Utrecht.

Rechtsstaat

De mogelijkheid tot partijverbod is een glibberig pad

door Patrick van Schie

Minister van Binnenlandse Zaken Hanke Bruins Slot wil de mogelijkheid hebben politieke partijen te verbieden. Haar voorstel vormt een prominent onderdeel van de nieuw in te voeren *Wet op de politieke partijen* (Wpp). Deze zou vanaf 1 januari 2024 de *Wet financiering politieke partijen* (Wfpp) moeten gaan vervangen.

Het kunnen verbieden van een politieke partij is een concreet uitvloeisel van de ‘weerbare democratie’-gedachte die door de Leidse hoogleraar Bastiaan Rijpkema in zijn dissertatie uit 2015 is uitgewerkt. Het stoelt op een reël dilemma: een democratie biedt

ook gelegenheid aan antidemocratische partijen om aan de macht te komen. Wanneer zo’n partij daarin slaagt, zal ze de democratie de nek omdraaien. Dit is dan onomkeerbaar (tenzij er een democratische opstand uitbreekt of het een latere dictator toevallig belieft de democratie weer in te voeren). Deze kans op zelfvernietiging moet worden voorkomen. Het is te vergelijken met John Stuart Mills adagium dat een individu niet vrijwillig zijn vrijheid mag verkopen, omdat er geen weg terug is. Een vrijheid om je eigen vrijheid om zeep te helpen is met zichzelf in strijd en dus ontoelaatbaar, stelde Mill.

Om zelfdestructie van de democratie te voorkomen valt er in theorie dus wel iets te zeggen voor de mogelijkheid van een partijverbod. De opvatting van minister van Justitie Donner – een CDA-partijgenoot van Bruins Slot – een kleine 20 jaar geleden dat als een meerderheid van het parlement de sharia wenst in te voeren, dat we dat dan maar moeten laten gebeuren, getuigde van een verderfelijk fatalisme. Onze democratische rechtsstaat is het waard te verdedigen.

Tegelijkertijd, zo beseft de minister blijkens haar memorie van toelichting, wordt het riskant wanneer een overheid zich gaat bemoeien met wat een politieke partij zoal mag vinden. “Een gezonde democratie is immers gebaat bij een veelheid aan opvattingen en een vrij debat daarover. Ook als het gaat om opvattingen die door gedeelten van de samenleving als onwenselijk worden gezien. Dat geldt niet alleen voor het individu maar ook voor een collectief als een politieke partij”, schrijft Bruins Slot terecht. Tot een partijverbod moet dan ook niet te snel worden overgegaan; het dient een uiterst redmiddel te zijn.

Waar het op aankomt is op welke gronden een partijverbod zal gaan berusten. De minister wil dat de Hoge Raad voortaan een politieke partij kan verbieden indien zij “door haar doelstelling of werkzaamheden een daadwerkelijke en ernstige bedreiging vormt voor een of meer grondbeginselen van de democratische rechtsstaat”. Over die grondbeginselen straks veel meer. Eerst de gekozen formulering. De minister schrijft dat doelstelling en werkzaamheden veelal in

samenhang zullen worden bekeken. Maar dat is niet zoals het wetsvoorstel is geformuleerd. Er staat ‘of’, niet ‘en’. Dit betekent dat op grond van deze tekst een partij waarvan wordt geoordeeld dat zij conform haar doelstellingen een van de grondbeginselen in gevaar brengt, zou kunnen worden veroordeeld. Dat is op zichzelf al een ernstige inbreuk op de vrije meningsvorming over de inrichting van ons staatsbestel. Daarbij komt dat het lastig zal zijn objectief te bepalen of er van zo’n daadwerkelijke en ernstige bedreiging sprake is (zie mijn betoog verderop).

Bovendien kent Nederland geen onveranderlijke grondwet. Onze grondwet groeit; af en toe wordt eraan geknutseld. Dat moet niet te vaak gebeuren, maar wanneer de mogelijkheid wordt afgesloten beperkt dit het democratische debat en kan een grondwet niet langer meegroeien met de veranderende inzichten in een samenleving. Die kunnen er ook toe leiden dat een bepaalde grondwetsbepaling wijziging behoeft, of zelfs dient te worden geschrapt. Het is nogal wat om toekomstige generaties de mogelijkheid te ontnemen het staatsbestel naar hún inzichten vorm te geven en te menen dat de huidige ‘wijsheid’ boven elke kritiek verheven is.

De minister verdedigt zich door te stellen dat het om een beperkt aantal wezenlijke grondbeginselen gaat, zonder welke van een democratische rechtsstaat geen sprake is. Zij somt er in lid 2 van artikel 86 (waarin het partijverbod vastligt) vijf op. Aantasting van een van deze vijf grondbeginselen zou aanleiding tot een partijverbod moeten

kunnen zijn. Het vijftal lijkt houvast te geven maar dat is schijn. Ik zal dit aan de hand van een paar voorbeelden duidelijk maken.

Het eerste beginsel dat wordt genoemd is “periodieke, vrije en geheime verkiezingen”. Dit lijkt evident; welke democratisch gezinde persoon kan daar nu tegen zijn? Ik ben er zelf zonder meer voorstander van. Maar was de voorganger van minister Bruins Slot dat ook? Kajsa Ollongren (D66) maakte het als minister van BZK bij de laatste Tweede Kamerverkiezingen voor 70-plussers mogelijk hun stem per brief uit te brengen. Dit in verband met de toen nog om zich heen grijpende coronapandemie. Zij sloot niet uit dat ook bij latere verkiezingen het stemmen per brief (wellicht zelfs ruimer) zou worden toegepast. In de Verenigde Staten is er bij de presidentsverkiezingen van 2020 zelfs op zeer grote schaal gebruik van gemaakt.

Aan briefstemmen hangt echter één groot nadeel, dat indruist tegen het eerste grondbeginsel van Bruins Slot: een geheime stemming is aldus niet verzekerd. We weten namelijk niet of iemand die per brief stemt dit zonder dwingende ogen achter zich heeft gedaan. We weten zelfs niet of zo iemand zélf het hokje voor de persoon van zijn of haar voorkeur heeft roodgekleurd. Wie geheime verkiezingen wil garanderen, moet stemmen per brief dus uitsluiten. Worden partijen die dat niet willen doen, die voor het stemmen per brief pleiten, met een partijverbod bedreigd?

Dat zal vast niet de bedoeling zijn. Maar volgens de tekst van het wetsvoorstel tast zo’n

partij een van de grondbeginselen van de democratische rechtsstaat aan. En het beginsel kan op basis van de gekozen formulering eveneens worden aangetast indien een politieke partij pleit voor een volkomen democratisch bedoelde vernieuwing; namelijk om volksvertegenwoordigers niet te kiezen maar te loten. Een voorstel daartoe is tien jaar geleden uitgewerkt door de Vlaamse historicus David van Reybrouck in zijn boek *Tegen verkiezingen*. Hij betoogde daarin dat echte democratie niet bestaat uit het kiezen van een oligarchie (vertegenwoordigers van partijen) maar uit het eerlijk loten van burgers – zoals in het antieke Athene werd gedaan – die daarvoor allemaal op gelijke voet in aanmerking komen voor het ambt van volksvertegenwoordiger. Men kan over dit voorstel denken zoals men wil; maar antidemocratisch is het niet. Toch zou een partij die zich uitspreekt voor loten in plaats van kiezen van volksvertegenwoordigers – en daar ook voor ijvert – conform de tekst van het wetsvoorstel lijnrecht in strijd met het eerste grondbeginsel van de democratische rechtsstaat handelen.

Het gaat minister Bruins Slot niet enkel om de democratie maar tevens om de rechtsstaat. Dit is vervat in de grondbeginselen 4 en 5 uit lid 2 van artikel 86: de ‘scheiding der machten’ en de ‘onafhankelijke en onpartijdige rechtspraak’. Ik zal niet betwisten dat beide beginselen horen bij een democratische rechtsstaat; integendeel. Alleen ligt de verhouding tussen democratie en rechterlijke macht niet zo eenvoudig als het hier wordt voorgesteld. Niet voor niets heerst er een levendig debat, in de politiek maar ze-

ker ook onder rechtswetenschappers, over ‘rechterlijk activisme’, dat is de neiging van (sommige) rechters om met ‘eigentijdse’ interpretaties van wetten en verdragen aan rechtsvorming te doen, niet voor een individueel geval maar als algemeen bindende regel. Zulk rechterlijk activisme beperkt de beslisruimte van de politiek. Anders gezegd: de democratisch gekozen en gelegitimeerde wetgevende macht wordt op deze manier ingesnoerd door ongekozen rechters.

Over de vraag wie hier de scheiding der machten schendt en of de aldus handelende rechters wel ‘onpartijdig’ te werk gaan, woedt een levendig debat. Vooral aan de linkerkant van het politieke spectrum wordt betoogd dat elke poging om dit rechterlijk activisme in te tomen en de politieke besluitvorming weer te leggen waar zij (vanouds) hoort – in het parlement (of eventueel volgens een anderszins democratisch gelegitimeerde wijze) – automatisch een onaanvaardbare aantasting van de onafhankelijkheid van de rechterlijke macht zou zijn. Maar de rechtsstaat houdt niet in dat rechters de hoogste macht in onze staat uitoefenen. Evenmin zijn rechters in een democratische rechtsstaat boven kritiek verheven, zeker niet wanneer zij zich op het terrein van een van de twee andere *trias*-machten begeven.

Dan wordt het wel wonderlijk dat de hoogste rechterlijke macht in ons land – de Hoge Raad – volgens het wetsvoorstel de bevoegdheid krijgt een politieke partij te verbieden die een in de ogen van die partij verstoord evenwicht tussen de machten

der *trias* wil herstellen door een deel van de verschoven macht weer terug te leggen waar zij oorspronkelijk lag: bij de volksvertegenwoordiging. Een rechterlijke instantie mag derhalve gaan beoordelen of het nog geoorloofd is dat een politieke partij aan de rechterlijke machtsuitbreiding een halt wil toeroepen. Met het adagium dat macht niet gauw zichzelf zal beperken en dus door een elders gelegen tegenmacht zal moeten worden ingetoomd, wordt hier de hand gelicht.

Al met al zijn de in het wetsvoorstel geformuleerde grondbeginselen van de democratische rechtsstaat nogal glibberig, zodat willekeurige toepassing ervan op de loer ligt. Opmerkingen die D66-leider Kaag onlangs maakte dat het gevaar louter in ‘extreemrechtse’ hoek zou liggen, waarbij zij zich (bewust?) blind toonde voor antidemocratische tendensen onder extreem-linkse en islamitisch-fundamentalistische groeperingen, duiden erop dat als het aan sommige linkse partijen ligt bovenal hun meest ‘lastige’ tegenstanders moeten worden verboden. Maar het verbieden en mond-dood maken van ‘lastige’ tegenstanders is geen kenmerk van een weerbare democratie; dat is een bezigheid van dictators.

In ons land is tijdens de Koude Oorlog noch de Communistische Partij Nederland (CPN) noch de Kommunistiese Eenheidsbeweging Nederland marksisties-leninisties (KENml), de directe voorloper van de SP, ooit verboden ondanks hun openlijke antidemocratische gezindheid en hun banden met afzietelijke dictaturen (voorop de Sovjet-Unie

respectievelijk maoïstisch China). Het bestaan van deze partijen heeft onze democratie niet zwakker gemaakt; er heeft geen enkel gevaar bestaan dat zij langs democratische wijze aan de macht zouden komen. En iets verder terug: de Nationaal-Socialistische Beweging (NSB) kwam in 1940 niet aan de (schijn)macht langs democratische weg, maar als marionet van de Duitse bezetter.

Ook zonder de bepalingen van het wetsvoorstel kan een politieke partij die werkelijk een gevaar voor de democratie vormt worden verboden, en wel op helderdere gronden: namelijk wanneer zij geweld pleegt tegen de democratische instellingen of tegen haar politieke tegenstanders. De Duitse Weimarrepubliek is in 1933 inderdaad ten onder gegaan doordat de nationaal-socia-

listen (NSDAP) en de communisten (KPD) tezamen een meerderheid in het parlement veroverden. Maar zowel de NSDAP als de KPD had ruim voor die tijd verboden kunnen worden vanwege het door beide partijen gepleegde grootschalige en grove (straat)geweld. Een – in de praktijk al gauw willekeurig toegepast – verbod van politieke partijen louter omdat zij ernaar streven ons staatsbestel anders in te richten is niet de juiste manier om de democratie te redden. Het risico op misbruik van de bepalingen in het wetsvoorstel is groter dan het gevaar dat onze Nederlandse democratie van binnenuit bedreigt.

dr. P.G.C. van Schie is historicus en directeur van de TeldersStichting.

Sigrid Kaag | foto: Martin Bertrand

Het ‘partijverbod’ in de *Wet op politieke partijen*: een noodzakelijk juridisch kwaad

door Job van den Broek

Als er één politiek debat is dat net zo oud is als de democratie zelf, is het wel de discussie over partijverboden. Eens in de zoveel jaar laait deze discussie weer op, veelal als gevolg van een nieuwe politieke partij die de grenzen van wat tot dan toe betamelijk werd geacht op grove wijze overschrijdt. In de recente politieke geschiedenis zagen we dit bij onder andere de Centruumpartij, de LPF en de PVV. De jongste impuls aan dit debat wordt momenteel gegeven door de steeds verdere radicalisering van Forum voor Democratie. Ik mocht zelf afgelopen oktober het ‘symbolische startschot’ geven van de nieuwe ronde door in EW (het voormalige *Elsevier Week-*

blad) te pleiten voor een partijverbod van FvD (Van den Broek 2022). Toen minister van Binnenlandse Zaken Hanke Bruins Slot niet lang daarna met een wetsvoorstel kwam voor de *Wet op politieke partijen* (Wpp), waar onder andere de mogelijkheid tot een partijverbod in opgenomen is, barstte de discussie weer in alle hevigheid los. In bijna alle (kwaliteits)kranten, opinietijdschriften en vakbladen verschenen de afgelopen maanden artikelen waarin gepleit werd vóór en – vooral – tegen de voorgenomen wetswijziging om partijverboden mogelijk te maken.

Wat allereerst opvalt is dat veel kritiek op

een partijverbod legalistisch van aard is. “Nederland zal juridisch struikelen over een partijverbod voor Forum voor Democratie”, schreef rechtenstudent Bastiaan Huijnen in februari in *Trouw* (Huijnen 2023). Zijn argumentatie is dat het Europese Hof voor de Rechten van de Mens (EHRM) strenge eisen stelt aan partijverboden en het hof heeft van de 17 partijverboden die sinds zijn bestaan zijn voorgelegd, er 14 afgewezen. Dit betekent dat er toch drie partijverboden door het EHRM zijn gehandhaafd. Het kán dus wel degelijk. Huijnen stelt verder dat het EHRM vooral kijkt naar het electorale draagvlak van een partij en trekt daaruit de conclusie dat FvD met zijn beperkte electorale positie in Nederland dus door het EHRM zal worden ontzien. Nu ben ik geen jurist, maar wél een politiek historicus. Eén van de drie partijen die bij wet zijn verboden en waarvan dat verbod bij het EHRM heeft standgehouden, was de Spaanse partij Batasuna. Ik zal niet specifiek ingaan op de gronden waarop deze partij is verboden, maar een snelle blik op Spaanse verkiezingsuitslagen leert ons dat deze partij nooit ook maar enige rol van betekenis heeft gespeeld en altijd veroordeeld is geweest tot een rol in de marge. Op haar hoogtepunt eind jaren 80 – ruim 20 jaar voor het uiteindelijke verbod in 2003 – had de partij vijf zetels in het 350 zetels tellende Spaanse parlement, waarmee Batasuna dus een flink stuk minder electoraal draagvlak had dan Thierry Baudet *cum suis*. Toch hield het EHRM het verbod op deze partij in stand.

Naast het voorbeeld van Batasuna zijn er in de moderne Europese geschiedenis nog

wel meer gevallen te vinden van succesvolle partijverboden. Neem bijvoorbeeld het verbod op de extreemrechtse Tsjechische Arbeiderspartij in 2010, de maar liefst acht (!) partijen die het Duitse *Bundesverfassungsgericht* sinds 1945 heeft verboden, of, dichterbij huis, het verbod op de NSB en CP '86 in ons eigen land. Of een eventueel nieuw partijverbod in Nederland uiteindelijk standhoudt bij het EHRM, zullen we uiteindelijk alleen maar af kunnen wachten, maar het feit dat er wel degelijk partijverboden gehandhaafd zijn door het hof, laat zien dat het kan. Sterker nog, de European Commission for Democracy through Law, de zogenaamde Venice Commission, heeft een handleiding aangenomen over hoe politieke partijen verboden en ontbonden kunnen worden, rekening houdend met het EHRM (Venice Commission 2000). Daarnaast heeft het EHRM zelf in een uitspraak verordonneerd dat de staat proactief moet handelen met het verbieden van rechtspersonen die de democratische rechtsstaat bedreigen. Deze uitspraak van het EHRM werd later door de Nederlandse Hoge Raad gebruikt als onderbouwing voor de instandhouding van het verbod op de beruchte pedofielenvereniging ‘Martijn’ (de Rechtspraak 2014).

Maar, hoor ik u nu denken, als politieke partijen in Nederland al verboden kunnen worden, waarom dan deze discussie en het nieuwe wetsvoorstel? Het probleem is echter dat de NSB bij koninklijk besluit werd ontbonden in 1945 (een formeel juridisch proces was gezien de oorlogssituatie niet echt mogelijk) en dat de juridische basis voor

het verbod op CP '86 uiteindelijk gevonden moest worden in het wetsartikel dat verenigingen die handelen in strijd met de openbare orde kan verbieden (art. 2:20 burgerlijk wetboek). Er zijn sindsdien twee zaken veranderd: de zaken die in 1998 door de rechter als 'overtreding van de openbare orde' door CP '86 werden beschouwd (teksten als 'vol is vol' en 'eigen volk eerst'), zijn nu zo sterk gemeengoed geworden binnen extreemrechts – en zelfs deels bij centrumrechts – dat ze onmogelijk grond kunnen zijn voor een hernieuwd partijverbod. Daarnaast heeft toenmalig minister van Justitie Korthals Altes in het 'Memorie van Antwoord' bij de invoering van art. 2:20 Burgerlijk Wetboek toegevoegd dat iets in strijd is met de openbare orde als dat "indien op grote schaal toegepast, ontwrichtend zou blijken voor de samenleving". Hoewel deze toevoeging dus al bestond tijdens de juridische procedure rondom het verbieden van CP '86, werd deze door de rechter bewust buiten het juridische discours gehouden. Omdat het verbod op CP '86 niet werd aangevochten bij het Hof of de Hoge Raad, bleef het daar ook bij. Pas bij de behandeling van de zaak tegen de al eerder genoemde vereniging Martijn bij de Hoge Raad in 2014 werd het 'Memorie van Antwoord' van Korthals Altes weer van stal gehaald – hetgeen overigens leidde tot kritiek bij veel juristen die een andere lezing hebben over wat in de vakliteratuur intussen het 'ontwrichtingscriterium' is gaan heten.

De conclusie die hieruit moet volgen is tweeledig. Ten eerste is zowel de maatschappelijke als de juridische werkelijkheid sinds

het verbod op CP '86 veranderd, waarbij laatstgenoemde door onenigheid onder juristen over de betekenis van het 'Memorie van Antwoord' rondom het huidige artikel 2.20 Burgerlijk Wetboek vooral een stuk complexer is geworden. Het maatschappelijk discours is daarnaast verder verhard en gepolariseerd, dus een rechter zal, terecht, wel twee keer nadenken alvorens hij of zij een politieke partij verbiedt op basis van een juridisch bekritiseerde interpretatie van een wet die hier eigenlijk helemaal niet voor bedoeld is. Een rechter met zo'n wankel juridische basis het glibberige pad naar het verbieden van een politieke partij op sturen is bij voorbaat vrijwel kansloos. Het is dus nodig om duidelijkheid te scheppen in de juridische situatie rondom het verbieden van politieke partijen en alleen dat gegeven maakt dat de nieuwe *Wet op politieke partijen*, met een aantal duidelijkere criteria voor het verbieden van partijen, meer dan welkom is.

Ten tweede is dit onderwerp, dat in een tijd waarin democratieën onder druk staan wellicht relevanter is dan ooit, eigenlijk te belangrijk om alleen aan juridische haarkloverij over te laten. De vraag 'zouden we politieke partijen moeten kunnen verbieden' ligt nu juridisch open en biedt daarmee de uitgelezen mogelijkheid om het debat op basis van morele gronden en uitgangspunten te voeren. Hiervoor moeten we teruggrijpen op wat eigenlijk het begin is van elke discussie over het verbieden van politieke partijen: de paradox van Karl Popper. Voor degenen die deze niet kennen:

“Minder bekend is de tolerantie-paradox: ongelimiteerde tolerantie leidt te allen tijde tot het verdwijnen van tolerantie. Als we ongelimiteerd tolerant zijn richting degenen die intolerant zijn, als we niet bereid zijn om een tolerante maatschappij te verdedigen tegen de aanvallen van de intoleranten, dan zullen de tolerantanten vernietigd worden en de tolerantie met hen” (Popper 1945).

Wat Popper hier feitelijk deed, was het oproepen tot wat de Leidse rechtsfilosoof Bastiaan Rijpkema de ‘weerbare democratie’ is gaan noemen (Rijpkema 2015). In dit uitstekende werk weerlegt Rijpkema veel van de bekende argumenten tegen partijverboden: dat het averechts zou werken, dat het niet democratisch zou zijn, etc. Uiteindelijk, zo parafraseert Rijpkema Popper, is “een sterke wil om te leven in een open samenleving wat de open samenleving uiteindelijk weerbaar maakt” (Rijpkema 2015, hoofdstuk 2.2). Dan moet deze ‘sterke wil’ echter wel omgezet kunnen worden in concrete actie.

Hier komen we dan tot de kern van het probleem: een democratie die zichzelf wel wil, maar niet kán verdedigen, is gedoemd ten onder te gaan. Dit is een wijsheid teruggaat tot Plato, die in zijn *Politeia* (omstreeks 380 v.Chr.) al schreef dat de overvloed aan vrijheid in een democratie altijd moet leiden tot tirannie. Vertaald naar het heden, lijkt deze aloude Griekse wijsheid nog steeds te kloppen. Het grootste directe gevaar voor de Nederlandse democratie op dit moment, Forum voor Democratie (ik noem het beestje gewoon bij de naam) streeft actief

naar de vernietiging van de pluriforme democratische rechtsstaat – onder de noemer van ‘systeemverandering’. FvD doet dit door middel van collaboratie met een genocidale dictator, aanzetten tot wetsovertreding en door de meest achterlijke, uit de meest donkerste perioden van de wereldgeschiedenis gegrepen complottheorieën. Zaken waarvan het stuk voor stuk juridisch grijs gebied is of het wel of niet strafbaar is en waarvan het democratische systeem geen idee heeft wat het ermee aan moet. Symbolisch voor deze onmacht is dat de enige concrete stap die de Nederlandse democratie heeft weten te zetten om het gevaar van FvD het hoofd te bieden het afpakken van het spreekrecht van Thierry Baudet is. Voor één hele week. Tijdens een reces. En op basis van vrij futiele regeltjes die met de bescherming van de democratie weinig van doen hebben.

Hoog tijd dus om de democratie eens flink van zich af te laten bijten. Dat er nu een discussie woedt binnen de context van de nieuwe Wpp over hoe ver een partij mag gaan binnen de grenzen van de wet voordat zij als potentieel gevaar voor de democratie verboden kan – en moet – worden, lijkt me niet meer dan gezond. Maar het lijkt me ook gezond dat een democratie, toch al een kwetsbaar systeem, zich moet kunnen verdedigen. En dat kan alleen door in het uiterste geval de mogelijkheid te hebben om een partij te verbieden. Zo’n heftig besluit met verregaande politieke en maatschappelijke consequenties kun je echter niet bij een rechter neerleggen zonder de daarvoor noodzakelijke duidelijke juridische handvatten.

Job van den Broek MA is politiek en militair historicus en werkt als belangenbehartiger bij een brancheorganisatie. Daarnaast is hij actief voor het CDA, onder andere als provinciaal campagneleider en commissievoerder in de Utrechtse gemeenteraad.

Literatuurlijst

- Van den Broek, J., 'Rechters moeten serieus kijken naar een partijverbod voor FVD', *EW*, 19 oktober 2022, URL: <https://www.ewmagazine.nl/ewpodium/opinie/2022/10/rechters-moeten-serieus-kijken-naar-een-partijverbod-voor-fvd-906515/>.
- Huijnen, B., 'Nederland zal juridisch struikelen over een partijverbod voor Forum voor Democratie', *Trouw*, 23 februari 2023, URL: <https://www.trouw.nl/opinie/nederland-zal-juridisch-struikelen-over-een-partijverbod-voor-forum-voor-democratie~b46a7b3d/>.
- Popper, K., *De open samenleving en haar vijanden*, Londen, 1945.
- De Rechtspraak, 'ECLI:NL:HR:2014:948', 2014, URL: <https://uitspraken.rechtspraak.nl/#!/details?id=ECLI:NL:HR:2014:948>.
- Rijpkema, B.R., 'Weerbare democratie: de grenzen van democratische tolerantie', proefschrift voor de Universiteit Leiden, 2015.
- Venice Commission, 'Guidelines on prohibition and dissolution of political parties and analogous measures', Venetië, 2000, URL: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-INF\(2000\)001-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-INF(2000)001-e).

Rechtsstaat

Onteigening en liberalisme

door Jacques Sluysmans

Net als de minister-president koester ik op mijn werkplek een beeltenis van Johan Rudolph Thorbecke. Niet alleen is Thorbecke immers een geestelijk vader van de vaderlandse liberale beweging waarvan de VVD zich als de hedendaagse erfgenaam beschouwt, Thorbecke is ook de architect van de Nederlandse onteigeningswet, ontworpen in 1851, en na meer dan anderhalve eeuw nog steeds van kracht. Een mooiere brug tussen liberalisme en onteigening lijkt welhaast niet denkbaar.

Wat ik in deze bijdrage wil doen, is allereerst een schets geven van die onteigeningswet van Thorbecke, alsmede de daaraan ten

grondslag liggende beginselen. Voortbouwend op die analyse zal ik vervolgens nader stilstaan bij drie van die beginselen die in de loop der tijd de meeste politieke aandacht hebben gekregen, en beschouwen in welk opzicht een politieke opvatting de inhoud van de onteigeningswetgeving kan kleuren. Tot slot probeer ik te duiden wat mijn bevindingen betekenen voor de mogelijke toekomstige vormgeving en inzet van het onteigeningsrecht, waarbij het actuele thema van een mogelijke inzet van het onteigeningsinstrument ten behoeve van het (mede) oplossen van de stikstofcrisis natuurlijk niet onbesproken kan blijven.

De onteigeningswet van Thorbecke

Elke samenleving met een overheid die het tot haar taak rekent om openbare werken zo niet te realiseren, dan toch te faciliteren, heeft behoefte aan het instrument van onteigening: de ontneming van private eigendom in het algemeen belang. Ook in ons land is onteigening al sinds ten minste de late middeleeuwen een gangbaar – en algemeen aanvaard – instrument. Een van de meest bekende voorbeelden van een vroege onteigening was de onteigening op basis van een ‘statuut’ van de Prins van Oranje die kort na Leidens ontzet plaatsvond ten behoeve van de stichting van de Leidse universiteit. Gronden en gebouwen – uiteraard vooral welke die toebehoorden aan katholieken – werden onteigend met het oog op de realisering van onder meer collegezalen, woningen voor de academische gemeenschap en sportterreinen voor studenten (Sluysmans 2011, 11).

De eerste algemene onteigeningswetgeving die in ons gehele land van kracht werd, was een product van Franse makelij, meer in het bijzonder de *Loi sur les expropriations pour cause d'utilité publique* van 8 maart 1810. Deze wet werd in Nederland van kracht door de inlijving van Nederland bij Frankrijk als het nieuwe ‘Koningrijk Holland’ met Napoleons broer Lodewijk Napoleon als vorst. Na het vertrek van de Fransen en de creatie van het Koninkrijk der Nederlanden heeft deze wet zijn gelding behouden (Sluysmans 2011, 11).

Het duurde om diverse redenen tot 1841 alvorens een eerste Nederlandse onteigeningswet in werking kon treden. Die wet vertoonde van stond af aan een groot gebrek, dat

eruit bestond dat deze wet ruimte bood voor diverse procesrechtelijke chicanes, waardoor grondeigenaren de mogelijkheid hadden om de procedure – en daarmee de eigendomsovergang – aanzienlijk te vertragen.¹ Het bekendste voorbeeld was de beoogde onteigening van het zogenoemde ‘laantje van Van der Gaag’ dat benodigd was voor de aanleg van de spoorweg tussen Delft en Rotterdam. Deze Van der Gaag wist zo lang zo veel zand in de gerechtelijke machine te strooien dat de spoorwegmaatschappij uiteindelijk ervoor koos om de spoorweg met een bocht om zijn eigendom heen te leggen (Sluysmans & Procee 2016). Aldus werd het voornaamste belang van de onteigenaar – namelijk een zo snel mogelijke verkrijging van eigendom – door de wet onvoldoende geborgd. Die zwakke plek bleef ook bij het brede publiek niet onopgemerkt. De toenmalige hoofdingenieur van de Hollandsche IJzeren Spoorweg Maatschappij, Conrad – naar wie in Den Haag een kade is vernoemd – richtte een openbaar adres tot de Tweede Kamer waarin nadrukkelijk werd verzocht om nieuwe, betere wetgeving (Sluysmans 2011, 18-19). ’s Lands uitdagingen op het gebied van spoorwegen, en in mindere mate waterwegen, vergden een mogelijkheid van snelle onteigening.

Tegen deze achtergrond toog Thorbecke, als leider van een in 1850 aangetreden liberaal zakenkabinet, persoonlijk aan het werk. Zijn streven was om te komen tot een wet die twee belangrijke beginselen en twee belangrijke belangen met elkaar zou kunnen verzoenen.

Het eerste beginsel was het recht op een

ongestoord bezit van eigendom, het tweede beginsel de aan de overheid toekomende bevoegdheid om onder bepaalde omstandigheden het algemeen belang te doen prevaleren boven het particuliere belang, en dus bij gebleken noodzaak ook private eigendom te kunnen ontnemen. De theoretische onderbouwing van de verzoening van deze beginselen – die in de onteigeningswetgeving van vrijwel alle moderne samenlevingen te vinden is – is in belangrijke mate al vormgegeven door Hugo de Groot. In zijn rechtspolitieke visie wordt eigendom bepaald door de menselijke gemeenschap. Het is niet zo zeer dat de mensen in de oorspronkelijke samenleving eigendommen inbrengen in die samenleving, maar veeleer dat de regels van die samenleving maken dat de leden van die samenleving – de burgers – bepaalde eigendomsrechten kunnen doen gelden. In Hugo's eigen woorden:

“De burgerlicke ghemeenschap zijnde ontstaan, zoo is noodig ghevonden dat die heele ghemeenschap een hoogher recht zoude hebben over 't goed van hare burgers als de burgers zelve (...)” (De Groot 1965, 52; Reynolds 2010).

Vanuit die optiek gezien heeft de gemeenschap een hoger recht, een *'dominium eminentis'*, over de eigendommen van haar leden. Anders gezegd: het belang van de gemeenschap overtroeft in bepaalde gevallen het belang van het individu.² Op die traditie bouwde Thorbecke voort (Sluysmans & Proce 2016, 15-37; Thorbecke 1880).

Het eerste belang dat Thorbecke wilde accommoderen, was het hiervoor al genoemde

belang van een snelle eigendomsovergang. Het tweede belang – nauw verbonden met het eerste beginsel, en zeker voor een liberaal van grote waarde – was erin gelegen zo veel mogelijk recht te doen aan de eigendomspositie van de te onteigenen partij. Dit belang werd geborgd via twee wegen, namelijk die van de adequate rechtsbescherming en de adequate compensatie. De adequate rechtsbescherming hield in dat niemand zou kunnen – en mogen – worden onteigend zonder rechterlijke tussenkomst. De adequate compensatie houdt in dat onteigening in alle gevallen gepaard gaat met een volledige schadeloosstelling.

Kort samengevat: een liberaal hecht zeer aan de bescherming van privaat eigendom, maar moet aanvaarden dat in sommige gevallen het belang van de gemeenschap, de overheid, het belang van de individuele burger overstijgt. Om desalniettemin zo veel mogelijk recht te doen aan die bescherming van dat privaat eigendom worden de voorwaarden gesteld dat de eigendom niet lichtvaardig mag worden ontnomen – dat in alle gevallen rechterlijke tussenkomst is vereist – en dat die ontneming wordt gecompenseerd via een volledige schadeloosstelling.

Thorbecke zelf was niet heel duidelijk over wat hij exact voor ogen had met die 'volledige schadeloosstelling'. De tekst van de wet voorzag (enkel) in een vergoeding voor de waarde van het onteigende (de 'werkelijke waarde'), alsmede een vergoeding van de eventuele waardevermindering die enig overblijvende (zoals het niet onteigende deel van een perceel) door de onteigening zou kunnen ondervinden. Thorbecke had zich

(waarschijnlijk) onvoldoende gerealiseerd dat onteigening ook tot andere schade kan leiden dan louter de waarde van de verloren zaak en eventuele waardevermindering van het overblijvende. Andere schadeposten (denk aan verhuiskosten, of verlies aan inkomen) werden – en worden – in de wet niet genoemd.

In een geruchtmakend arrest uit 1864 oordeelde de Hoge Raad evenwel dat uit de wet volgt dat in geval van onteigening alle schade die rechtstreeks en noodzakelijk gevolg is van die onteigening dient te worden vergoed. Vergelijken met alle andere mogelijke methoden van overheidsingrijpen op private eigendom – denk aan een bestemmingswijziging of een wijziging of intrekking van een vergunning – biedt onteigening sindsdien de meest robuuste (want: door de rechter ambtshalve vast te stellen) aanspraak op de grootste zak met geld.

De wet van Thorbecke is – zoals al opgemerkt – nog steeds geldend recht, al heeft die wet in de loop der jaren vanzelfsprekend veranderingen ondergaan. De belangrijkste verandering is het vervangen van onteigening via wet door onteigening op basis van titels. Ik licht dat toe.

In de oorspronkelijke wet van Thorbecke werd het nut – het algemeen belang – van ieder onteigeningsproject vastgelegd in separate wetten (de zogenoemde nutswetten). Zo'n traject was vanzelfsprekend omslachtig en kostte – vanwege de gang door de beide Kamers – veel tijd. De keuze werd daarom gemaakt om in hoofdstukken – 'titels' genoemd – van de wet algemene gevallen aan te wij-

zen waarin zonder nutswet tot onteigening kon worden overgegaan. De veruit meest gebruikte titels zijn vandaag de dag de titels IV en IIa, die voorzien in de mogelijkheid tot onteigening ter uitvoering van ruimtelijke plannen, respectievelijk ten behoeve van de aanleg van infrastructurele werken. De mogelijkheid van de onteigening via nutswet is uiteindelijk zelfs uit de wet geschrapt.

Uit het voorgaande is wel duidelijk geworden dat de centrale as van het Nederlandse onteigeningsrecht vanaf Thorbecke tot heden loopt over de schijven van de snelle eigendomsovergang, de adequate rechtsbescherming voor de onteigende en de aanspraak op volledige schadeloosstelling. Het zijn deze drie schijven die ook vandaag de dag nog politieke relevantie hebben, zoals ik graag nader uitwerk.

Adequate rechtsbescherming

Ik begin met de adequate rechtsbescherming, omdat ik daarover het kortst kan zijn. Alweer de nodige jaren geleden is de politieke keuze gemaakt om de *Onteigeningswet* te doen opgaan in de zogenoemde *Omgevingswet*. Over die *Omgevingswet* valt veel te zeggen, maar deze kroniek van een aangekondigde ramp gaat het bestek van deze bijdrage te buiten (Sluysmans 2021). Ik volsta met de constatering dat de *Omgevingswet* is gebaseerd op het stramien van de *Algemene wet bestuursrecht*. Bezien vanuit dat perspectief ontstond vervolgens als vanzelf de gedachte dat dan ook onteigening een basis zou moeten krijgen niet in een vonnis van een rechter, maar in een besluit van een bestuursorgaan. Het onvermijdelijke gevolg van een dergelijke verandering zou echter zijn dat wanneer zo'n

besluit niet tijdig – namelijk: binnen zes weken – door een belanghebbende (dus in elk geval: de eigenaar) zou worden aangevochten daarmee de onteigening een vaststaand feit zou zijn. De sinds 1851 – en eigenlijk al sinds de Franse tijd – verplichte tussenkomst van de rechter zou daarmee verdwijnen. Een burger zou bijvoorbeeld na een lange zomervakantie kunnen zijn onteigend door zijn gemeentebestuur zonder dat hem nog enig rechtsmiddel daartegen ten dienste zou staan.

Tegen dit voornemen van de regering werd – terecht – breed te hoop gelopen, door onder meer belangenorganisaties, advocaten en zelfs de rechterlijke macht (Sluysmans e.a. 2019, 10; Tweede Kamer, nr. 84). De uitkomst van dit brede protest was dat de minister terugkeerde op haar schreden en een wat wonderlijk nieuw systeem ontwierp dat luistert naar de naam ‘bekrachtigingsprocedure’. Dit systeem voorziet erin dat een onteigeningsbesluit van een bestuursorgaan (zoals een gemeenteraad) pas werking kan krijgen na bekrachtiging daarvan door de (bestuurs) rechter. Tegen het oordeel van die rechter staat vervolgens beroep open bij de Afdeling bestuursrechtspraak van de Raad van State. Daarmee blijft ook onder de *Omgevingswet* geborgd dat onteigening nooit kan plaatsvinden zonder rechterlijke betrokkenheid. Tot een snelle(re) procedure leidt dit echter niet, zoals uit het vervolg zal blijken.

De snelle eigendomsovergang

Zoals hiervoor geschetst, was Thorbeckes wet van 1851 vooral een reactie op de voorgaande wet van 1841, die niet in staat bleek om met de wenselijk geachte snelheid tot

een onteigening te geraken. Zo verzochtte de hiervoor al genoemde spoorwegingenieur Conrad in 1845:

“De wet van 29 mei 1841 is in hare praktische toepassing, verkeerd, ondoelmatig, slecht samengesteld, vol van gebreken en middelen tot allerlei incidenten, waardoor de nuttigste werken zelfs jaren kunnen worden opgehouden en de natie dus een werkelijk nadeel wordt aangedaan.”

De publieke werken konden niet wachten op lange procedures. De industriële revolutie stond namelijk voor de deur. Het land moest worden doorsneden met spoorwegen en kanalen. Ook Nicolaas Beets zag dat in zijn bekende *Camera Obscura* onder ogen:

“Men is bezig in mijn vaderland spoorwegen aan te leggen. Het heeft lang geduurd eer men er toe kon komen. De plannen varen bij ons te lande altijd nog met de trekschuit; de lijn breekt wel zes maal eer zij hunnen bestemming bereiken: eindelijk komen zij er toch, maar hemel, wat duurt het lang eer de bagage aan wal en te huis is (...)” (Hildebrand 1839, 167).

De wet van 1851, de wet van Thorbecke, bracht inderdaad de zozeer gewenste procedurele versnelling, maar alle wetswijzigingen nadien hadden nochtans steeds (mede) als inzet om het proces nóg een klein beetje meer te versnellen. Laatstelijk is daartoe in de zogenoemde *Crisis- en herstelwet* nog een (overigens: maar matig geslaagde) poging ondernomen.

Tegen die achtergrond mag het dan wel eni-

ge verbazing wekken dat de voornoemde inrichting van een geheel nieuwe onteigeningsprocedure in de *Omgevingswet* nadrukkelijk *niet* een versnelling van het onteigeningsproces tot inzet heeft. Het tegendeel lijkt veeleer het geval, zo wordt door het merendeel van de huidige beoefenaars van het onteigeningsrecht vermoed en door het merendeel van de ter zake kundige auteurs betoogd (Sluysmans 2021).

Ik volsta hier met te signaleren dat zowel de Tweede Kamer als de bewindspersoon zich doof hebben betoond voor deze herhaalde en heldere signalen uit het veld.³ Dat is met name voor wat betreft de bewindspersoon opvallend, nu diens ambitieuze woningbouwprogramma alleen maar verder wordt vertraagd in geval de daartoe ongetwijfeld noodzakelijke onteigeningsprocedures langer en complexer worden dan nu het geval is.

Volledige schadeloosstelling

De volledige schadeloosstelling – meer in het bijzonder de voornaamste component daarvan, namelijk de vergoeding voor de waarde van het onteigende – stond centraal in het politieke debat dat uiteindelijk leidde tot de val van het kabinet-Den Uyl in 1977 (Sluysmans & Procee 2016, 197-209; De Vries 1989; Bootsman & Dijkman 2003).

In het onteigeningsrecht wordt de waarde van het onteigende bepaald door – kort gezegd – de prijs die een redelijk handelende koper en verkoper voor het object zouden overeenkomen, waarbij zij de onteigenings-situatie zelf ‘wegdenken’. Doorgaans is de planologische bestemming – en daarmee de aanwendingsmogelijkheid – van grond

een belangrijke factor bij die prijsvorming. Dit betekent dat agrarisch gebruikte grond die een nieuwe bestemming krijgt ten behoeve van woningbouw en vervolgens moet worden onteigend teneinde die bestemming daadwerkelijk tot uitvoering te brengen, zal worden gewaardeerd met inachtneming van die nieuwe bestemming, en dus niet op basis van het daadwerkelijk van die grond gemaakte gebruik (de gebruikswaarde).

Het is evident dat een waardering als ‘grond voor woningbouw’ een veel hogere waarde oplevert dan een waardering als ‘grond voor akkerbouw’. De inzet van Den Uyl c.s. was om de waardering te laten plaatsvinden op die laatstgenoemde voet, met als resultaat dat de winst die kleefde aan de lucratieve bestemmingswijziging aan de gemeenschap zou toevallen (namelijk: zou kunnen worden bespaard op de ontwikkelkosten van de betreffende woningbouwlocatie). Zoals bekend voelde vicepremier en minister van Justitie Van Agt niets voor dit plan van de PvdA en zijn vasthoudende obstructie leidde uiteindelijk ertoe dat het kabinet sneuvelde op de klippen van de grondpolitiek. Decennialang leek dit een thema waaraan de politiek niet opnieuw de vingers wilde branden, maar recent lijkt daarin verandering te komen.

De Autoriteit Consument & Markt heeft mijn Nijmeegse collega Erwin van der Krabben in 2022 een onderzoek laten verrichten naar de werking van de grondmarkt. Van der Krabben signaleert – niet verrassend, want terecht – dat naar huidig recht de waarde van een bestemmingswijziging toevalt aan de grondeigenaar. Hij vindt dat onwenselijk, en suggereert als oplossing een vorm van

baatafoming, waarbij dan de extra waarde die de bestemmingswijziging oplevert wordt afgeroomd ten gunste van de overheid. In Vlaanderen bestaat een dergelijk systeem overigens al jaren, maar is de uitvoering zo complex gebleken dat het nauwelijks wordt toegepast.

Het is wel duidelijk dat – in elk geval in ons land – de vraag naar de grondslag voor de begroting van de waarde van het onteigenen de het politiek meest brisante aspect van het onteigeningsrecht is. Meer is het bijzonder gaat het dan om de vraag of de meerwaarde die voortvloeit uit een bestemmingswijziging moet toekomen aan de grondeigenaar of aan de gemeenschap.

Het antwoord op die vraag is afhankelijk van een – uiteindelijk door politieke opvattingen ingegeven – visie op de aard van het (particuliere) eigendom. Wie eigendom beschouwt als een ‘heilig recht’, waarop slechts bij grote uitzondering en onder strenge voorwaarde inbreuk mag worden gemaakt, zal ook al snel oordelen dat de compensatie in geval van een onverhoopte ontneming van eigendom ruim moet zijn (en dus de ‘bestemmingswinst’ moet omvatten). Wie eigendom niet louter ziet als een recht, maar ook omgeven met plichten zal sneller oordelen dat met een vergoeding van de gebruikswaarde kan worden volstaan. De eerstgenoemde opvatting wordt meestal gehuldigd ter rechterzijde van het politieke spectrum, de laatstgenoemde opvatting geldt als ‘links’, althans in elk geval als sociaaldemocratisch.

Perspectieven

Als we tegen de achtergrond van al het voor-

gaande met een liberale blik naar de nabije toekomst en inzet van het onteigeningsrecht kijken, tot welke inzichten brengt ons dit dan?

We hebben een door een liberaal boegbeeld ontworpen onteigeningswet – die voorziet in voor liberalen belangrijke gedegen rechtsbescherming en voor eenieder van belang zijnde betrekkelijk snelle uitvoering van publieke werken – ingeruild voor een nieuwe wet, die naar mijn oordeel op beide onderdelen – rechtsbescherming en snelheid – minder goed scoort. Dat kunnen we betreuren, maar die klok wordt (voorlopig) niet meer teruggedraaid.

Ook die nieuwe wet biedt de mogelijkheid om in bij de wet voorziene gevallen private eigendom te ontnemen ten behoeve van het algemeen belang. Daar is – ook vanuit liberaal perspectief – niets mis mee. Soms moet het algemeen belang nu eenmaal voorgaan op het individuele belang van de burger. Zo niet, dan zouden we niet de (spoor)wegen kunnen aanleggen waaraan behoefte bestaat, niet de woningen kunnen realiseren waarop velen zitten te wachten, niet de infrastructuur kunnen uitrollen die de energietransitie nu eenmaal vergt. Zaak is dan wel dat de rechtsbescherming adequaat is, en de schadeloosstelling ruim.

Die schadeloosstelling is op dit moment – al sinds 1864 – ruim, en de nieuwe wet brengt in dat opzicht geen verandering. Hoewel sinds 1977 een politiek taboe, lijkt er recent wel sprake van een opleving van enige discussie over de vraag of de meerwaarde van grond als gevolg van een bestemmingswij-

zing niet (ten dele) moet worden afgeroomd, en dus moet toevallen aan de gemeenschap in plaats van aan het individu. Dat is de discussie die – als deze daadwerkelijk de politieke arena bereikt – het meest brisant, en daarmee het meest interessant is. Het spelen met de grondpolitiek is in Den Haag echter hetzelfde als het spelen met vuur. Ik vraag mij af wie daaraan thans zijn handen zal durven branden.

Dan tot slot nog – belofte maakt schuld – de mogelijke onteigening van boerenland als een middel om (mede) de stikstofcrisis op te lossen: wat valt – in het licht van het voorgaande – daarover nog op te merken (Sluysmans 2022a)?

Om te beginnen: noch de huidige, noch de toekomstige wetgeving biedt de mogelijkheid om een boerenbedrijf te onteigenen met als grondslag de wens om te komen tot reductie van stikstofdepositie op een kwetsbaar natuurgebied. In geval een boer toch om die reden moet worden onteigend, dan zal de bestemming van zijn eigendom eerst moeten worden gewijzigd (bijvoorbeeld: van ‘agrarisch’ in ‘natuur’) en is het vervolgens de wens om die nieuwe bestemming daadwerkelijk te realiseren die de grondslag biedt voor een onteigening. Zo’n benadering – waarin de huidige regelgeving dus voorziet – zou voornamelijk bruikbaar kunnen zijn voor een beperkte inzet, bijvoorbeeld om piekbelasters te verwijderen uit de directe nabijheid van kwetsbare natuurgebieden.⁴ Die inzet lijkt mij voor de getroffen grondeigenaar ook aantrekkelijker dan het alternatief (namelijk: het aanscherpen of zelfs intrekken van vergunningen), nu de onteigening – zoals al opgemerkt – voorziet in een volledige schadeloosstelling

(Sluysmans 2022b).

Voor een inzet op grote(re) schaal lijkt het onteigeningsinstrument mij minder geschikt. Ik zou dan opteren voor een ingrijpen in de sfeer van de vergunningen en de gevolgen van dat ingrijpen mitigeren door toekenning van een ruimhartige (nadeel)compensatie, bij voorkeur vast te stellen door een onafhankelijke commissie van deskundigen (waarna uiteraard dat oordeel door een rechter kan worden getoetst). Gelet op de recente (slechte) ervaringen met schadeafwikkeling door de overheid – denk aan de toeslagenaffaire, denk aan de aardbevingsschade in Groningen – zou ik wel menen dat voorafgaand aan de uitrol van zo’n systeem zorgvuldig moet worden nagedacht over de vormgeving daarvan. Net zoals Thorbecke dat meer dan anderhalve eeuw geleden heeft gedaan bij zijn ontwerp van ons huidige onteigeningsrecht.

Jacques Sluysmans is hoogleraar onteigeningsrecht aan de Radboud Universiteit in Nijmegen en advocaat in Den Haag.

Literatuurlijst

- Bootsman, P., Dijkman, P.J., ‘Den Uyl wilde niet vallen. De besluitvorming in de ministerraad over de grondpolitiek in maart 1977’, *Jaarboek Parlementaire Geschiedenis*, 2003.
- De Groot, H., *Inleidinghe tot de Hollandsche rechts-geleerdheid*, Leiden 1965.
- Hildebrand, *Camera Obscura*, Haarlem, 1839.
- Reynolds, S., *Before Eminent Domain: Toward a History of Expropriation of Land for the Common*

Good, Chapel Hill, 2010.

- Sluysmans, J.A.M.A e.a., *Wetsvoorstel Aanvullingswet grondeigendom Omgevingswet*, Den Haag, 2019.
- Sluysmans, J.A.M.A., ‘Het is de hoogste tijd om vijf hardnekkige misverstanden over onteigening te ontkrachten’, *FD*, 30 oktober 2022b.
- Sluysmans, J.A.M.A., ‘Nieuwe Omgevingswet belooft ons nu al een boeiende parlementaire enquête’, *FD*, 31 januari 2021.
- Sluysmans, J.A.M.A., ‘Onteigenen voor stikstof: een korte verkenning’, *Ars Aequi*, 2022a.
- Sluysmans, J.A.M.A., ‘Te goed van vertrouwen. De nieuwe onteigeningsregeling in de Omgevingswet’, in: S. Hillegers e.a. red., *Vertrouwen in de Omgevingswet*, Deventer, 2021.
- Sluysmans, J.A.M.A., *De vitaliteit van het schadeloosstellingsrecht in onteigeningszaken. Een studie naar theorie en praktijk*, Den Haag, 2011.
- Sluysmans, J.A.M.A., Procee, J.S. red., *Behoeden en vergoeden. Een geschiedenis van 175 jaar Onteigeningsrecht*, Den Haag, 2016.
- Thorbecke, W., *Stelsel en toepassing der Onteigeningswet*, Arnhem, 1880.
- Tweede Kamer der Staten-Generaal, *Kamerstukken II* 2016/17, 33118, nr. 84.
- De Vries, J., *Grondpolitiek en kabinetcrises*, Den Haag, 1989.

1. Die mogelijkheid werd met name veroorzaakt doordat op het onteigeningsproces het commune burgerlijk procesrecht van toepassing was, met een rechtsbescherming in drie instanties en de mogelijkheid tot

het opwerpen van diverse zogenoemde excepties (kort gezegd: procedurele procedures binnen de grotere procedure) gedurende de gehele loop van het proces. De latere wet van Thorbecke gaf het onteigeningsrecht een eigen procesrecht met (in beginsel) twee instanties en nagenoeg geen excepties.

2. Ik merk voor de goede orde op dat er zeker ook andere politiek-filosofische theorieën bestaan om onteigening te (kunnen) rechtvaardigen. Ik constateer evenwel dat (in elk geval in ons land) sinds de wet van 1851 geen debat is gevoerd over die rechtvaardiging van onteigening, ook niet tijdens de recente wijziging van de onteigeningsregelgeving. Kennelijk is dit in ons land dus geen onderwerp van zorg, en ik zal dit vraagstuk daarom hier verder niet uitdiepen.

3. Ik wijs erop dat de onderbouwde kritiek op het nieuwe systeem naar voren is gebracht in een grote hoeveelheid artikelen in juridische tijdschriften, in ingezonden brieven en *blogposts*, waarvan glashelder is dat die zijn gezien door zowel medewerkers van het ministerie als door leden van de Tweede Kamer. Medewerkers van het ministerie waren ook aanwezig bij (bijvoorbeeld) de vergadering van de Vereniging van Onteigenings-Advocaten, de Vereniging voor Onteigeningsrecht en de Vereniging voor Bouwrecht, waarbij de aanwezige leden zich in meerderheid keerden tegen de nieuwe wetgeving. Een samenvatting van de kritische preadviezen die laatstgenoemde vereniging in 2018 wijdde aan de *Aanvullingswet grondeigendom* (de wet die – kort gezegd – onder meer het onteigeningsrecht incorporeerde in de *Omgevingswet*) is voorafgaand aan de behandeling van het wetsvoorstel aan alle leden van de Tweede Kamer gestuurd. Slechts een van de leden heeft tijdens het debat een enkele vraag aan die preadviezen ontleend. Het debat was van een bedroevend niveau.

4. En die thans ook al wordt gebruikt, bijvoorbeeld in de Krimpenerwaard, waar recent ten behoeve van natuurontwikkeling (het zogenoemde veenweidengebied) onder meer agrarische grond is onteigend.

De politisering van de Eerste Kamer

door Jan Kees Wiebenga

Op 13 juni 2023 treedt een nieuw verkozen Eerste Kamer aan en gaat zij een belangrijke rol vervullen in ons politieke bestel. Op het moment van schrijven van deze bijdrage is haar nieuwe samenstelling nog niet exact bekend. Wel is duidelijk dat het huidige kabinet-Rutte IV geen meerderheid zal hebben aan de ‘overzijde’. Het zetelstal van de huidige coalitie van VVD, D66, CDA en CU in de Eerste Kamer zal gevoelig dalen. Een regeringsmeerderheid in de senaat is, net als nu, ver weg. Wat gaat dat betekenen voor ingewikkelde en soms omstreden wetgeving? Hoe zal de Eerste Kamer zich opstellen in

dossiers als de stikstofwetgeving of de controversiële spreidingswet voor asielopvang? Mogen Eerste Kamerleden daar anders over denken dan een minimale meerderheid in de Tweede Kamer? Jazeker, alleen rijst dan de vraag hoe een legislatief infarct, wetgevingsverlamming te vermijden.

Moet de Eerste Kamer worden afgeschaft, omdat zij in staat is om belangrijke wetsvoorstellen te dwarsbomen en dat wellicht vaker zal gaan doen nu een regeringsmeerderheid opnieuw niet verzekerd is? En zo ja, hoe kan dat worden bewerkstelligd? Of moet

de Eerste Kamer juist worden versterkt, opdat zij als ‘bolwerk voor de burger’ beter dan nu zal kunnen voorkomen dat discutabele wetsvoorstellen in werking treden? En zo ja, versterkt met welke bevoegdheden?

De invalshoek van dit artikel is niet zozeer om de ‘*landslide*’ te becommentariëren die zich bij de recente Provinciale Statenverkiezingen heeft voorgedaan en haar vertaling zal vinden in de samenstelling van de nieuwe Eerste Kamer. Beoogd wordt om een liberale reflectie te geven op de plaats van de Eerste Kamer in ons staatsbestel.

Om de context van de actuele discussie over onze Eerste Kamer te schetsen geef ik eerst een overzicht in vogelvlucht van de belangrijkste voorstellen tot aanpassing van deze in 1815 opgerichte staatsinstelling. Het komt erop neer dat er zo’n twee eeuwen lang regelmatig is gesleuteld aan deze vreemde eend in onze staatsrechtelijke bijt. Met wisselend succes, zal blijken. Verschillende liberalen passeren daarbij de revue.

Eveneens bij wijze van context volgen daarna verschillende voorbeelden waarbij de Eerste Kamer dwarslag of, voor wie daar positiever naar kijkt, gebruikmaakte van haar bevoegdheid om een wetsvoorstel te verwerpen. Dat gaf nu en dan ernstige problemen, tot soms het ontslag nemen van een kabinet aan toe. De vraag werpt zich op of hiermee te leven valt dan wel of dit leidt tot een gebrekkig functionerend tweekamerstelsel waarmee niet goed meer te werken valt.

Daarna zal ik weergeven welke voorstellen met betrekking tot de Eerste Kamer zijn gedaan door de Staatscommissie Parlementair Stelsel (de Staatscommissie-Remkes) en de reactie van de regering daarop. De agendering van de hier aangegeven problematiek door de toenmalige voorzitter van de Eerste Kamerfractie van de VVD, Loek Hermans, bij de algemene politieke beschouwingen-2014 mondde uit in de motie-Duthler (Kamerstuk I 2015/16, 34000, Q). Kan de invulling die de Staatscommissie en de regering daaraan hebben gegeven een houdbare oplossing bewerkstelligen?

Ten slotte zal ik ingaan op de hierboven aangegeven vragen. Degenen die graag als conclusie willen zien ‘hef de Eerste Kamer op’ of juist als conclusie ‘maak de Eerste Kamer een krachtiger bolwerk voor de burger’ zullen teleurgesteld worden. Hoe mooi dergelijke voornemens ook lijken, er moet rekening mee worden gehouden dat voor deze beide uitersten een voldoende tweederdemeerderheid, vereist voor grondwetsaanpassing op dit punt, niet haalbaar zal zijn. Alleen door een aantal tot nu toe eveneens onsuccesvolle, door sommigen gewenste andere majeure grondwetsaanpassingen – zoals invoering van het referendum en invoering van een constitutioneel hof – niet geïsoleerd maar in samenhang met elkaar en met de positie van de Raad van State en de Eerste Kamer te bekijken, kunnen stappen worden gezet.

Een politiek orgaan

Aan de ene kant typeren sommigen de Eerste Kamer als politieke jaknikker dan wel,

netter gesteld, *chambre de réflexion*, die weinig wetten verwerpt. Maar zij wordt ook getypeerd als politieke sta-in-de-weg dan wel hindermacht. Kortom: hoe verpolitiekt is de Eerste Kamer? Speelt zij meer en meer Tweede-Kamertje?

Eén ding staat in mijn ogen vast: de Eerste Kamer is een politiek orgaan. De Staatscommissie-Remkes beschrijft dat in haar eindrapport *Lage drempels, hoge dijken* van 13 december 2018 zo: “De Eerste Kamer is een politiek orgaan, waar wetsvoorstellen in het licht van partijprogramma’s en partijbeginselen worden beoordeeld” (p. 296). Zij is al lang niet meer “de voor dames toegankelijke heerensofiëit” (Van den Berg 2006, 4). Prof. Van den Braak noemt de Eerste Kamer in zijn dissertatie van 1998 “een door en door politiek orgaan, dat bestaat uit politici, die op grond van politieke overwegingen voor of tegen een wetsvoorstel stemmen” (Van den Braak 1998, 448). Maar ook eerdere staatsrechtkeners onderstrepen dat. Zo vermeldt Van Raalte in 1966 dat “de Eerste Kamer evenzeer als de Tweede Kamer vóór alles een op politieke grondslag gebaseerd college” is (Van Raalte 1966, 84). Eerste Kamerleden van deze tijd doen daar niet voor onder. Slechts bij wijze van voorbeeld wijs ik hier op Frank de Grave, liberaal senator van 2011 tot 2018. Hij zegt het zo: “Alles in de Eerste Kamer wordt tegenwoordig verpolitiekt. Het debat ... wordt nog amper gevoerd. Het zijn slechts de zetels van de Eerste Kamer, niet de ideeën die gebruikt worden in het politieke onderhandelingspel in de Tweede Kamer” (Tromp en De Grave 2018, 199). Met andere woorden: de Eerste Kamer is niet meer

louter een rustoord, parkeerplaats voor oud-bewindspersonen en oud-partijvoorzitters, zoals vroeger wel te horen was in de wandelgangen. De Provinciale Statenverkiezingen, die voorafgaan aan de verkiezing van de Eerste Kamer door de nieuw samengestelde Provinciale Staten, hebben zich daarmee ontwikkeld tot een quasi-referendum over het zittende kabinet; zij hebben zich ontwikkeld tot een soort *midterm elections*. Sinds 2010 beschikken kabinetten (op een kleine periode na) in de Eerste Kamer niet meer over een regeringsmeerderheid. Dat maakt regeren potentieel moeizaam, in ieder geval van tijd tot tijd. Wat te zien valt is kortom een politisering van de Eerste Kamer.

Voor de volledigheid: deze politisering is overigens ook meer in algemene zin zichtbaar in het toenemend aantal moties, Kamervragen en gebruik van de novelle (daarbij houdt de Eerste Kamer de afdoening van een wetsvoorstel aan totdat de regering met een aanpassingswetsvoorstel terugkomt. Varianten hiervan en andere slimigheden komen ook voor. Tegenstanders van de novellepraktijk zien dit als een verkapt recht van amendement; een recht dat de Eerste Kamer niet heeft. In 1974 oordeelde de Raad van State op verzoek van het kabinet-Den Uyl dat de novellepraktijk op zich is toegestaan).

Twee eeuwen sleutelen aan de Eerste Kamer

De Eerste Kamer was nooit erg populair. Al bij haar oprichting in 1815 wegens de hereniging met België na het congres van Wenen was zij een soort *Fremdkörper*. De Republiek der Verenigde Nederlanden kende geen bi-

camerale traditie. Vanuit huidig oogpunt zou je kunnen spreken van een valse start: de senatoren van toen werden niet gekozen, maar voor het leven benoemd door de kersverse nieuwe Koning Willem I. Zij werden wel spottend getypeerd als “*ménagerie du Roi*”, ‘s Konings dierentuin. En hadden als taak te fungeren als bolwerk van de Kroon tegen onwenselijk geachte wetsvoorstellen vanuit de Tweede Kamer. De Eerste Kamer kreeg daartoe het zogeheten vetorecht, de bevoegdheid om een wetsvoorstel definitief te verwerpen. De liberaal Gijsbert Karel graaf van Hogendorp voelde hier weinig voor. Hij was voorzitter van de grondwetscommissie, maar moest toegeven aan de druk van de Belgische leden daarvan, die de uitdrukkelijke steun van Willem I hadden (Oud 1967, 506).

Wij gaan nu naar 1848. Na een hoofdrol voor de liberaal Gijsbert Karel graaf van Hogendorp in 1815 speelt nu opnieuw een liberaal de hoofdrol: Johan Rudolf Thorbecke. Net als Van Hogendorp had Thorbecke reserves ten opzichte van de Eerste Kamer: “De Eerste Kamer zal ... als eene nutteloze vertraging worden aangemerkt, en wanneer zij in zaken van gewigt tegen de Tweede Kamer staat, worden weerstreefd zoo niet op zijde gezet” (Thorbecke 1848, 46-47). Voorwaar voorspellende woorden!

Na veel gesteggel en verzet – van onder meer de Raad van State – bleef de Eerste Kamer in 1848 bestaan. Haar leden werden, voor het eerst, verkozen. Zij het indirect, door de leden van de Provinciale Staten. En wel voor de termijn van negen jaar, waarbij om de drie

jaar een derde van hen aftrad. Hierbij moeten wij ons realiseren dat bij de grondwetsherziening van 1848 vele majeure wijzigingen werden ingevoerd, met als belangrijkste de introductie van de ministeriële verantwoordelijkheid. Het voortbestaan van de Eerste Kamer diende daarbij als ‘smeermiddel’ om de hervormingen aanvaardbaar te maken voor de toenmalige conservatieve afgevaardigden (Van den Braak 1998, 451-452).

In de 20e eeuw pak ik de draad op bij de grondwetsherziening van 1922. Daarbij werd de duur van het mandaat voor de leden gesteld op zes jaar met om de drie jaar een “verkiezing bij helfte”. Dat stelsel gold tot aan de grondwetsherziening van 1983. In 1922 was ook sprake van een voorstel tot afschaffing van de Eerste Kamer en wel van de socialist Pieter Jelles Troelstra. Onder meer de (toen) vrijzinnig-democraat Pieter Oud, was daar, onder voorwaarden, voor. Het voorstel werd al in de eerste lezing in de Tweede Kamer verworpen. Van de fractie van de Vrijheidsbond was prof. Alibert Visser van IJzendoorn als enige voor afschaffing. Deze liberaal had al in 1918 de gevleugelde woorden gesproken dat “wanneer de Eerste Kamer ten grave mocht dalen en haar uitvaart wordt gevierd, dan ben ik bang dat de boden van die Kamer het meeste zullen treuren” (Handelingen TK 1918-19, 383).

Pas in de jaren 60 van de vorige eeuw herleefde de discussie over de meest gewenste institutionele vormgeving, niet alleen van de Eerste Kamer, maar van al onze staatsinstellingen. Alom in de westerse wereld kwam er

opstand tegen de “oude vormen en gedachten”, nu de gerichtheid op het fysieke en psychische herstel van de oorlogsschade van de Tweede Wereldoorlog minder urgent werd. Universiteiten werden bezet, een aantal jongeren radicaliseerde. In de Nederlandse politiek kreeg dat zijn vertaling onder meer door de oprichting van D’66. Deze partij richtte zich op vernieuwing van de politiek in het algemeen en de staatsinstellingen in het bijzonder. Het politieke bestel moest “ontploffen” (Appèl D’66).

Deze reuring leidde tot een periode van intensieve discussie over de merites van ons staatsbestel, onder meer door de instelling van de Staatscommissie-Cals/Donner (1967-1971). In de VVD kristalliseerde deze discussie zich rond het rapport *Kiezer en gekozene* uit 1968. In deze commissie Kiezer-Gekozene zaten mensen als Molly Geertsema (voorzitter), Frits Korthals Altes en Annelien Kappeyne van de Coppello. Een minderheid van vier van de in totaal veertien commissieleden (waaronder Frits Korthals Altes, die veel later lid en voorzitter van de Eerste Kamer zou worden), sprak zich uit voor afschaffing van de senaat. Als geheel adviseerde de commissie echter om bij behoud van de Eerste Kamer te komen tot aanpassing van de zittingsduur van haar leden tot vier jaar. De verkiezing bij helfte om de drie jaar met een zittingsduur voor elk lid van zes jaar achtte zij achterhaald in het licht van de alom sterker wordende democratiseringsgedachte. Het VVD-partijcongres aanvaardde dit meerderheidsstandpunt (15-16 november 1968 te Hilversum).

Uiteindelijk vond deze regeling haar weerslag bij de grondwetsherziening van 1983. Met deze aanpassing werd, zo kunnen wij achteraf vaststellen, als het ware een balans doorbroken. De vertrapte doorwerking van verkiezingsuitslagen in de samenstelling van de vroegere Eerste Kamer vanwege de verkiezing bij helfte gaf, wellicht onbewust, een zekere politieke rust. Dat is sinds 1983 anders. De na de Provinciale Statenverkiezingen volledig nieuw samengestelde senaat geeft, al is hij indirect gekozen, een recentere afspiegeling van de stemming onder het electoraat weer, hoe je het ook wendt of keert. Prof. Douwe Jan Elzinga, hoogleraar staatsrecht aan de Universiteit Groningen, spreekt in dat verband van “een breuk van formaat”. Meteen al bij de eerste keer dat een actueel samengestelde senaat aantrad, in 1987, werd dat geduid als een vuurproef voor het toenmalige kabinet-Lubbers II. Toenmalig oppositieleider Wim Kok (PvdA) beschouwde de uitslag als een gele kaart voor het kabinet. Ook toen al werd de Eerste Kameruitslag uiteraard vertaald in fictieve Tweede Kamerzetels. Alle volgende Provinciale Statenverkiezingen werden zo getransformeerd tot een semi-nationale verkiezing (Elzinga 2015, 13).

Interessant is de vraag of dit effect bij de grondwetsherziening-1983 niet onder ogen is gezien. Dat is toch wel het geval. Ik herinner mij dat enkele leden van de VVD-Eerste Kamerfractie, waaronder ikzelf, dit bij de eerste lezing van het desbetreffende wetsvoorstel hebben ingebracht in het fractieberaad. Maar fractievoorzitter Guus Zou-

tendijk (wiskundige) herkende dit niet als een potentieel probleem, en bovendien had de VVD als partij naar aanleiding van het rapport *Kiezer en gekozene* van de commissie-Geertsema zich voor deze vernieuwing uitgesproken.

Kleine problemen – grote problemen?

Eén bevoegdheid heeft de Eerste Kamer altijd gehad: de bevoegdheid om een wetsvoorstel te verwerpen; het zogeheten vetorecht. Nu thans met enige zorg wordt gekeken naar mogelijk Eerste Kameractivisme, kan het nuttig zijn om ook eens terug te kijken. Heeft de Eerste Kamer van voor 1983, toen zij nog een vertraagde doorwerking van de uitslagen van de Provinciale Verkiezingen kende als gevolg van de verkiezing bij helfte in combinatie met een zittingsduur van zes jaar voor de senatoren, minder problemen veroorzaakt dan wij tegenwoordig kunnen verwachten? Dat valt te bezien. Want tegen een weerspannige Eerste Kamer kan je op twee manieren aankijken. De gedachte kan zijn: het komt niet vaak voor dat een wetsvoorstel in de Eerste Kamer wordt afgestemd. Maar ook: er kunnen soms toch wel erg problematische toestanden voorkomen.

Om maar met de deur in huis te vallen: tweemaal leidde de verwerping van een wetsvoorstel door de Eerste Kamer tot een kabinetscrisis. De eerste keer deed zich voor in 1907. De Eerste Kamer verwierp de Begroting van Oorlog-1908 wegens grote bezwaren tegen de voornemens tot hervorming van het leger van het liberale kabinet-De Meester. Uiteindelijk kon het kabinet blijven zitten, maar de

minister van Oorlog trad af.

De tweede keer speelde zich af in 1999 na de ‘nacht van Wiegel’. In die nacht sneuvelde het voorstel tot invoering van het correctief referendum in de tweede lezing in de Eerste Kamer wegens het niet halen van de vereiste tweederdemeerderheid. Hans Wiegel, toentertijd senator, bracht daarbij – gelukkig zou ik zeggen – de doorslaggevende stem uit. Het kabinet-Kok II trad af. Vooral D66 was onstemd en teleurgesteld over het afvoeren van één van haar “kroonjuwelen”. Na een lijmpoging onder leiding van informateur Herman Tjeenk Willink kwamen de ministers uiteindelijk terug van hun ontslagaanvraag.

Is een kabinet weerloos tegen een weerspannige Eerste Kamer? In theorie niet helemaal. Een kabinet kan in geval van een ernstig conflict (ook) de Eerste Kamer ontbinden. Zo’n ontbinding leidt dan tot nieuwe Eerste Kamerverkiezingen. Maar doorgaans keert zo’n ontbonden Eerste Kamer dan terug met exact dezelfde politieke verhoudingen. Het kiezerscorps, de (leden van) Provinciale Staten, verandert niet. De Staten worden immers niet tegelijk ontbonden. Wel kan dit natuurlijk betekenen dat andere personen hun voorgangers vervangen. Om deze reden heeft het fenomeen dat een kabinet (formeel de regering) de Eerste Kamer ontbindt zich slechts één keer voorgedaan en wel in 1904. De overwegend links (dat wilde toen zeggen liberaal) samengestelde Eerste Kamer verwierp toen de Hoger Onderwijswet van het rechtse (dat wil zeggen confessionele) kabinet-Kuyper. Die wet was voor dat kabinet

cruciaal. Gelet op de samenstelling van de Provinciale Staten toentertijd was zeker dat de nieuwe eerste Kamer na haar ontbinding een confessionele, kabinetsgetrouwe meerderheid zou krijgen.

Maar bij deze zware casussen bleef het niet alleen. Verschillende bewindspersonen moesten in/door de Eerste Kamer het loodje leggen. Ik noem zonder hier diep op in te gaan minister van Buitenlandse Zaken jonkheer Herman Van Karnebeek (partijloos liberaal) in 1925 vanwege de verwerping door de Eerste Kamer van het voorliggende Verdrag met België; staatssecretaris Ferdinand Kranenburg van Oorlog (PvdA) in 1958 vanwege de helmenaffaire, minister voor Bestuurlijke Vernieuwing Thom de Graaf (D66) in 2005 in de ‘nacht van Van Thijn’ wegens de verwerping van het voorstel tot wijziging van de Grondwet betreffende de invoering van de gekozen burgemeester.

Initiatiefwetsvoorstellen hebben het niet zelden moeilijk in de Eerste Kamer. Verwerping daarvan kan net zo goed soms grote problemen veroorzaken. Toen ik op Prinsjesdag 1977 mijn intrede deed in de Eerste Kamer (het kabinet-Den Uyl zat er nog!) trof ik daar een zwaar aangeslagen VVD-fractie. Kort daarvoor – in 1976 – was een initiatiefwetsvoorstel inzake abortus door die Kamer verworpen, waarbij een meerderheid van de VVD-senatoren ook had tegengestemd. Het wetsvoorstel was ingediend en verdedigd door vier Tweede Kamerleden van de PvdA respectievelijk de VVD. Dat waren de leden Jan Lamberts (PvdA), Hein Roethof (PvdA),

Aart Geurtsen (VVD) en Els Veder-Smit (VVD). Die onverwachte verwerping, mede door toedoen van een achttal VVD-senatoren, onder wie fractievoorzitter Haya van Sommeren-Downer, leidde tot enorme opschudding in de VVD-achterban (en daar niet alleen). Het heeft lange tijd geduurd voordat de verhoudingen – ook die tussen de VVD-TK-fractie en de VVD-EK-fractie – waren hersteld.

De hierboven vermelde gevallen zijn natuurlijk maar enkele, zij het zware, voorbeelden van de vele wetsvoorstellen die door de Eerste Kamer zijn verworpen. Maar hierdoor zal wel duidelijk zijn dat soms grote problemen niet zijn uitgesloten. Blijft over de vraag hoe deze praktijk zich in de toekomst zal ontwikkelen en of deze zal leiden tot een stelselmatig gebrekkig functionerend tweekamerstelsel.

De discussie zet zich voort

Onverminderd woedt de discussie over het voortbestaan van de Eerste Kamer en zo ja, in welke vorm en met welke bevoegdheden, voort. In haar eindrapport *Lage drempels, hoge dijken* van december 2018 stelt de Staatscommissie-Remkes – waarin overigens vijf oud-senatoren (van de acht commissieleden) zaten – dat het tweekamerstelsel “een waardevol onderdeel” is van het Nederlandse staatsbestel. Zij kiest voor versterking van de senaat door zijn bevoegdheden uit te breiden met een (voorwaardelijk) terugzendingrecht. De bevoegdheid om wetsvoorstellen te verwerpen blijft in beginsel bestaan. De huidige wijze van verkiezing – iedere vier jaar in zijn geheel door de leden van de Provinciale Sta-

ten – wil zij handhaven. De Staatscommissie heeft gesproken. Nu is de grondwetgever – die sprookjesfiguur van ons politieke recht – aan de beurt.

In dat kader heeft de regering inmiddels een boeiend wetsvoorstel ingediend ertoe strekkende om de van 1922 tot 1983 geldende ‘verkiezing bij helfte’ terug te doen keren. Met uiteraard als motief dat daardoor de politisering van de Eerste Kamerverkiezing in de vorm van een ‘*midterm election*’ zal worden tegengegaan (Kamerstukken 34.430). Boeiend, omdat dat nu juist niet door de Staatscommissie was geadviseerd. Dit wetsvoorstel is inmiddels in eerste lezing door de Tweede Kamer aanvaard, maar wel met een zodanig aantal tegenstemmers dat een tweederde-meerderheid in tweede lezing niet op voorhand gewaarborgd is.

Met betrekking tot het terugzendrecht heeft de Raad van State inmiddels een kritisch advies uitgebracht. Zelf heb ik nogal aarzelingen over die bevoegdheid. Door de Eerste Kamer een terugzendrecht te geven, lok je een detailbehandeling van wetsvoorstellen door senatoren als het ware uit. Het ontbreken van het amendementsrecht van de Eerste Kamer strekte er nu juist toe de senatoren ertoe aan te zetten om wetsvoorstellen meer vanuit een algemeen gezichtspunt te beoordelen en niet het detailwerk dan wel de artikelsgewijze behandeling van de Tweede kamer over te doen. En wat heeft een en ander tot gevolg voor de werkdruk van de leden, voor de vergaderfrequentie van de Eerste Kamer en voor de duur van de wetgevingsprocedure? De Eerste Ka-

mer als doublure van de Tweede Kamer, is dat wat wij willen?

In dit verband stel ik voorts de vraag hoe het toch komt dat nooit gesproken wordt over een overlegstelsel dan wel conflictenregeling tussen de Tweede Kamer en de Eerste Kamer, bijvoorbeeld in de vorm van een zogeheten conciliatiecommissie (Bovend’Eert & Kumeling 2004, 55). Dat is namelijk bij andere tweekamerstelsels gebruikelijk.

Als we dit alles overzien, komt nog een vraag bij mij op: zou invoering van het zogeheten Bataafs-Noorse stelsel te verkiezen zijn, althans om de mogelijkheid van (langdurige) impasses bij het wetgevingsproces te verminderen? Op grond van dat Bataafs-Noorse stelsel zouden de Staten-Generaal in één rechtstreekse verkiezing van bijvoorbeeld 225 leden worden verkozen, waarna deze gekozenen zich verdelen in een Tweede en een Eerste Kamer. De politieke verhoudingen in beide Kamers zijn dan identiek. Daardoor zouden de leden van de Eerste Kamer, de revisiekamer, zich daadwerkelijk kunnen toelagen op het toetsen van de rechtsstatelijkheid, handhaafbaarheid en uitvoerbaarheid van wetsvoorstellen; in deeltijd, zoals nu ook het geval is. Van stagnatie van wetgeving om politieke redenen door een de regering onwelgevallige senaatsmeerderheid zal dan in beginsel geen sprake hoeven te zijn. En anders dan op grond van de huidige getrapte verkiezing zouden de leden van zo’n Eerste Kamer nieuwe stijl een rechtstreekse democratische legitimatie krijgen (Wiebenga 2019, 382).

Is er een uitweg?

Zo kachelt de discussie over de Eerste Kamer sinds 1815 onverminderd voort. Telkens worden kleine stappen vooruit of achteruit gezet. En vaak gebeurt er niets, omdat de vereiste tweederdemeerderheid voor grondwetswijziging in tweede lezing niet wordt bereikt. Zo komen we niet veel verder, zou je kunnen redden.

Op dit punt wil ik de discussie over het bestaan van de Eerste Kamer breder trekken. In haar omvangrijke eindrapport doet de Staatscommissie maar liefst 83 aanbevelingen. Wijselijk bestempelt zij zeven daarvan tot “speerpunten”, de “top 7” (Staatscommissie 2018, 347). Onder meer worden genoemd de invoering van een bindend correctief referendum en de instelling van een constitutioneel hof, naast de aanbevelingen gericht op de Eerste en Tweede Kamer. Wat de Staatscommissie onvoldoende doet is aandacht besteden aan de *samenhang* tussen alle gewenste staatkundige vernieuwingen. Het lukt telkens maar niet om het referendum in te voeren (voor de goede orde: zelf ben ik daar zeker geen voorstander van omdat het parlement, de representatieve democratie, daardoor verzwakt wordt). Ook invoering van een constitutioneel hof lijkt ver weg. En zoals gezegd, met de hervorming van de Eerste Kamer loopt het evenmin soepel. Voorts is er een al vele jaren telkens weer oploeiende discussie over de wenselijkheid van de combinatie van de beide taken van de Raad van State, te weten de wetgevingsadvisering in combinatie met de bestuursrechtspraak. Ook die discussie komt nu eens op, ebt dan weer weg en zal opnieuw opduiken.

Ik pleit ervoor om af te stappen van al die min of meer afzonderlijke gevoerde discussies op deze diverse dossiers. Als wij staatkundige vernieuwing willen bewerkstelligen (ten overvloede: als ...), dan kan dat alleen maar door die dossiers te koppelen en dan beredeneerde keuzes te maken; in samenhang. Zoals dat in 1848 en in 1917 gebeurde.

Met een samenhangende aanpak bedoel ik dat we de hier genoemde top-aanbevelingen van de Staatscommissie gaan bezien in het licht van de wetgevingsprocedure. Als de bovengenoemde aanbevelingen alle zouden worden ingevoerd, volgt een wetsvoorstel in grote lijnen de volgende procedure: voorontwerp van wet > inspraak > ministerraad > Raad van State > Tweede Kamer > Eerste Kamer > eventueel een referendum > eventueel toetsing door een constitutioneel hof. Zijn er dan niet heel veel remmen op de totstandkoming van wetgeving? Is het niet vereist om hierover afwegingen te maken?

Uiteraard vormen de fasen van inspraak, ministerraad en Tweede Kamer het minimum voor de totstandkoming van een wet. Daaraan zou kunnen worden toegevoegd extra constitutionele toetsing *ex ante* door de Raad van State óf de mogelijkheid van constitutionele toetsing *ex post* door een constitutioneel hof; dan wel een extra toetsing door een (Eerste) Kamer van het parlement na de Tweede Kamer óf een toetsing *ex post* vanwege de burgers in de vorm van een referendum. Er zijn diverse keuzevarianten denkbaar, zoals een keuze tussen de (handhaving van de) Eerste Kamer en de instelling van een constituti-

oneel hof. Maar deze instrumenten allemaal cumulatief? Zou de grondwetgever – dat wil zeggen de regering en de twee Kamers in twee lezingen – hier niet keuzes moeten maken, op straffe van verlamming van het wetgevingsproces? En wat zou dan het invoeren van een constitutioneel hof en/of een referendum betekenen voor de Eerste Kamer (Wiebenga 2019, 382-383)?

Afschaffen of juist versterken? Het discours begon met de oprichting in 1815 en gaat onverminderd door. In 1848 zei de liberale minister van Justitie Dirk Donker Curtius in de Tweede Kamer, dat “... het nut eener Eerste Kamer meer gelegen is in het voorkomen van het kwaad dan in het stichten van het goede” (Bijlage Handelingen TK 1847-1848, 576). Te wensen is dat de politisering van de Eerste Kamer er niet toe zal leiden dat zij voor de verleiding zwicht om veeleer het kwaad te stichten en het goede te voorkomen. Dat zal nog heel wat inspanning vergen van vele betrokkenen. Maar wat is er mooier dan de discussie over de Eerste Kamer en andere staatsinstellingen opbouwend te blijven voeren in dit jaar 2023? Dit jaar, 175 jaar nadat ons land – in 1848 – een democratie werd. En 225 jaar na de inwerkingtreding van de meest liberale grondwet die ons land ooit had, te weten de Staatsregeling van 1798. En 40 jaar na de laatste algemene grondwetsherziening van 1983. Al met al: elk volk krijgt het parlement dat het verdient.

Jan Kees Wiebenga was onder meer lid van de Eerste Kamer (voor de VVD) en lid van de Raad van State.

Literatuurlijst

- Van den Berg, J.Th.J., ‘De Eerste Kamer of: de zin van realiteit’, afscheidsrede Universiteit Leiden, 29 september 2006.
- Boven d’Eert, P.P.T., Kummeling, H.R.B.M., *Het Nederlandse Parlement*, Deventer, 2004.
- Van den Braak, B., *De Eerste Kamer*, Den Haag, 1998.
- Van den Braak, B., *De Eerste Kamer 1996-2021*, Amsterdam, 2023.
- Commissie Kiezer-gekozene van de VVD, *Kiezer en Gekozone*, Den Haag, 1968.
- D66, ‘Appèl D’66’, 15 september 1966.
- Elzinga, D.J., ‘Kiesstelsel Eerste Kamer moet anders’, *Binnenlands Bestuur*, 28 augustus 2015, URL: <https://www.binnenlandsbestuur.nl/bestuur-en-organisatie/eerste-kamer-moet-anders-gekozen-woorden>.
- Kamerstukken Eerste en Tweede Kamer.
- Oud, P.J., *Het constitutioneel recht van het Koninkrijk der Nederlanden, deel I*, Zwolle, 1967.
- Van Raalte, E., *Het Nederlandse Parlement*, 1966.
- Staatscommissie Parlementair Stelsel, *Lage drempels, hoge dijken*, Amsterdam, 2018.
- Thorbecke, J.R., *Bijdrage tot de herziening der grondwet*, Den Haag, 1848.
- Tromp, J., De Grave, F., *Grote jongen zijn*, 2018.
- Wiebenga, J.K., ‘Vragen rond de Eerste Kamer’, in: B. van Klink red., *Scripta Manent, liber amicorum aangeboden aan Ankie Broekers-Knol*, Den Haag, 2019.
- Van Zanen, J., *Haya*, Amsterdam 1994.

Liberale prudentie: over problemen, ernstige problemen en crises

door Uri Rosenthal

“If crisis is everything, maybe it’s nothing” (vrij naar Aaron Wildavsky’s oneliner 50 jaar geleden “If planning is everything, maybe it’s nothing”).

Het kan politici, beleidsmakers, experts en opinieleiders niet ontgaan zijn. Ooit waren crises zeldzame, buitengewone gebeurtenissen. Nu zijn ze alledaagse realiteit. Kortstondige, hevige crises krijgen bovendien steeds vaker gezelschap van sluipende en hardnekkige crises die de samenleving over een lange periode dreigen te ontwrichten. Degenen die crises moeten beteugelen, levert het steeds

veelvormiger en ingewikkelder crisispalet de nodige hoofdbreken op. ‘Er is geen dag te verliezen. ‘Regering regeer!’ ‘Laat het parlement zich rustig houden totdat de crisis opgelost is’. Dit soort receptuur is aan sleet onderhevig.

Liberalen koesteren hun beginselen maar houden niet van dogma’s. Zij gaan prudent met problemen om. Ze onderkennen de ernst van een aantal sluipende en hardnekkige crises, maar laten zich niet opjuinen door de trend om pittige problemen meteen tot crisis te verklaren en derhalve zware crisismaatregelen te nemen.

Ooit waren crises kort en hevig. Het was meteen erop of eronder, een kwestie van rechttoe rechtaan, *to be or not to be*. Het ankerpunt was de nucleaire crisis, in het bijzonder de Cubacrisis van oktober 1962 toen de wereld om en nabij 30 seconden verwijderd was van een kernoorlog en president Kennedy en secretaris-generaal Chroesjtsjov op het nippertje de apocalyps uit de weg gingen. Dan waren er rampen waar het onheil toesloeg, soms met grote aantallen doden en gewonden, maar waar overlevenden gered en geëvacueerd werden en gauw duidelijk was wat er moest gebeuren om herhaling te voorkomen: de Watersnoodramp van 1953. Er waren conflictcrises zoals rellen waaraan na ingrijpen van de ordetroepen een einde werd gemaakt: krakersacties in de jaren 70 en 80. En van het ene op het andere moment voltrokken zich terroristische acties die door onderhandelingen of gewapend ingrijpen door de staat beëindigd werden. Soms succesvol, soms uitmondend in een dramatisch fiasco: de Zuid-Molukse gijzelingen in München in 1972.

Laat hier geen misverstand over bestaan, dit soort crises zijn niet weg. Overstromingen en aardbevingen zijn van alle tijden: Haïti, Turkije, Syrië. Wanneer de grote aardbeving in Californië zal plaatsvinden, weten we niet. Ernstige ordeverstoringen zoals de bestorming van het Capitool, de Braziliaanse gebouwen van de drie staatsmachten en het Surinaamse parlamentsgebouw passen geheel in de traditionele kwalificatie voor de legitieme machthebbers van meteen erop of eronder, van *to be or not to be*. En in cri-

sis-databestanden behalen terreuraanslagen, gijzelingen en ontvoeringen onveranderlijk hoge scores: Brussel, Parijs, Nice, Istanbul, Utrecht, en ver weg de dagelijkse ellende in Afghanistan of Pakistan. Om de paar dagen een aanslag duidt uiteraard op meer dan zomaar een incident en dan weer een ander. Het is structureel. Maar bij elk van zo'n reeks aanslagen gaat het er wel om zo snel mogelijk actie te ondernemen, de plegers van de aanslag te neutraliseren of te pakken en voor de rechter te brengen. Dit ook in de hoop de kans op een volgende aanslag te verminderen.

Kortstondige, scherp afgebakende crises hebben steeds meer concurrentie van crises van andere signatuur. De crisisinventaris omvat nu ook *creeping crises*, crises van lange duur. Soms ligt de nadruk op verborgen, in elk geval onopgemerkt gebleven dreigingen, dan weer op crises waarvan onduidelijk is of en wanneer ze voorbij zullen zijn. Om het verder te compliceren zijn het crises die vaak in elkaar grijpen. Het crisisvocabulaire van onze tijd herbergt de 'polycrisis' en als het hoogte- of dieptepunt de 'permacrisis'. Zulke crises zijn groter dan groot. Het zijn megacrisis die stuk voor stuk grenzen overschrijden. En voor wie dat nog niet genoeg is, zijn het ook zogeheten diepe crises die allerminst in een handomdraai weggewerkt kunnen worden. De eenvoudige, heldere, kortstondige, enkelvoudige crisis lijkt dan soms wel van andere tijden. En als die zich dan voordoet, vaker dan sommigen denken, wordt ze al gauw opgepompt tot mega-proporties, wordt ze graag geduid als symptoom

van een diepe crisis, als maar één klein onderdeel van de polycrisis of als een bijna verwaarloosbaar moment in de permacrisis. Dit is de wereld van de klimaatcrisis, de energiecrisis, de grondstoffencrisis, de asielcrisis, de agrocrisis, de voedselcrisis, de crisis van de mondiale aanbodketens, de proliferatiecrisis, de eurocrisis. Het is aan de lezer om nog andere te benoemen. De uitvinder van de polycrisis, Adam Tooze, kan ons helpen. Met vele onderlinge pijltjes verbindt hij corona, de dictatuur in China en Rusland, de oorlog in Oekraïne, nucleaire proliferatie en escalatie, de olie- en gasprijzen, de financieel-economische ellende (sancties, Amerikaanse en Europese inflatie), de dilemma's van de Amerikaanse en Europese Centrale Bank, de politieke spanning in de Verenigde Staten, Duitsland, Frankrijk, Italië en Groot-Brittannië, en het klimaatbeleid. Tooze constateert droogjes dat dit krachtenveld een eigen interne dynamiek heeft en behoorlijk gecompliceerd is. Daarbij kan het gebeuren dat een op het eerste gezicht duidelijke crisisgebeurtenis in dat dynamische krachtenveld terecht komt. Bijvoorbeeld de MH17-ramp die met honderden dodelijke slachtoffers vanaf het allereerste moment op zichzelf al verschrikkelijk was, maar zich sindsdien verbreed heeft tot een grensoverschrijdende crisis, met Tooze-pijltjes naar de spanning en, sinds februari 2022, oorlog tussen Rusland en Oekraïne.

Zo zwart-wit, met simpele crises tegenover ingewikkelde crises, is het natuurlijk niet zo blijkt al. In het crisisaanbod treffen we ook crises aan waarvan het begin- en eindpunt

redelijk duidelijk zijn. Dit, ook al hebben ze een stevige voorgeschiedenis en een lange nasleep, en ook al is nooit met 100 procent zekerheid te zeggen dat ze op een bepaald moment echt tot het verleden zullen behoren. Voor ons land zijn dat bijvoorbeeld drie crises die de afgelopen jaren hoog op de binnenlandse agenda hebben gestaan en met pieken en dalen de aandacht blijven trekken: Groningen, de toeslagenaffaire en corona. Opvallend genoeg is alleen corona alom voorzien van de toevoeging crisis en blijft het voor Groningen bij Groningen of het Groningse gas, en houden we het bij de toeslagen op de toeslagenaffaire. De toeslagenaffaire was wel de directe oorzaak van een politieke crisis bij uitstek, de kabinetscrisis in januari 2021, zij het een paar maanden voor de verkiezingen. Groningen en de toeslagenaffaire zijn opvallende uitzonderingen op de trend om alles wat mis is of mis dreigt te gaan, meteen als crisis of liever nog als diepe crisis te betitelen. Wie weet zijn het de Groningers zelf die ondanks het hun aangedane leed, terughoudend zijn met grote woorden.

Crises, politiek en de staat

In de traditionele crisis zijn de rollen van de politiek en de staat helder. Houden we het voor 'de politiek' hier korthedshalve op het reilen en zeilen van het parlement, dan geldt modelmatig dat de staat functioneert volgens het adagium 'regering regeer' en de volksvertegenwoordiging zich gedurende de hectische crisisepisode even gedeisd houdt. Als er verantwoording wordt afgelegd door de regering, gebeurt dat achteraf. In onze naoorlogse parlementaire geschiedenis heeft

het aan die verantwoording achteraf lange tijd ontbroken – na de Watersnoodramp van 1953, en van de oliecrisis van 1973, de Zuid-Molukse gijzelingen, en de Kroningsrellen van 30 april 1980 tot en met rampen in de jaren 90. Later ging het beter, maar het duurde vaak erg lang voordat de verantwoording echt afgerond werd.

Het modelmatige stramien – ‘regering regeer’ en parlementaire verantwoording achteraf – is door de politisering van dit soort crises niet meer van deze tijd. Volksvertegenwoordigers springen er binnen de kortste keren op af. De medialisering versterkt die ontwikkeling. Altijd al gold ‘crisis is nieuws, nieuws is crisis’ en ‘*bleeding is leading*’. De sociale media zetten vele tandjes bij. In normale tijden belagen ze de politiek en de staat van minuut tot minuut, in crisistijden zijn ze niet meer te houden, nog afgezien van het feit dat de politiek en de staat de traditionele media en de sociale media dan ook zelf juist hard nodig hebben.

Vervolgens dringt de logica van de *creeping*, poly- en permacrises zich op. Doordat al die soorten crises op elkaar inwerken en lang duren, soms zelfs zonder dat bij benadering een eindfase is in te schatten, is het simpelweg onmogelijk vast te houden aan de eenvoud van de regering die regeert, en het parlement dat wellicht jaren later of almaar wachtend, achteraf controleert. *Creeping*, poly- en permacrises ontwikkelen inderdaad een eigen dynamiek. Maar intussen spelen ze wel leentjebuur bij de quasi-simpele, traditionele crises. Dat maakt het voor de machthebbers niet

gemakkelijk. Want zodra we zulke complexe verschijnselen onder de gemeenschappelijke crisisnoemer brengen, staat er maar één ding te doen. Ze moeten worden opgelost, het moet nu gebeuren, er moeten nu kordate beslissingen genomen worden, we moeten liever vandaag dan morgen terug naar de tijd waarin het allemaal voor de wind ging.

Wat hebben we aan eindeloos overleg, aan scenario’s die de onzekerheid alleen maar vergroten, aan gepalaver aan klimaat- en energietafels, en, nog erger, aan machthebbers die zeggen dat ze het ook niet zeker weten, aan machthebbers die proberen duidelijk te maken dat ze bij al die onzekerheid geen enkele garantie kunnen geven dat het goed gaat komen, dat het ‘*back to normal*’ zal zijn? Aan dat soort machthebbers hebben we niets. Crises zijn er om opgelost te worden. Eindelijk kunnen de machthebbers laten zien wat ze in hun mars hebben. De staat moet niet alles willen, maar hij moet zijn kerntaken serieus nemen. Eerst en vooral moet hij ervoor zorgen dat de dreiging en het onheil van al die crises verdwijnen: de crisisvariant van de staat die ons recht op veiligheid en andere existentiële waarden garandeert. Regering regeer! ‘De politiek’, met voorop de oppositie en in haar kielzog een stoet aan opinieleiders en ngo’s, is er als de kippen bij om het vuurtje op te stoken. Ze kan moeilijk jaren stil zitten om ver voorbij de eigen electorale houdbaarheidsdatum met de regering in debat te gaan en het nu te laten bij de constatering dat het ingewikkeld en niet van de ene op de andere dag opgelost is.

En zo komen we met de *creeping*, poly- en in het bijzonder de permacrises in een schizofrene situatie terecht. Het zijn allemaal in het dagelijkse spraakgebruik crises, maar hun complexiteit, hardnekkigheid en lange duur maken dat de oude wetmatigheden van het aanpakken ervan niet opgaan. Laten we voor het gemak voorbijgaan aan de oude crisiswijsheden dat wat de een als een crisis beschouwt, voor de ander een rimpeling in de vijver is, en dat crisis enerzijds narigheid betekent, maar anderzijds kansen biedt. Elk nadeel heb zijn voordeel, zei Johan Cruyff de Chinezen na die altijd al crisis als een tweesnijdend zwaard zien. Wat in elk geval dankzij het crisisvocabulaire resteert en domineert, is de collectieve emotie die door de term crisis gegenereerd wordt. Velen appelleren dan toch aan wat we bij de traditionele crises kennen. Er is geen dag te verliezen, we moeten nu handelen, op zijn minst om het nog ver weg gelegen draconische onheil tegen te gaan. Als de machthebbers te langzaam in beweging komen, zullen ze het weten. Wie al die complexe ontwikkelingen in het crisisframe inkapselt, lijmt zich vast aan het asfalt op de snelweg en de deur waar de machthebbers bivakkeren.

Maar vanwege de onzekerheid over wat er nog allemaal het pad van de *creeping*, poly- en permacrises kruist, en omdat er nooit volledige consensus heerst over wat te gebeuren staat, zakt na verloop van tijd bij anderen het gevoel dat er hard ingegrepen moet worden. De crises wennen en worden onderdeel van de *business as usual*, van het alledaagse leven in de maatschappij en de politieke arena. Er

ontstaat crisismoetheid. Die anderen van zo even die niet meteen een tsunami van ellende op zich af zien komen, installeren wel gesubsidieerde zonnepanelen op het dak en accepteren beperkte interventies die de dagelijkse gang van zaken niet te veel verstoren. Maar daar moet het wel bij blijven. De zeurderige misère wordt verder op afstand gezet. Die anderen gaan op wintersport en op andere momenten naar de Malediven, Patagonië of Maleisië. Ze zitten dan wel vaak genoeg in het vliegtuig naast crisisaanzeggers die de lijmpot even thuis hebben gelaten.

Liberaal reflecties: een tandje minder

Crisisbeheersing is voor liberalen altijd lastig. Dat de staat en de machthebbers in crisissituaties worden getoetst op wat ze echt in hun mars hebben, is prima. Maar om de crisis het hoofd te bieden speelt onherroepelijk op dat de staat zich meer dan onder normale omstandigheden doet gelden. En dan kunnen er liberale vragen rijzen.

Liberalen hebben geen moeite met stevige acties en reacties van de staat, wanneer de situatie dat ten behoeve van de veiligheid en andere existentiële waarden eist. Daarbij benutten liberalen de denkkraft van hun erflaters. Bij pandemieën zoals corona hebben liberalen weinig op met zo velen die zich niet laten vaccineren omdat ze alleen kijken naar het risico zelf besmet te raken. Immers, wie zo in het leven staat, vergeet dat hij of zij intussen wel het risico voor anderen vergroot. Hij of zij zou John Stuart Mill moeten raadplegen: jouw vrijheid houdt op waar ze de vrijheid van de ander aantast.

Nood breekt wet

Blijft de vraag tot hoever de staat met zijn stevige acties en reacties mag gaan. Crises zijn vatbaar voor de mantra ‘nood breekt wet’. De bijzondere omstandigheden vergen bijzondere maatregelen: van de staat van oorlog, de staat van beleg en de beperkte en algemene noodtoestand tot nooddecreten, noodwetten, machtigingwetten, uitzonderingstoestanden en buitengewone bevoegdheden. Om het breken van de wet, dus de aantasting van het bouwwerk van de democratische rechtsstaat, voor te zijn, wordt bestaande noodwetgeving geactiveerd of worden nieuwe noodwetten ingevoerd: de *Machtigingwet* die tijdens de oliecrisis in de jaren 70 het parlement voor lange tijd op sterk water zette, of de verschillende noodmaatregelen, bijvoorbeeld bij invoering van de avondklok, in de coronacrisis.

Zolang noodwetgeving binnen de constitutionele en parlementaire kaders geactiveerd of ingevoerd wordt, zullen liberalen het zien als passend optreden van de staat. Maar ze zijn wel huiverig voor noodwetgeving die uitdijt, die meer bevoegdheden aan de machthebbers toekent dan echt nodig is en die langer blijft gelden dan de kritieke periode van zwaar weer. In dat geval is er de liberale reflex. Dan ontstaat liberaal onbehagen over de ingrepen van de staat in het leven van de mensen: het verbod om je huis uit te gaan, de controle tot achter de voordeur. En er zal liberaal ongemak zijn over verstoring van de *checks and balances* die beogen de macht van de staat in toom te houden. Die verstoring is er altijd een ten gunste van de executieve macht – de regering met haar ambtenaren en ordehand-

havers – en gaat ten koste van het parlement, en soms ook de rechterlijke macht. Liberalen zien dan het schrikbeeld opdoemen van een constitutionele dictatuur die in het verleden in andere landen de voorbode was van een definitieve teloorgang van de democratische rechtsstaat. Liberalen willen niet dat de crisis wordt bezworen, maar tegelijkertijd de democratische rechtsstaat om zeep geholpen wordt.

Miljardenfondsen

Bij de complexe crises, dus *creeping*, poly- en permacrises, komt de staat, als het even kan, met omvangrijke subsidies en miljardenfondsen over de brug. De financiële impulsen van kabinet-Rutte IV worden ingezet in *frontrunners* als de stikstofcrisis, de klimaatcrisis en de energiecrisis. Het Wopke-Wiebes-groiefonds moet de transitie naar crisisvrije tijden faciliteren. Dankzij het financieel-economische beleid van de afgelopen 12 jaar kunnen de Nederlandse economie en de staatshuishouding het dragen.

Voor liberalen gaat het bij overheidsuitgaven onverkort om het geld van de belastingbetaler. Ze hebben op zich vrede met overheidsuitgaven die dankzij het verdienend vermogen van de bedrijven en de inspanningen van de hardwerkende mensen worden gedaan. Liberalen zullen desondanks met scherpe blik kijken naar de miljardenfondsen die voor het beheersen van complexe crises ter beschikking komen. Komen de miljarden op de goede plaats terecht? Hoe worden ze gecontroleerd? Hoe is de belastingbetaler ervan verzekerd dat de investeringsfondsen niet voor consumptieve doeleinden worden gebruikt?

Crisisinflatie: liberale proportie en prudentie

De liberale beginselverklaring formuleert mooie beginselen zoals vrijheid, verantwoordelijkheid, tolerantie, rechtvaardigheid en gelijkwaardigheid. Bij sommige conflictcrises en in heftige disputen over poly- en permacrisis is het ook goed dat de beginselverklaring grenzen stelt aan het tolereren van intolerantie. Van belang is dat liberalen hun beginselen koesteren maar wars zijn van dogma's. Dit voert terug tot de liberale bereidheid de rede te volgen en niet te blijven hangen in het eigen gelijk. Daarbij hoort ook gevoel voor proportie en prudentie wanneer zich problemen voordoen. Het past niet alles meteen crisis te noemen en problemen onmiddellijk in het crisisframe te duwen. De aan Churchill toegeschreven oneliner *"Never waste a good crisis"* wordt te pas en vooral te onpas gebruikt. De geschiedenis staat bol van de voorbeelden van machthebbers die hun macht ontleenden aan het vermogen de bevolking een crisis aan te praten. Houd het liever op de variant van het Thomas-theorema, niet de katholieke kerkvader, maar de Amerikaanse socioloog: *"If men define a situation as real, it will be real in its consequences"*. Niet alles is het waard om als crisis ons leven te beheersen. En crisisinflatie doet afbreuk aan de ernst van de gebeurtenissen en ontwikkelingen die onvermijdelijk als crisis tegemoet moeten worden getreden.

Politici en beleidsmakers moeten hun crisisreceptuur aanpassen aan de eisen van een steeds complexere wereld van traditionele alsook sluipende en hardnekkige crises. Liberalen kunnen daarbij als geen ander ervoor zorgen dat het kaf van het koren wordt gescheiden. Niet elk probleem hoeft onmiddellijk tot crisis te worden verheven.

prof.dr. Uri Rosenthal is oud-fractievoorzitter van de VVD in de Eerste Kamer en oud-minister van Buitenlandse Zaken. Hij is emeritus hoogleraar in Rotterdam en Leiden en crisisexpert.

Onderwijs

Burgerschapsvorming door politiek en onderwijs

door Hessel Nieuwelink

Democratie en burgerschap staan onder druk. We leven in een tijd van affectieve polarisatie waar mensen elkaar niet vanzelf als gerespecteerde gesprekspartners zien, er breed nepnieuws gedeeld wordt, democratische rechten niet per se als vanzelfsprekend worden gezien, de overheid burgers ‘vermorzelt’ en kloven tussen burgers vergroot worden (Dekker 2022; Miltenburg e.a. 2022; Steenvoorden 2023). Natuurlijk, heel veel gaat goed in Nederland, maar heel veel ook duidelijk niet. Om in deze tijd op te groeien vraagt veel van jongeren. Mede hierom is er een breed gedeelde roep voor meer burgerschapsonderwijs (Nieuwelink 2023). In dit

artikel wil ik uitleggen waarom deze wens voor meer burgerschapsonderwijs begrijpelijk is, welke politiek-bestuurlijke belemmeringen er bestaan voor het vormgeven van succesvol burgerschapsonderwijs en hoe dat burgerschapsonderwijs verder versterkt kan worden. In dit essay zal ik me qua leeftijd en onderwijstype beperken tot het voortgezet onderwijs – hoewel grote delen van de redenering ook opgaan voor het primair onderwijs en middelbaar beroepsonderwijs.¹

Waarom meer burgerschapsonderwijs?

Voordat ik aandacht besteed aan de vraag

waarom burgerschapsonderwijs meer aandacht zou verdienen, is het nuttig om kort een beschrijving te geven van wat burgerschapsonderwijs is. In de literatuur en onderwijspraktijk wordt hierop uiteenlopende (en deels overlappende) manieren naar gekeken. Sommigen menen dat burgerschapsonderwijs zit in het oefenen met burgerschap in de school, zoals het debatteren en nemen van besluiten. Anderen menen dat je burgerschap alleen buiten de school kunt oefenen, door excursies te organiseren of een maatschappelijke stage te verrichten. Weer anderen menen dat burgerschapsonderwijs zit in alle vakken op school. Zo leer je bij Nederlands via literatuur over andere perspectieven, bij geschiedenis en aardrijkskunde hoe er in andere tijden en plaatsen naar vraagstukken gekeken werd en bij maatschappijleer welke regels er gelden. Kortom, wat burgerschapsonderwijs is, kan enorm verschillen. Een wat meer praktische benadering van de betekenis van burgerschapsonderwijs is door het om te draaien: al het onderwijs dat bijdraagt aan burgerschap van leerlingen is burgerschapsonderwijs. Daarmee is het ook een empirische vraag waar onder meer effectiviteitsonderzoek een antwoord op kan formuleren – zij het een beperkt antwoord (Nieuwelink 2023).

Dan de vraag waarom er meer aandacht zou moeten komen voor meer burgerschapsonderwijs. Vanuit theoretisch perspectief worden verschillende argumenten genoemd – ik zal er drie bespreken. Ten eerste geldt dat onderwijs per definitie vormend van aard is. Een aantal voorbeelden. Met de leerplicht laten we aan kinderen en jonge-

ren zien dat we onderwijs en ontwikkeling van belang vinden. Dat jongens en meisjes gezamenlijk naar school gaan, laat zien dat er uitgegaan wordt van seksegelijkheid. De onderwijsinhouden die verplicht gesteld zijn en de discussies daarover laten zien dat het een politieke keuze is waar wel en waar geen aandacht aan besteed wordt. En natuurlijk de pedagogisch-didactische benadering die in scholen gehanteerd wordt, heeft betekenis voor de vorming van leerlingen: ligt er nadruk op de kennisbasis die aangeleerd moet worden, ligt er nadruk op individuele ontplooiing van kinderen, of ligt er nadruk op de tradities en waarden die overgedragen moeten worden? (De Winter 2011; Nieuwelink 2023; Pauw 2013). Als onderwijs dan per definitie vormend van aard is, dan kan het maar beter op een bewuste manier gebeuren.

Ten tweede kan je stellen dat allerlei waarden die van belang geacht worden niet vanzelf bestaan. Autonom kunnen handelen is niet iets wat van nature gegeven of ontwikkeld wordt. En dat vermogen staat zeker in de huidige tijd onder druk – bijvoorbeeld door algoritmen van sociale media. En burgers zijn niet van nature democratisch gezind. Zij moeten de ruimte hebben om dat te ontwikkelen. Het is geen gegeven dat burgers in hun sociale omgeving positieve input krijgen om zich te leren verplaatsen in anderen, leren inzien dat een pluriformiteit in perspectieven een groot goed is en dat inzet voor publieke belangen noodzakelijk is voor een democratie. Juist daarom is het van belang dat jongeren op school de ruimte hebben om te oefenen met centrale aspecten van demo-

cratie en burgerschap, zoals tot zelfstandige standpuntbepaling komen, besluitvorming, dialoogvoering en zeggenschap (De Winter 2011; Nieuwelink 2023; Nussbaum 2000).

Een derde reden om burgerschapsonderwijs meer prioriteit te geven, is dat er stevige ongelijkheid bestaat in de mate waarin jongeren in hun sociale omgeving burgerschap kunnen ontwikkelen. Kinderen en jongeren uit 'hogere' sociale milieus krijgen meer kansen dan kinderen uit 'lagere' milieus. Dit uit zich in stevige verschillen in burgerschapscompetenties tussen Nederlandse jongeren. Verschillen die ook substantieel groter zijn dan in vergelijkbare landen (Munniksma e.a. 2017). Een aantal voorbeelden. In Nederland is er een groot onderscheid in de burgerschapskennis van leerlingen. Vwo-leerlingen hebben aanzienlijk meer kennis dan vmbo-leerlingen en deze afstand neemt ook toe. In andere landen is een dergelijke afstand tussen groepen leerlingen niet te maken – de kenniskloof is dus geen gegeven (Munniksma e.a. 2017). Daarnaast hebben leerlingen in het vmbo veel vaker het gevoel dat zij niet goed in staat zijn om deel te nemen aan de politiek en hebben zij vaker het gevoel dat de politiek niet naar mensen zoals zij zal luisteren, dan leerlingen in het vwo (Nieuwelink 2023; Mulder e.a. 2023). Onderwijs kan een bijdrage leveren aan het verminderen van de ongelijkheid tussen jongeren. Het kan ervoor zorgen dat leerlingen meer burgerschapskennis opdoen en meer het gevoel hebben dat zij 'ertoe doen' in de samenleving (Metz & Youniss 2005; Teegelbeckers e.a. 2023).

Naast de redenen die in de literatuur genoemd worden, heeft ook de overheid opvattingen over waarom burgerschapsonderwijs ertoe doet. In 2006 is er een wet op burgerschapsonderwijs ingevoerd die scholen de algemene opdracht geeft om burgerschap in de school een plek te geven. In 2021 is die wet herzien. In de memories van toelichting (mvt's) van de wetten komen twee motieven voor burgerschapsonderwijs sterk naar voren: het idee dat kinderen en jongeren niet voldoen aan de verwachtingen die bestaan (deficiëntiedenken) en het idee dat kinderen en jongeren onvoldoende eigen verantwoordelijkheid voor de samenleving dragen (Nieuwelink 2023). Het deficiëntiedenken kenmerkt zich doordat benadrukt wordt wat kinderen en jongeren allemaal niet zouden kunnen: zij zouden bijvoorbeeld te veel individualiseren en te weinig op de gemeenschap gericht zijn. Jongeren voldoen daarmee niet aan de verwachtingen van de politiek. Nu is het natuurlijk goed mogelijk dat politici vinden dat bepaalde zaken bij jongeren onvoldoende ontwikkeld zijn – ik gaf dat hierboven ook aan toen ik schreef over een kloof in kennis en zelfvertrouwen. In de mvt's wordt echter alleen hierop gewezen, maar er is geen aansluiting op wat jongeren wel hebben, vinden en kunnen – terwijl juist dat een belangrijke basis voor de ontwikkeling van burgerschap is (Helwig 2022). En jongeren kunnen er ook niet per se iets aan doen als zij in een context opgroeien waar andere waarden en tradities ontwikkeld worden – dit ligt eerder aan de oudere generaties.

Ten tweede wordt ook 'eigen verantwoordelijkheid' als motief voor meer burgerschap-

sonderwijs in de mvt's genoemd. Voor de aanpak van maatschappelijke vraagstukken is het noodzakelijk dat kinderen en jongeren hun verantwoordelijkheid nemen voor gemeenschappelijke belangen, zo is de gedachte. Nu geldt ook hiervoor: op zichzelf is met het benoemen van eigen verantwoordelijkheid niet zoveel mis. Burgers hebben natuurlijk ook een rol in de versterking van de samenleving en de instandhouding van collectieve goederen. Tegelijkertijd is ook dit motief eenzijdig. Het functioneren van de samenleving vraagt immers ook van burgers dat zij bereid zijn de samenleving kritisch te beschouwen, macht te bevragen en voorstellen doen voor het hervormen van onrechtvaardige ordeningen. Dit komt allemaal niet naar voren als de nadruk op individuele verantwoordelijkheid wordt gelegd (Nieuwelink 2023).

Kortom, willen we dat burgerschapsonderwijs zo ingestoken wordt dat het bij kan dragen aan autonomieontwikkeling, democratische gezindheid en gelijke kansen dan moeten we verder gaan dan de motieven die de wetgever stelt voor burgerschapsonderwijs.

Burgerschapsvorming door politiek

Er zijn dus gegronde redenen om burgerschapsonderwijs serieus te nemen. Het onderwijs dat scholen geven en de mogelijkheden die jongeren hebben om burgerschap te ontwikkelen spelen zich echter niet af binnen een neutraal vacuüm. Het politiek-maatschappelijke landschap waarbinnen jongeren opgroeien en onderwijs gegeven wordt, heeft stevige invloed op hoe jongeren naar

burgerschap, politiek en democratie kijken. En die politiek-maatschappelijke context heeft niet enkel een positief effect op de burgerschapsvorming van leerlingen.

Laat ik vanuit mijn promotieonderzoek toelichten hoe belangrijk de politiek en de berichtgeving daarover voor jongeren is (Nieuwelink 2016). Voor mijn proefschrift interviewde ik jongeren (vanuit vmbo basis/kader en vwo) toen zij 14 waren en twee jaar later weer over hoe zij naar democratie keken. Omdat dit voor hen nog een betrekkelijk abstract concept was, betrokken we het eerst op het alledaagse leven (zoals de school) en pas daarna op de politieke democratie. Toen de jongeren 14 waren hadden zij allerlei afgewogen oordelen over wat democratie is en hoe je om moet gaan met spanningsvelden die samenhangen met democratie – althans als we spraken over democratische vraagstukken in de school. Een substantiële groep van de jongeren had een voorkeur voor meerderheidsbesluitvorming, anderen voor consensusvorming of deliberatieve besluitvorming. De jongeren vonden het veelal belangrijk om verschillende belangen mee te nemen bij besluitvorming, dat meerderheden niet zomaar besluiten mochten nemen maar dat er echt naar minderheden geluisterd moest worden en dat meningsuiting belangrijk is maar dat je in een gesprek ook anderen de ruimte moet geven en hen moet respecteren. Over de politieke democratie hadden de jongeren veel minder te zeggen. Zij wisten niet zo goed wat goede manieren zijn om besluiten te nemen via het parlement. Het bleek te abstract voor ze.

Twee jaar later sprak ik dezelfde jongeren weer. Opvallend was dat bij een aantal van de jongeren hun denken over democratie was veranderd – en dat gold vooral voor degenen die behoorlijk goed geïnformeerd leken over de politiek en de actualiteit. Dat waren vooral vwo'ers. Het meerderheidsdenken was bij veel jongeren dominant geworden. Nu is dat op zich natuurlijk geen punt, het is een belangrijke benadering van democratie. Bij de jongeren die meer geïnformeerd waren over politiek gold echter niet alleen dat zij meer nadruk legden op de meerderheid, maar ook minderheidsbelangen en vrijheidsrechten niet zo belangrijk meer vonden. Bij besluiten in de klas kon een meerderheid gewoon besluiten wat zij wilde – 'dat is namelijk wat democratie betekent'. Zelfs bij landelijke besluitvorming die betrekking heeft op de vrijheidsrechten van andere groepen, kan een kleine meerderheid in de opvatting van deze jongeren doen wat ze willen. Fundamentalistische atheïsten kunnen religieuze rechten afschaffen, fundamentalistische gelovigen kunnen religieuze plichten opleggen, nationalisten kunnen de rechten van migranten afnemen, etc. Dat democratie ook betekent dat er onverbrekelijke vrijheidsrechten bestaan, had geen plaats meer in het denken van deze jongeren.

Nu is natuurlijk de vraag waar deze ontwikkeling door veroorzaakt wordt. Jongeren gaven daar zelf een verklaring voor. Zij gaven aan dat zij via het nieuws (en op school) hadden geleerd wat democratie betekent. En zij leerden dat democratie betekent dat de meerderheid kan beslissen. Dat is wat zij op het nieuws zien en soms in de krant lezen.

Dat democratie juist gaat over het balanceren tussen verschillende waarden, kregen zij niet mee. De politiek-maatschappelijke omgeving waarin jongeren opgroeien heeft daarmee sterke invloed op hun denkbeelden over democratie. Waar in theoretische perspectieven op politieke socialisatie ervan uitgegaan wordt dat jongeren hun denkbeelden binnen steeds meer en abstractere contexten toepassen (van gezin en school, naar samenleving en politiek), liet dit onderzoek zien dat jongeren hun denkbeelden juist aanpassen aan de manier waarop de wereld tot hen kwam: de voorstelling van politiek en democratie die zij meekregen koloniseerde hun denken (Nieuwelink e.a. 2019; Serek e.a. 2020). De praktijk van de politieke democratie en hoe deze weergegeven wordt door de media, heeft dus grote impact op het denken van jongeren. Dat jongeren steeds meer nadruk leggen op de meerderheid en minder op deliberatie, consensus, vrijheidsrechten en minderheidsbelangen is niet vreemd wanneer verkiezingen vooral geframed worden als 'tweestrijd', 'premiersstrijd' en 'wie wordt de grootste?'

Willen we dat jongeren hun democratische gezindheid verder ontwikkelen dan is het belangrijk dat zij van de politiek zien hoe democratie goed kan functioneren, hoe vrijheidsrechten beschermd worden, hoe pluri-formiteit gewaardeerd wordt, hoe je rekening kunt houden met anderen, hoe je respectvol debatteert met andersdenkenden, dat partijbelang ondergeschikt is aan democratische waarden en politieke rechten, en hoe de overheid met in achtname van individuele rechten beleid tracht te formuleren. Dit

is echter ook in Nederland anno 2023 niet vanzelfsprekend. Als we immers kijken naar wat jongeren meekrijgen over democratie in Nederland valt een aantal zaken op. Allereerst moeten we natuurlijk vaststellen dat de Nederlandse democratie internationaal gezien goed presteert. Zo scoort Nederland relatief hoog ten aanzien van het electorale proces, politieke participatie en politieke cultuur (The Economist 2022). Maar daarmee is zeker nog niet alles gezegd. Jongeren krijgen ook veel zaken mee van de Nederlandse politieke democratie die een stuk minder fraai zijn en die waarschijnlijk sterke invloed hebben op hun waardering van democratie. Het meest in het oog springende betreft beleid van de regering waar fundamentele belangen van groepen burgers niet worden meegenomen, zoals in de gaswinningkwestie in Groningen, in het onduidelijke beleid rondom stikstof en bij de ‘vermorzeling’ van burgers door de overheid in het toeslagenschandaal. Het betreffen allemaal voorbeelden waarbij de overheid zwaarwegende belangen of rechten van burgers moedwillig aan de kant schoof omdat het beleidstechnisch goed uitkwam.

Ook zijn er situaties waarbij de overheid beleid maakt waarvan het bij de beleidsvorming al overduidelijk was dat het de rechterlijke toets niet zal doorstaan, zoals met gezinshereniging van vluchtelingen. En zijn er situaties dat de regering het parlement, de media en wetenschappers bewust moeilijk maakt om beleid te controleren, zoals bij het coronabeleid. Kortom, allemaal kwesties die niet in overeenstemming zijn met de democratische wijze van het besturen van een

land. Dit soort voorbeelden maakt het voor jongeren moeilijker om een positief beeld van de politieke democratie te ontwikkelen. Zij horen immers over deze situaties of maken ze zelfs van nabij mee. Het idee dat democratie iets moois is en ook voor hen er is, zal er niet door versterkt worden.

Een tweede problematisch aspect van het functioneren van de Nederlandse democratie heeft te maken met wat Mark Bovens en Anchrit Wille de ‘diplomademocratie’ hebben genoemd: mensen met een academische achtergrond maken meer deel uit van de macht en hebben er ook meer toegang toe dan mensen met een mbo-achtergrond (Bovens & Wille 2009). Deze ongelijke toegang tot de macht uit zich op allerlei manieren. Twee ervan wil ik uitlichten omdat zij directe invloed hebben op jongeren. Ten eerste is er in de Nederlandse vertegenwoordigende democratie sprake van een slechte afspiegeling: vrijwel alle politici, bestuurders en beleidsmakers hebben een universitaire of hbo-achtergrond. Jongeren met een mbo-achtergrond herkennen zich amper in hen. Het versterkt voor deze jongeren het gevoel dat zij er in de politiek niet toe doen, dat het niet iets voor hen is (Mulder e.a. 2023). Nu is scheve vertegenwoordiging op zich al een probleem als het betekent dat jongeren het gevoel hebben dat de politiek er niet voor hen is, maar het wordt nog problematischer op het moment dat deze ongelijke vertegenwoordiging ook nog eens consequenties voor beleid heeft. Recent onderzoek laat zien dat vooral de voorkeuren van mensen met een academische achtergrond terugkomen in beleid. De voorkeuren van mensen met een

mbo-achtergrond komen vooral terug in beleid als die overeenstemmen met die van academici (Schakel & Van der Pas 2021). Daarmee problematiseert de diplomademocratie de politieke gelijkheid tussen burgers en jongeren in het mbo hebben dat heel goed door. Zij voelen dat hun stem er minder toe doet in de politiek en helaas is dat gevoel dus een correcte weergave van de politieke realiteit. Dit heeft ook consequenties voor het politieke gedrag van jongeren met een mbo-achtergrond. Zo gaf 85 procent van de jongeren met een academische of hbo-achtergrond aan te zijn gaan stemmen bij de Tweede Kamerverkiezingen in 2017. Onder de mbo-jongeren was dat veel lager: nog geen 60 procent van deze jongeren gaf aan te zijn gaan stemmen (Rekker 2017).²

Zolang het Nederlandse bestuur beleid maakt dat, op zijn minst, op gespannen voet staat met democratische principes en er structureel sprake is van ongelijke macht van groepen burgers, dan kunnen we in het onderwijs doen wat we willen, maar is dat een ongelijke strijd. De werkelijke opdracht voor burgerschapseducatie ligt dus eerst en vooral bij de politiek.

En het onderwijs dan?

Het onderwijs kan een rol spelen bij het stimuleren van burgerschap en democratische gezindheid van jongeren. In theorie kunnen leerlingen immers op school leren samenleven en relevante competenties en waarden ontwikkelen. Maar om dit succesvol te laten verlopen zijn er wel de nodige belemmeringen weg te nemen. Zo treft het lerarentekort scholen hard en raakt het juist de leerlingen

die school het hardst nodig hebben. Hetzelfde geldt voor de ontwikkeling van de lees- en schrijfvaardigheden van leerlingen. Om als burger in de samenleving deel te nemen, zijn goede lees- en schrijfvaardigheden zeer gewenst terwijl deze onder jongeren al jaren aan het dalen zijn. De segregatie van het en vroege selectie in het onderwijs, helpen ook niet bepaald mee met het creëren van een oefenplaats voor burgerschap waar leerlingen elkaar tegenkomen en gelijke kansen hebben (Inspectie van het Onderwijs 2020; Van de Werfhorst 2020).

Als we kijken naar de vormen waarop het onderwijs bij kan dragen aan burgerschapsontwikkeling van leerlingen, dan komen we op twee manieren uit. Ten eerste gaat het over de cultuur op school. Het kunnen oefenen met burgerschapsactiviteiten kan een goede manier zijn waarop leerlingen hun burgerschapscompetenties kunnen ontwikkelen. Dit kan gaan over de ruimte krijgen om mee te doen met besluitvorming op school of in de klas, over de ruimte die er is om met anderen in discussie te gaan en samen activiteiten te organiseren (Geboers e.a. 2013). Ten tweede geldt dat lessen over burgerschapsthema's belangrijk zijn bij de ontwikkeling van competenties en waarden van leerlingen – en hier worden ook de grootste effecten gevonden (Geboers e.a. 2013; Teegelbeckers e.a. 2023). Het lesgeven over maatschappelijke thema's is dus belangrijk voor de burgerschapsontwikkeling van leerlingen. Daarbij geldt dat dit via verschillende pedagogisch-didactische manieren vormgegeven kan worden. Klassikale instructie heeft bijvoorbeeld vooral effect op burgerschapskennis. Projecten hebben met

name effect op het gevoel van leerlingen dat zij ertoe doen, en het oefenen met politieke besluitvorming kan effect hebben op kennis, vaardigheden en houdingen (Teegelbeckers e.a. 2023).

Verplichte vakken?

Zowel het oefenen met burgerschapsactiviteiten als het leskrijgen over burgerschaps- onderwijs kan bij allerlei vakken gebeuren. Nederlands, scheikunde, CKV, Duits, aardrijkskunde: de school is in theorie een plek waar burgerschap op allerlei plekken geoefend kan worden. Maar de praktijk komt lang niet altijd overeen met die theorie. In de weerbarstige onderwijspraktijk blijkt dat leerlingen in Nederland in vergelijking met andere landen relatief weinig mogelijkheden hebben om hun burgerschap te ontwikkelen. Dit geldt zowel voor het oefenen met burgerschapsactiviteiten als voor het leskrijgen over burgerschapsonderwerpen (Munnik- ma e.a. 2017; Nieuwelink e.a. 2019). Het idee dat burgerschap een taak voor alle leraren is, heeft daarmee ook zijn beperkingen: de verantwoordelijkheid ligt daarmee eigenlijk bij niemand, in de overbelaste school komt dit er ook nog eens bij, lang niet alle leraren hebben er evenveel affiniteit mee of kennis van. Hoewel de aandacht voor burgerschap in de lerarenopleiding zeker is toegenomen de afgelopen jaren, ligt de nadruk toch nog vooral op de maatschappijvakken. Dit geldt met name voor onderwerpen rondom politiek en democratie: dat komt toch vooral naar voren bij geschiedenis en maatschappijleer (Nieuwelink & Oostdam 2021). Verder valt op dat de positie van vakken waar burgerschap een centraal element is, veelal in de lessenta-

bel beperkt is, vooral bij het vmbo en mbo: filosofie en levensbeschouwing worden amper aangeboden, aardrijkskunde is een keuzevak in de bovenbouw van het vmbo, één procent van de vmbo basisberoepsgerichte leerweg-leerlingen volgen na hun 14e nog geschiedenis, leerlingen hebben tijdens hun hele schoolloopbaan zo'n 80 uur maatschap- pijleer en ook nog eens relatief vaak van on- bevoegde docenten, de burgerschapsvereisten in het mbo zijn dermate vaag en vrijblijvend dat scholen er amper les over hoeven te geven (Gelinck 2019).

Kortom, willen we echt stappen gaan zetten met burgerschapsvorming van leerlingen dan ontkomen we er niet aan vakken waar deze thema's inherent onderdeel van uitmaken een sterkere positie in de lessentabel te geven. Juist maatschappijvakken moeten beter gepositio- neerd worden. Welke vakken dat precies zijn, is een politieke vraag. Aardrijkskunde legt bijvoorbeeld nadruk op duurzaamheid en de klimaatcrisis, geschiedenis op historisch besef en de wording van de Nederlandse natiestaat, filosofie op manieren waarop over vraagstuk- ken gedacht kan worden en maatschappijleer op de democratische rechtsstaat en op soci- aalwetenschappelijke duidingen van actuele ontwikkelingen.

Ik meen dat geschiedenis en maatschappij- leer sterker gepositioneerd moeten worden. Dat heeft twee redenen. Ten eerste zijn veel genoemde argumenten waarom burgerschap meer aandacht moet krijgen verwant aan vraagstukken over politiek en democratie (Nieuwelink 2023). De context waarin jon- geren opgroeien is niet (langer) per se posi-

tief voor de ontwikkeling van democratische gezindheid en de aandacht voor politiek en democratie in ons onderwijs is vrij beperkt. Dit is ook precies de redenering geweest van de Staatscommissie parlementair stelsel ('Commissie-Remkes') die adviseerde om in alle klassen van het vo en mbo geschiedenis en maatschappijleer te verplichten (Staatscommissie parlementair stelsel 2019). Ten tweede is democratie een overkoepelend thema. Willen we dat leerlingen geïnformeerd kunnen nadenken en discussiëren over duurzaamheid, stikstof, migratie en andere actuele thema's, dan zijn democratische competenties noodzakelijk. Democratische vorming is wat mij betreft het fundament van het kunnen bespreken van andere burgerschapsonderwerpen. Juist daarom zou er veel meer aandacht moeten komen voor democratie in het onderwijs. En dit gebeurt vooral bij geschiedenis en maatschappijleer. Een betere positie van deze vakken is dus een voorwaarde om een sterk onderwijsaanbod te realiseren.

Beleidsadviezen

Het is wenselijk om verder te komen met burgerschapsonderwijs in Nederland. In dit essay heb ik mij vooral gericht op de stappen die de politiek en beleidsmakers kunnen zetten om het burgerschapsonderwijs te versterken. Ik vat deze stappen nu nog een keer samen:

Beleid in lijn met de democratische rechtsstaat

De belangrijkste bron voor de democratische vorming van jongeren is het functioneren van de politieke democratie. Het stimuleren van democratische gezindheid is moeizaam als politieke autoriteiten zich niet aan principes van de democratie houden.

Aanpassing van beleidsmotieven

Burgerschapsonderwijs moet niet enkel gericht zijn op deficiënties en eigen verantwoordelijkheid versterken, maar op het stimuleren van democratische gezindheid van leerlingen.

Aansluiting bij het algemene onderwijsbeleid

Burgerschapsonderwijs heeft beperkte betekenis ten tijde van het lerarentekort, als er grote problemen met taal en rekenonderwijs zijn en leerlingen gesegregeerd naar school gaan. Zonder die kwesties aan te pakken heeft beleid rondom burgerschap zeer beperkte zin.

Versterking positie van geschiedenis en maatschappijleer

Burgerschapsonderwijs komt vooral van de grond binnen bepaalde vakken. Deze vakken zouden een sterkere positie in de lessentabel moeten hebben.

Wanneer deze vier lijnen gevolgd worden, kan ook vanuit beleid sterker bijgedragen worden aan de stimulering van democratische gezindheid onder jongeren en hun burgerschapsontwikkeling.

dr. Hessel Nieuwelink is lector burgerschapsonderwijs en wetenschappelijk directeur van het Centre of Expertise Urban Education aan de Hogeschool van Amsterdam.

Literatuurlijst

- Bovens, M., Wille, A., *Diploma Democracy: On the Tensions between Meritocracy and Democracy*, Utrecht/Leiden, 2009.

-
- Dekker, P. red., *Politieke polarisatie in Nederland*, Utrecht, 2022.
 - Geboers, E., Geijssel, F., Admiraal, W., Ten Dam, G., 'Review of the effects of citizenship education', *Educational Research Review*, 2013, nr. 9, pp. 158-173.
 - Helwig, C.C., 'Culture, Civil Liberties, and Democracy', in: Killen, M., Smetana, J.G., *Handbook of Moral Development*, New York, 2022.
 - Metz, E.C., Youniss, J., 'Longitudinal gains in civic development through school-based required service', *Political Psychology*, 2005, nr. 26, pp. 413-437.
 - Mulder, L. e.a., *Adolescentenpanel Democratische Kernwaarden en Scholloopbanen jaar 3 - 2020/2021*, Amsterdam, 2023.
 - Munniksma, A., Dijkstra, A.B., Van der Veen, I., Ledoux, G., Van de Werfhorst, H., Ten Dam, G., *Burgerschap in het voortgezet onderwijs*, Amsterdam, 2017.
 - Nieuwelink, H., *Becoming a Democratic Citizen. A Study Among Adolescents in Different Educational Tracks*, academisch proefschrift aan de Universiteit van Amsterdam, 2016.
 - Nieuwelink, H., *Bevorderen van veerkrachtige democratische gezindheid: een pleidooi voor het versterken van burgerschapsonderwijs*, Amsterdam, 2023.
 - Nieuwelink, H., Dekker, P., Ten Dam, G., 'Compensating or reproducing? Students in different educational tracks about the role of school in experiencing democracy', *Cambridge Journal of Education*, 2019, nr. 3, pp. 275-292.
 - Nieuwelink, H., Ten Dam, G., Geijssel, F., Dekker, P., 'Growing into politics? The development of adolescents' views on democracy over time', *Politics*, 2019, nr. 4, pp. 395-410.
 - Nussbaum, M.C., *Not for Profit: Why Democracy Needs the Humanities*, Princeton, 2010.
 - Pauw, L.M.J., *Onderwijs en burgerschap: wat vermag de basisschool? Onderzoek naar De Vreedzame School*, Utrecht, 2013.
 - Rekker, R. 'De keuze van jongeren', in: Van der Meer, T., Van der Kolk, H., Rekker, R. red., *Aanhoudend wisselvallig: Nationaal Kiezersonderzoek 2017*, 2017, pp. 48-56.
 - Schakel, W., Van Der Pas, D., 'Degrees of influence: Educational inequality in policy representation', *European Journal of Political Research*, 2021, nr. 2, pp. 418-437.
 - Steenvoorden, E., *Woorden zeggen meer dan cijfers*, Den Haag, 2023.
 - Teegelbeckers, J.Y., Nieuwelink, H., Oostdam, R.J., 'School-based teaching for democracy: A systematic review of teaching methods in quantitative intervention studies', *Educational Research Review*, 2023, vol. 39.
 - Winter, M., *Verbeter de wereld, begin bij de opvoeding. Van achter de voordeur naar democratie en verbinding*, Amsterdam, 2011.
-
1. Dit essay is gebaseerd op mijn lectorale rede waar de uitgebreidere beredenering kan worden gevonden (Nieuwelink 2023).
 2. Dit onderzoek had betrekking op de verkiezingen van 2017. Bij de latere Tweede Kamerverkiezingen was het onderzoek herhaald maar deden er te weinig jongeren met een mbo-achtergrond mee om uitspraken over te kunnen doen. Veel verschil had het waarschijnlijk niet gemaakt.

Boekrecensie

Politiek filosoof Sybe Schaap. Foto: Marco Keyzer

Pleidooi van Sybe Schaap broodnodige spiegel voor de eilandpeinzers binnen het Nederlandse liberalisme

door Bram van Bon

Bespreking van Sybe Schaap, Als alle vertrouwen wegvalt. Over de waardering van het burgerschap, Uitgeverij Damon, Eindhoven, 2022, ISBN 9789463403177.

Hoogleraar politieke filosofie en voormalig senator van de VVD, Sybe Schaap, schijnt in een overtuigend betoog zijn licht op de bouwstenen van onze vrijheid; het burgerschap en de daaraan verwante rechtsorde. Anders dan in bekende analyses blijft Schaap weg van allerlei grote vergezichten en harde rechtvaardigheidsclaims. In *Als alle*

vertrouwen wegvalt. Over de waardering van het burgerschap schetst hij de uitdagingen van een liberale samenleving. Hierin vestigt hij veel nadruk op de individuele verantwoordelijkheid, de stroperigheid waarin een rechtsorde en vooral een rechtsgemeenschap tot stand komen en formuleert hij gevaren van gemeenschappen waarin rechtsbeginse-

len als vanzelfsprekend worden beschouwd en het gebrek aan bereidheid heerst om ervoor in de bres te springen.

In het voorwoord vraagt Schaap zich af of 'het burgerschap zijn zin en aantrekkingskracht verliest'. Het actieve burgerschap en de mogelijke vertroebeling daarvan vormen een rode draad in het betoog. Het werk van Sybe Schaap heeft met zijn nadruk op het individu en de te vormen rechtsgemeenschap een wat laag ganzenveer karakter, maar is daardoor niet minder visionair of maatschappelijk relevant. De verleiding om de rechtsgemeenschap en de liberale rechtsorde als vanzelfsprekend te beschouwen, lijkt het namelijk te winnen van de verleiding van het actieve burgerschap.

Relevantie

Het interessante en relevante bevindt zich in dit betoog niet zozeer in de manier hoe politici omspringen met rechtsbeginselen, maar in de verwaarlozing en vertroebeling van de burgerschapszin. Schaap toont aan dat juist dit sentiment ertoe kan leiden dat politici opstaan die het niet zo nauw nemen met de rechtsbeginselen. Landen die als vanzelfsprekende democratieën werden beschouwd, zoals de Verenigde Staten, Polen en wellicht zelfs Nederland, tonen aan dat vertroebeling van een weerbare rechtsgemeenschap een klimaat schept waarin een autocratische transitie plaats kan vinden. Het is te makkelijk om dat louter af te schuiven op een demagoog als Donald Trump. Schaap toont aan dat een leider als Donald Trump wel degelijk de rechtsorde schaadt,

maar ook voornamelijk een uitkomst is van 'een breder proces'. De causaliteit tussen afbraak van de rechtsgemeenschap en het succes van demagogische politici lijkt dus ook voornamelijk de andere kant op te lopen. Door het gebrek aan burgerschapszin voelt de burger zich niet verwant met de rechtsbeginselen of de rechtsgemeenschap, waardoor politici als Trump en Baudet kans zien om daar gehoor aan te geven en dat sentiment aan te wakkeren.

Autarkie en autonomie

In het betoog over rechtsgemeenschap snijdt het mes aan twee kanten. Dit maakt hij al in de inleiding duidelijk door het probleem te schetsen. Schaap stelt dat 'het actieve burgerschap aan aantrekkingskracht verliest' en sluit de probleemschets af met de constatering dat 'de burger van rechtspersoon verandert in klant dan wel onderdaan, in beide gevallen met wantrouwen bejegend. Wantrouwen dreigt het te winnen van burgerlijke verbondenheid'. Er wordt dus kritiek gegeven op een politieke cultuur van wantrouwen en wensdenken. Het wantrouwen van de overheid richting haar burgers, het wantrouwen van de burgers op de manier hoe de overheid met de vrijheden van burgers omgaat en het wensdenken van burgers dat zich uit in een consumentenopstelling in plaats van participatie aan de gemeenschap.

Schaap geeft met zijn kritiek op dit neoliberale denken, 'waarin de burger geen onderdeel meer is van een rechtsgemeenschap maar een klant die door de overheid bediend moet worden', al aan dat hij niet wegloopt om

de hand in eigen liberale boezem te steken. Daarnaast noemt Schaap in het betoog ook de fixatie op vergelding in het strafrecht en de krappe interpretatie van het liberalisme; het liberalisme als optelsom van negatieve vrijheden. Schaap schopt dus duidelijk tegen zere liberale benen aan.

De genoemde constatering over het verlies aan aantrekkingskracht van actief burgerschap is temeer een relevante analyse, omdat het verder gaat dan de gebruikelijke retoriek. Menig theoreticus of politicus, onder wie VVD'ers, zoeken de oorzaak van de verziekte relatie tussen overheid en burger enkelvoudig bij de falende overheid. Het betoog van Schaap legt de nadruk bij de verantwoordelijkheid van de burger zelf om actief te participeren aan de rechtsgemeenschap. Deze is namelijk niet een gegeven of een vanzelfsprekendheid. De rechtsgemeenschap is volgens de analyse van Schaap eerder een sociaal construct dat 'een voortdurend streven naar autonomie en autarkie vereist'. Een rechtsgemeenschap met weerbare participanten voorkomt niet alleen dat een overheid rechtsbeginselen passeert, maar zorgt er ook voor dat burgers onafhankelijk kunnen zijn van een overheid. Als de overheid rechtsbeginselen opzijzet met de belofte dat de burgers 'bij de vertegenwoordigers van de overheid in goede handen zijn' wordt een afhankelijkheidsrelatie gecreëerd.

Verplichte kost

Het betoog van Schaap, waarin verder wordt gegaan dan gaten schieten in de overheid, moet verplichte kost zijn voor de eiland-

peinzers binnen het Nederlands liberalisme. VVD'ers hebben naar mijn indruk nog te vaak de neiging om de relatie tussen overheid en burger te interpreteren als een relatie tussen de overheid als een kwaadaardig orgaan en de burger als ongebonden bezitter van vrijheden. Deze interpretatie gaat niet alleen voorbij aan het feit dat een sterke overheid de 'gelijkwaardigheid tussen ongelijke burgers waarborgt', het sluit ook niet aan bij het streven naar een liberale relatie tussen overheid en burger. Liberalen zouden namelijk moeten aspireren dat burgers een zo groot mogelijke onafhankelijkheid van de overheid kennen.

Wanneer de overheid door de gemeenschap wordt beschouwd als een kwaadaardig orgaan dat af moet blijven van negatieve vrijheden en een vertegenwoordiger van een optelsom van eigenbelangen, ontstaat er namelijk een ééndimensionale relatie. Deze ééndimensionale relatie zal ook kunnen 'vervallen in een afhankelijkheidsrelatie'. Schaap pleit voor een herwaardering van het burgerschap middels het streven naar 'autarkische en autonome burgers'. In deze samenlevingsvorm zijn burgers onafhankelijk van de overheid én participeren ze aan de rechtsgemeenschap door 'hun eigen belang te overstijgen'. Het verschil in deze manier van samenleven ten opzichte van de *status quo* is dat de burgers in hun streven naar autarkie en autonomie 'in vrijheid met elkaar samenleven'. Dit streven is volgens Schaap de volwaardige vorm van burgerschap.

Vertegenwoordiging tegenover representatie

Het betoog van Schaap voor herwaardering van het burgerschap is niet alleen relevant voor de manier hoe liberalen naar de rol van burgers kijken, Schaap weet ook de relatie te leggen met de manier hoe de overheid wordt beschouwd. Schaap uit in het zesde hoofdstuk een vrij extreme zorg over de manier hoe er naar de wil van het volk wordt gekeken en hoe de overheid zich daartoe moet verhouden. In de *status quo* wordt er regelmatig naar de overheid gekeken als een orgaan dat het volk moet vertegenwoordigen. Hier gaat volgens Schaap wat mis. Het parlement moet het volk inderdaad vertegenwoordigen middels representatie. Ten onrechte wordt

gesteld dat het volk één soevereine wil heeft die de overheid dient uit te voeren. ‘De idee van een eendrachtig en gelijkgestemd volk kan worden ingezet als ideaal en richtpunt, daarna ter rechtvaardiging van een autocratisch of totalitair regime.’

Ik vind de toon ietwat dystopisch aangesneden, echter is de diepgewortelde misvatting over vertegenwoordiging onder Nederlandse liberalen wellicht wel een goede reden om de dystopie te schetsen. Representatie is namelijk niet een vertegenwoordiging van ‘u vraagt, wij leveren.’ ‘Representatie vergt afstand van het individuele belang en de opstijging naar het algemene belang.’

Het sociaal contract

Ik wil de koppeling maken met de kritiek die Schaap uit op de sociaalcontracttheorie. Schaap stelt denk ik terecht dat ‘de rechtsbeginselen, die gewaarborgd worden binnen een rechtsgemeenschap, geen gegeven zijn’. In de traditie van Burke is het van belang dat ‘volgende generaties hier zuinig en zorgvuldig mee omgaan’. Wel eens benoemd als ‘progressief conservatisme’, de idee dat progressief conservatisme een *contradictio in terminis* is, zou sterk tekort doen aan het betoog van Schaap en de filosofie van Burke. Dat overigens terzijde.

De sociaalcontracttheorie stelt dat de bevolking op een bepaald moment een rechtsgemeenschap heeft gevormd en vrijwillig ‘haar soevereiniteit inlevert bij de staat’. De staat is vervolgens aan de gemeenschap verplicht om de deze te beschermen en niet

haar macht te misbruiken. Prachtig ideaal, maar Schaap veegt terecht de vloer aan met dit idee. De theorie van het sociaal contract stelt namelijk dat de gemeenschap haar soevereiniteit ook weer terug kan vorderen op de staat, desnoods met geweld. Sterker, 'dit zou een plicht van de gemeenschap zijn in het geval de staat haar soevereiniteit misbruikt'.

De idee dat een rechtsgemeenschap ooit ineens is ontstaan is uiteraard al vrij arbitrair en doet geen recht aan de filosofie van Burke, maar is ook ontwrichtend voor de liberale overheid-burgerrelatie. Schaap formuleert het als volgt: 'Erfgoed dus, zelfs onvervreemdbaar goed. Hoe anders dan de rechten die in de verdragstheorie worden aangedragen. In die theorie draait het juist om abstracte, eeuwige en universele principes, ook nog eens verankerd in de idee van een soevereine burger'.

Zwaard van Damocles

Een liberale overheid-burgerrelatie is naar mijn idee geen relatie die gestoeld is op afhankelijkheid. Schaap toont denk ik terecht aan dat de sociaalcontracttheorie wel zo'n type relatie creëert. Het impliceert namelijk een nieuwe vorm van een afhankelijkheidsrelatie: een relatie waarin de overheid afhankelijk is van de hoop dat de burger zo redelijk is om niet verenigd het heft in eigen handen te nemen. Of dat 'heft' nou kapitaaleigendom, de rechterlijke instituties of het geweldsmonopolie betreft. Het dreigement dat ten grondslag ligt aan het sociaal contract vormt een relatie die gestoeld is op wantrouwen en een overheid die haar burgers gehoorzaam moet volgen. De dreiging met een revolutie als gevolg

van een overheid die naar oordeel van de 'wil van de gemeenschap' hier niet aan voldoet, fungeert hierdoor als een zwaard van Damocles. Schaap toont het gevaar van deze retoriek aan.

De idee van 'een wil van de gemeenschap' is ook niet rechtvaardig vanuit liberale beginselen, aangezien het liberalisme uitgaat van 'gelijkwaardigheid onder verscheidenheid'. De implicatie van een soevereine en universele wil van de gemeenschap gaat daar dwars tegenin, maakt Schaap duidelijk.

Geïsoleerd wensdenken

De idee dat de overheid op ieder moment omver geworpen kan worden is naar mijn overtuiging het belangrijkste deel van de kritiek. Volgens de sociaalcontracttheorie zou de overheid op ieder moment omver kunnen worden geworpen als ze niet aan de wensen van de burgers voldoet en werkt daarmee als een zwaard van Damocles op de te vormen rechtsgemeenschap en de verwante 'waarborging van rechtsbeginselen'.

Dit zou theoretisch nog kunnen werken als burgers zich opstellen op de manier hoe Schaap omschrijft dat burgers horen te doen. Een opstelling met burgerschapszin, welke het fundament voor de rechtsgemeenschap vormt, namelijk 'het streven naar autarkie en autonomie'.

Onze gemeenschap slaagt hier echter bij lange na niet in, er wordt niet eens naar gestreefd. De overheid moet het individuele belang maar zo goed mogelijk vertegenwoordigen en

als de overheid dat niet doet, zou ze illegitiem zijn. De staat zou volgens de contracttheorie niet rechtvaardig omgaan met haar soevereiniteit. Het indienen van wensenlijstjes bij de overheid is een teken van een totaal gebrek aan burgerschap, het streeft namelijk allerm minst naar autarkie of autonomie en creëert een afhankelijkheidsrelatie.

Dit werkt in het landelijke beleid op zo'n extreme manier door dat ieder procentje koopkrachtverlies moet worden gecompenseerd en het beginsel van eigen verantwoordelijkheid door liberalen niet wordt toegepast op het belangrijkste beleidsterrein, namelijk het klimaat. Verantwoordelijkheid nemen voor de volgende generatie zou niet liberaal zijn, want iemand wordt wellicht geforceerd afscheid te nemen van overmatig broeikasuitstoot. Daarmee zou de overheid haar boekje zogenaamd te buiten gaan. Het indienen van wensenlijstjes wordt verbloemd met de theorie van het sociaal contract, waar ook Pieter Omtzigt in zijn boek *Een nieuw sociaal contract* (2021) aan bijdraagt. Ik hoop daarom dat het CDA en de BBB het boek van Schaap snel tot zich zullen nemen, wellicht valt er dan nog wat van het rentmeesterschap binnen de christendemocratie te redden.

Terug naar Schaap

Ik ben zeer geïnspireerd door het werk van Schaap en de manier hoe hij de oorsprong van de rechtsgemeenschap weet te beschrijven. Deze is geen gegeven, maar 'een historisch proces waar zuinig mee om moet worden gegaan'. Burgerschap is niet een afhankelijkheidsrelatie creëren tussen overheid en bur-

ger. Dit gebeurt wel door middel van het sociaal contract en 'het gebrek aan streven naar autarkie en autonomie'. Juist een liberaal zou een sterke overheid moeten omarmen om de 'gelijkwaardigheid onder de verscheidenheid van burgers te waarborgen'.

Op het moment dat dit besef wegvalt, bestaat er geen rechtsgemeenschap meer en zal het vertrouwen in de instituties wegvallen. Dit maakt de weg vrij voor demagogische politici als Trump, Baudet en mogelijk erger. Wellicht klinkt het inspelen op 'een volkswil' voor een seconde verhelderend en enthousiasmerend. Sybe Schaap toont echter in zijn werk *Als alle vertrouwen wegvalt, over de waardering van het burgerschap* aan dat de weerbarstigheid en stroperigheid van de historisch gegroeide rechtsgemeenschap voorkomt dat de wet van de meest vocale minderheid of zelfs de wet van de sterkste zal gelden.

Bram van Bon studeert politicologie en filosofie aan de Radboud Universiteit en zetelt daarnaast in het Hoofdbestuur van de JOVD. In die hoedanigheid opinieert hij onder andere in NRC, Trouw, Financieel Dagblad en EW.

Boekrecensie

Eigen initiatief onder de brug

door Fleur de Beaufort

Bespreking van Sander Schimmelpenninck, Sander en de brug. Vijf voorstellen voor een eerlijker Nederland, de Correspondent, zonder plaats, 2023, ISBN 9789493254244.

De naam Sander Schimmelpenninck is niet meer weg te denken uit het publieke debat over arm en rijk, vermogensverdeling en eerlijkheid. Nadat de journalist in een documentaire-reeks – *Sander en de kloof* – de ongelijkheid in ons land op een aantal terreinen verkende, schreef hij een pamflet met een vijftal oplossingen om de ongelijkheid aan te pakken. In zijn voorwoord geeft Schimmelpenninck aan wat hem drijft en

dat blijkt niet zozeer (of althans niet meer dan gemiddeld) de betrokkenheid bij minderbedeelden als wel de angst dat te grote ongelijkheid uiteindelijk voor te veel maatschappelijke onrust zou zorgen. Deze onrust, zo gaat Schimmelpenninck verder, zou vooral problematisch zijn voor de mensen aan de ‘goede’ kant van de kloof omdat zij veel meer te verliezen hebben.

Schimmelpenninck maakt er in zijn zoektocht naar de kloof geen geheim van dat hij zelf geboren werd met een gouden lepel in de mond. In de documentaire komen ook zijn ouders en hun omvangrijke bezittingen in beeld, en daarmee het vermogen wat voor Schimmelpenninck netjes is ondergebracht onder de fiscaal gunstige *Natuurschoonwet*. Het zou flauw zijn in een recensie aan te sluiten bij de kritiek dat Schimmelpenninck makkelijk praten zou hebben. Het zou voor hem immers wellicht makkelijker geweest zijn om gewoon in alle rust aan zijn kant van de kloof te blijven, zonder zich druk te maken om de medemensen aan de ‘verkeerde’ kant van de kloof. Juist de keuze om dat niet te doen, maar zijn zorgen te delen en daarbij ook te zoeken naar oplossingen verdient in beginsel lof. Er zijn echter wel wat haken en ogen aan de aanpak van Schimmelpenninck en daarmee ook kanttekeningen te maken bij zijn oplossingen.

Een belangrijk bezwaar tegen zowel de documentaire als het pamflet ligt daarin dat er een onjuist uitgangspunt wordt gekozen, wat vervolgens met alle mogelijke middelen wordt bekrachtigd. Neem alleen al de keuze voor de metafoer van de kloof en de brug. Het impliceert dat er als het ware een waterscheiding is tussen arm en rijk, tussen mensen die volop de kansen kunnen benutten en de mensen die dat helemaal niet kunnen. In de documentaire wordt dit steeds opnieuw enigszins gesimplificeerd geïllustreerd, waardoor de kijker toch het gevoel krijgt dat er iets niet helemaal klopt.

Tegenover het kind met migrantenachtergrond dat geen vrije schoolkeuze had en wordt geportretteerd als slachtoffer zonder eerlijke kansen op ontplooiing wordt een kind geplaatst dat op een privéschool alle denkbare mogelijkheden krijgt. Het beeld dat ontstaat is dat alle mensen met geld hun kinderen massaal naar privéscholen sturen *à raison* van minimaal 15.000 euro per kind per jaar, terwijl alle mensen zonder geld zonder meer de dupe zijn in het regulier onderwijs. Hier lijkt ontegenzeggelijk sprake van een gigantische kloof, maar wat niet in beeld wordt gebracht is de middenklasse wier kinderen via het regulier onderwijs ‘gewoon’ goed terechtkomen, noch de succesverhalen van kinderen die zich wel weten te ontworstelen aan armoede, noch de kinderen met rijke ouders die ‘gewoon’ naar de dorpschool gaan of de kinderen die ondanks hun rijke ouders en de privéschool in de goot terechtkomen.

Verreweg de grootste groep in Nederland is de middenklasse en voor deze groep lijkt in de wereld van Schimmelpenninck geen plaats te zijn. Zij zitten immers niet aan de goede kant van de kloof, maar ook niet aan verkeerde kant. Wellicht verblijven zij in de kloof, maar daarmee ook onder de brug die Schimmelpenninck over de kloof wil bouwen met zijn oplossingen. Het ene uiterste moet in het verhaal van Schimmelpenninck verbonden worden met het andere uiterste, terwijl daartussenin niets is dan een gapend gat.

Schimmelpenninck sluit in zijn analyse kritiekloos aan bij het veelgehoorde adagium dat de rijken rijker worden, terwijl de armen juist armer worden. Met andere woorden, de ongelijkheid neemt toe en de kloof groeit. Het is de mare die eerder ook met succes door Thomas Piketty werd verspreid. In 2020 ontcrachtte Peter Paul Mulligen – hoofdeconoom bij het Centraal Bureau voor de Statistiek – onder meer deze sombere mythe in zijn werk *Met ons gaat het nog altijd goed. 8 sombere mythes over Nederland ont-rafeld*. Niet alleen maakt hij duidelijk dat we in z'n totaliteit als maatschappij steeds rijker zijn geworden, maar ook illustreert hij met cijfers dat de ongelijkheid niet is gegroeid. “Of je nu naar inkomens of vermogens kijkt, niets wijst erop dat de rijken rijker, en de armen armer zijn geworden. Integendeel, de groep die sinds mensenheugenis de armste van Nederland was, is er de afgelopen decennia het meest op vooruitgegaan” (Mulligen, 77).

Dat neemt overigens niet weg dat er veel te zeggen is voor het pleidooi van Schimmelpenninck om het belastingstelsel fors aan de pakken. Daarbij is het wel van belang naar het systeem in z'n totaliteit te kijken en niet alleen naar bijvoorbeeld het zwaarder belasten van de winst uit vermogens of erfenissen. De invoering van een echte vlaktaks, onder gelijktijdige afschaffing van allerlei toeslagen en vrijstellingen, zou niet alleen het systeem veel eenvoudiger maken, maar ook het door Schimmelpenninck beoogde effect hebben dat (meer) werken loont. Bovendien zou daarmee ruimte blijven voor vermogensop-

bouw, zodat er ten aanzien van sparen geen sprake is van een ontmoedigingsbeleid, zoals in het voorstel van Schimmelpenninck wel degelijk aan de orde is.

Zo is het ook in de strijd tegen ongelijkheid op de woningmarkt zaak om naar het totaalplaatje te kijken. Niet alleen de hypotheekrenteaftrek of de jubelton zorgen voor problemen, ook het feit dat ouderen in feite gevangen zitten in hun te grote huizen, zonder mogelijkheid kleiner te gaan wonen, terwijl jonge gezinnen dolgraag in de gezinswoningen zouden trekken. Bovendien gaat ook op de huurmarkt veel mis, als gevolg waarvan mensen niet kunnen doorstromen, er woningnood ontstaat en de huidige huurtoeslag voor een armoedeval zorgt als mensen meer zouden willen gaan werken. Schimmelpenninck zoomt erg in op de jubelton, maar in feite zou de hele woningmarkt in ons land op de schop moeten.

In de strijd tegen de vermeende ongelijkheid in ons land schuilt steevast de veronderstelling dat deze ongelijkheid het gevolg is van allerlei externe factoren waar mensen weinig tot geen invloed op zouden hebben. Deze aanname is echter slechts ten dele waar. Zo heeft niemand invloed op de plaats van zijn wieg, terwijl juist deze plaats een groot effect heeft op de mogelijkheden en kansen die individuen krijgen. Reden voor liberalen om de kansen aan de start zo gelijk mogelijk te willen maken, iets waar we – alle kritiek ten spijt – in ons land heel behoorlijk in geslaagd zijn. Bewust is hier sprake van ‘zo gelijk mogelijke kansen’, daar volledig gelijke startkan-

sen uiteindelijk een illusie zijn. Evenzo is de vraag of het je ouders lukt om gedurende hun leven voldoende te sparen en ook voor jou een appeltje voor de dorst creëren iets waar je zelf weinig invloed op hebt. Wel is het natuurlijk zo dat hieraan een keuze van deze ouders ten grondslag ligt. Ze hadden het geld immers ook kunnen verbrassen.

Naast de externe factoren speelt echter ook het individu zelf een belangrijke, zo niet doorslaggevende, rol in de positie die hij uiteindelijk binnen de maatschappij weet te verwerven. Juist dit element ontbreekt in zowel de documentaire als het pamflet van Schimmelpenninck. Daar zijn mensen ofwel

slachtoffer van hun omstandigheid ofwel de gelukkige winnaars die voortborduren op het succes van hun ouders. Andere smaken lijken er niet te zijn, terwijl de keuzes die mensen zelf maken of nalaten te maken van wezenlijke invloed zijn op hun leven en de kansen die zich tussentijds voordoen.

Het is de vraag of de voorstellen van Schimmelpenninck afdoende rekening houden met dit wezenlijke element. Zo stelt hij voor om alle 25-jarigen een startkapitaal van een ton te geven, mits ingezet voor de start van een onderneming, aanschaf van een woning, solide belegging of het afbetalen van een eerder opgelopen studieschuld. Dit zou de financiële ongelijkheid aan de start moeten wegnemen en in combinatie met de maatschappelijke diensttijd – in het kader van voor wat hoort wat – ook sociaal kapitaal moeten creëren. Schimmelpenninck veronderstelt dat de gelijkheid toeneemt als alle jongeren gedwongen een bijdrage leveren aan het collectief en financieel op eenzelfde uitgangspositie kunnen rekenen. Een zekere mate van gelijkheid aan de start wordt zo wellicht bewerkstelligd, doch de ongelijkheid waar Schimmelpenninck zich tegen keert ontstaat vaak pas op latere leeftijd als gevolg van externe omstandigheden, maar zeker ook als gevolg van keuzes die mensen maken. Met andere woorden: een afgeronde universitaire studie is geen garantie op een succesvol leven in financiële rijkdom.

Met een ton startkapitaal zal een handige ondernemer (soms zelfs zonder enige opleiding) al snel tot grote hoogten kunnen stij-

gen, terwijl leeftijdgenoten onvoldoende in staat zullen blijken er echt een succes van te maken en vijf jaar later gewoon in loondienst een inkomen bij elkaar moeten schrapen waar ze precies van rond kunnen komen. Zo zal ook de maatschappelijke dienstplicht voor de één een nuttige leerschool zijn, terwijl de ander dit verplichte nummer volbrengt, zonder er in zijn latere leven enige meerwaarde van te ervaren. Daarbij is het maar zeer de vraag of de door Schimmelpenninck beoogde integratie en sociale cohesie door zo'n dwingende maatregel daadwerkelijk zal worden bevorderd. Ook de bereidheid om bijvoorbeeld via vrijwilligerswerk een bijdrage aan de maatschappij te leveren berust uiteindelijk op een individuele keuze.

Schimmelpenninck beoogt met zijn voorstellen voor een eerlijker Nederland een brug te slaan tussen beide zijden van de kloof, waarbij hij alleen naar de extreme uitersten van het spectrum lijkt te kijken en de goegemeente onder de brug vergeet. Bovendien heeft hij weinig oog voor de individuele verantwoordelijkheid iets van het leven te maken, terwijl hij naast gelijke startkansen ook de uitkomsten zo gelijk mogelijk zou willen maken. Liberalen zijn groot voorstander van zo gelijk mogelijke startkansen, doch laten de uitkomsten bij voorkeur ook zo vrij mogelijk.

drs. F.D. de Beaufort is wetenschappelijk medewerker bij de TeldersStichting en lid van de Kernredactie van Liberale Reflecties.

Mechanische uil in de stad, gegenereerd door kunstmatige intelligentie

***Liberale Reflecties* is een uitgave van de Prof.mr. B.M. TeldersStichting.**

Redactie

prof.dr. M.L.J. Wissenburg (hoofdredacteur)
drs. F.D. de Beaufort
mr. A.M. Govers
mr.drs. H.W. Mojet
dr. B. Steunenberg
drs. R. Timmer
drs. W.J. Derksen (eindredacteur)

prof.dr. A. Ellian
dr. E.R. Van de Haar
prof.dr. M.V.B.P.M. Van Hees
prof.mr.dr. E.M. Kneppers-Heijnert
mr.dr. R.M.H. Kubben
drs. F.J.M. De Lange
dr. mr. F.W. Lantink
dr. A.R. Leen
Q. Rajkowski MSc
prof.dr.ing. S. Schaap
ir. U.G. Schilthuis
mr.dr. J.J.J. Sillen
prof.dr. P. Stouthuysen
dr. A. Struijs
drs. M. Van de Velde
R. Willems MSc MA

Redactieraad

Voor een professioneel oordeel over kopij doet *Liberale Reflecties* een beroep op een redactieraad bestaande uit thematische experts. De redactieraad bestaat uit:

J. Middendorp MSc MA
drs. R. Benedictus
drs. M. Bolkestein
mr. S.J.A. Ter Borg

Redactieadres

Mauritskade 21
2514 HD Den Haag
telefoon: 070-3631948
email: derksen@teldersstichting.nl
TeldersStichting.nl

Auteursrechten

De auteursrechten liggen bij de uitgever en de auteur(s). ISSN: 2588-8862

Verantwoordelijkheid

Bijdragen in dit blad reflecteren niet noodzakelijk de opinies van leden van de kernredactie, redactieraadsleden of de Prof.mr. B.M. TeldersStichting. De redactie draagt geen verantwoordelijkheid voor de inhoud van bijdragen. Die verantwoordelijkheid berust uitsluitend bij de auteurs.

Abonnementenadministratie

Mauritskade 21
2514 HD Den Haag
telefoon: 070-3631948
email: info@teldersstichting.nl

Abonnementen

De artikelen uit *Liberale Reflecties* zijn voor iedereen beschikbaar in de LR-bibliotheek op www.teldersstichting.nl. Het tijdschrift is op papier beschikbaar voor vrienden van de TeldersStichting die hebben aangegeven graag de papieren editie thuis te ontvangen. U bent al vriend van de TeldersStichting voor € 50,- per jaar. Losse exemplaren zijn via de website te bestellen voor €5,00.

Advertentietarieven

Advertentietarieven zijn op aanvraag beschikbaar bij de redactie.

Toelichting omslag

De 3D-afbeelding van een mechanische uil in de stad is gegenereerd met behulp van kunstmatige intelligentie (AI), software die de laatste jaren enorme vooruitgang heeft geboekt op het gebied van kunst. Computers kunnen nu schilderijen, muziekstukken en andere vormen van kunst maken die soms bijna niet te onderscheiden zijn van menselijke creaties. Maar hoe beïnvloedt dit onze perceptie van kunst en wat betekent dit voor ons begrip van creativiteit?

Een recente studie toont aan dat we bang zijn dat AI onze menselijkheid bedreigt, of dat we onze positie als creatieve wezens verliezen. Maar we moeten ons realiseren dat dit geen kwestie is van of-of, maar van en-en. Kunst gemaakt door AI kan net zo creatief zijn als kunst gemaakt door mensen.

Vormgeving omslag en binnenwerk:
Maaïke van Heek-Mojet | Eye & Image

Digitalisering en liberale kernwaarden

Vrijheid door grenzen te
stellen in de digitale wereld

Frans Osinga
Wilbert Jan Derksen
Tamara de Bel
Dennis Broeders
Paul Ducheine
Marijn Janssen
Sander Klous
Ronald Prins

 Gompel&Svacina

TELDERSSICHTING GESCHRIFTEN, NR. 132

De TeldersStichting is het wetenschappelijk bureau ten behoeve van het liberalisme, gelieerd aan de VVD. Op haar initiatief hebben de auteurs zich gebogen over het thema digitalisering.

Met bijdragen van Frans Osinga (voorzitter), Wilbert Jan Derksen (scribent), Tamara de Bel, Dennis Broeders, Paul Ducheine, Marijn Janssen, Sander Klous & Ronald Prins

GRENZEN STELLEN AAN DIGITALE WERELD

Digitalisering heeft een fundamentele impact op de samenleving. In een relatief kort tijdsbestek zijn zaken als het internet, de smartphone en sociale media een grote rol gaan spelen in ons dagelijks leven. Het opzoeken van informatie is makkelijker dan ooit en langs digitale weg kunnen we moeiteloos met elkaar communiceren. Ook binnen sectoren als het onderwijs en de gezondheidszorg zijn toepassingen van digitale technologie niet meer weg te denken. Het is evident dat digitalisering aldus een verrijking is gebleken voor mens en maatschappij.

Desalniettemin zijn er ook belangrijke problemen op het gebied van digitalisering te noemen die vragen oproepen. Hoe beteugelen we de datazucht van grote techbedrijven? Op welke manier kunnen we het schadelijke effect van desinformatie minimaliseren? Wat kunnen we doen tegen het gebruik van discriminerende algoritmen door de overheid? Hoe beschermen we onszelf tegen cyberaanvallen?

In dit boek wordt vanuit een liberaal perspectief gereflecteerd op de belangrijkste uitdagingen die digitalisering oplevert ten aanzien van de vrije markt, de democratie, de relatie tussen burger en overheid, en de veiligheid van de samenleving. Ook wordt er gekeken hoe het digitaliseringsbeleid kan worden ingebed in een algemene governance-strategie.

Op toegankelijke wijze wordt duidelijk gemaakt dat de vraagstukken rond digitalisering voor iedereen relevant zijn en dat het tijd is voor de politiek om tot actie over te gaan.

DIGITALISERING EN LIBERALE KERNWAARDEN

Vrijheid door grenzen te stellen aan de digitale wereld

Teldersstichting Geschriften
nr. 132

ISBN 978 94 6371 386 3
199 blz.
27,50 euro

BESTELLEN:

www.gompel-svacina.eu
info@gompel-svacina.eu

64e jaargang, april 2023 | Nummer 1
LIBERALE REFLECTIES is een uitgave van de
Prof.mr. B.M. TeldersStichting
www.TeldersStichting.nl

LIBERALE LR REFLECTIES

SEPTEMBER 2023

Scheiding van kerk en staat

De euro en de Europese Unie

Toegankelijkheid van het medisch tuchtrecht

Inhoud

Dwarse gedachte

Vrijheid voor of van godsdienst? *door Marcel Wissenburg* 2

Scheiding van kerk en staat

Kerk en staat. Een historische schets van de verhoudingen in Nederland
door Niels van Driel 5

De verhouding tussen kerk en staat in het Verenigd Koninkrijk: wel vrijheid
maar geen gelijkheid van godsdienst *door Mark van de Velde* 16

Laïcité en islam. Eigentijdse uitdagingen aan de Franse scheiding van kerk en staat
door Niek Pas 25

Voorbij openbaar en bijzonder onderwijs *door Paul Zoontjens* 32

Economie

De Amerikaanse Inflation Reduction Act: klimaatbeleid, industriebeleid en protectionisme
door Han de Jong 45

De euro en de Europese Unie: een onmogelijke combinatie *door Joes Leopold* 55

Zorg

Beperking toegankelijkheid van het medisch tuchtrecht dringend noodzakelijk
door Marieke Verlaan-Snieders 62

Buitenland

China en Rusland: de 'speciale relatie' onder de loep genomen *door Wilbert Jan Derksen* 70

Boekrecensies

Bart De Wever: hoe meer woke, hoe minder samenleving *door Pieter de Jonge* 79

Hayeks hobbelige levensweg *door Patrick van Schie* 85

Stikker vs. Oud: een regelmatig moeizame relatie *door Hans Mojet* 93

Bescheiden op de voorgrond. Vrijzinnig-democraat Hendrik Lodewijk Drucker
door Fleur de Beaufort 98

Colofon 103

Dwarse gedachte

Vrijheid voor of van godsdienst?

door Marcel Wissenburg

Zoals we elders in dit nummer kunnen lezen is het onmogelijk ‘de’ scheiding tussen kerk en staat precies te dateren. Die scheiding is in Nederland met horten en stoten tot stand gekomen via de Unie van Utrecht (1579), de Staatsregeling van 1798, en Thorbeckes Grondwet van 1848. De laatste leerde dat iedereen in Nederland “met volkomen vrijheid zijne godsdienstige meeningen” mag belijden en “belijders der onderscheidene godsdiensten dezelfde burgerschapsregten” genieten. De bevoorrechte positie van de voorheen Nederduits Gereformeerde Kerk verdween pas echt uit de Grondwet in 1983, en dan vergeet ik voor het gemak de talloze tussenstapjes en de stapjes sinds 1983.

Maar om het echt gecompliceerd te maken: we mogen Augustinus van Hippo (354-430) danken voor de verheffing van het idee “scheiding staat/religie” tot doctrine. Dat heeft dan mede te maken met de politiek en juridisch lastige positie van het christendom in een Romeins rijk waar traditioneel staat en religie één waren, en de keizer daarom ook *pontifex maximus* was. En nog verder terug schijnt een joodse onruststoker er een jaar of 2000 geleden als eerste over te zijn begonnen: “Geef den keizer, wat des keizers is en Gode, wat Gods is” (Mattheüs 22:21; Marcus 12:17, Lucas 20:25).

Wie goed opgelet heeft, las net “belijders der onderscheidene godsdiensten [hebben] dezelfde burgerschapsregten” en bedacht dat hier meer gebeurde dan het uitspreken van een scheiding alleen. Het ging ook over gelijkberechtiging van geloofsovertuigingen. Precies. Denken en wetgeving over scheiding van kerk en staat is altijd hand in hand gegaan met denken en wetgeving over wat we plegen aan te duiden als ‘vrijheid van godsdienst’.

Maar met die vrijheid is iets vreemds aan de hand. We kennen allemaal Roosevelts Four Freedoms, die in zekere zin ten grondslag liggen aan de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens, de VN, en de internationale rechtsorde: *freedom of speech*, *freedom of worship*, *freedom from want*, *freedom from fear*. Want en fear zijn kennelijk slecht – speech en worship goed.

Laten we de goedheid van de vrijheid van spreken voor een volgende gelegenheid bewaren – met de kanttekening dat graffiti in Pompeï al meldde “O muur, dat je niet al bent ingestort onder het gewicht van de onzin die je draagt”. Laten we ons even concentreren op die vrijheid van godsdienst die als een vrijheid voor godsdienst lijkt te worden geïnterpreteerd. Is godsdienst nou echt zo goed dat er een grondrecht van moet worden gemaakt?

Sociologisch valt dat te begrijpen, logisch niet. Sociologisch: zo ver terug als de herinnering reikt is vrijwel elke Europeaan (Romein en post-Romein) religieus, en serieus religieus – zo serieus dat in Europese oorlogen godsdienst doodsoorzaak nummer twee is, na machtswellust. Vrijheid van godsdienst

is hét medicijn tegen deze ziekte. Maar logisch is het niet: alsof je covid bestrijdt door elke variant ervan vrij baan te geven. Tenminste – voor de atheïst is het onlogisch. Voor de atheïst is godsdienst een potentieel catastrofale aandoening die alleen door een strikt regime van Ritalin en lithium onder controle gebracht kan worden.

Atheïsme is een van de minst onderzochte fenomenen uit de godsdienst- en ideeëngeschiedenis. Er rust een groter taboe op dan op homoseksualiteit, horoscopen of hekserij. Tot ver in de 19e eeuw durfde niemand zich als atheïst te presenteren – vaak was het zelfs strafbaar (en in 13 islamitische landen staat er nog steeds de doodstraf op). De grootste Nederlandse denkers van de moderne tijd, Lipsius en Spinoza, werden regelmatig van atheïsme beschuldigd, en waren dat waarschijnlijk ook in de zin waarin christenen hun God begrijpen. Maar als er één beschuldiging is waar ze zich uit alle macht tegen verzetten, dan deze wel. Over de neostoïcijn Lipsius gaat het verhaal dat zijn uitgever hem waarschuwde dat zijn magnum opus *De Constantia* waarschijnlijk niet door de censuur zou komen omdat hij al wat is en al wat wordt toeschrijft aan *Natura*, terwijl God nergens werd genoemd.¹ Waarop Lipsius met de hand elk *Natura* veranderde in *Deus sive Natura*, God ofwel de Natuur (de formule die ook Spinoza later zou gebruiken).

Het middeleeuwse beeld van de atheïst is iets complexer en interessanter. Enerzijds eindigt ieder die daadwerkelijk het bestaan van de enige ware God loochent, op de brandstapel, of ontmoet een ander akelig instrument dat de ‘ziel’ bevrijdt. Maar anderzijds heeft de atheïst (consequent aangeduid als ‘de dwaas’)

een vaste plek in het filosofisch en theologisch repertoire: de dwaas introduceert altijd de ogenschijnlijk meest vernietigende kritiek die uiteindelijk volkomen onzinnig blijkt te zijn.

Neem het zogeheten ontologisch Godsbevijs van Anselmus van Canterbury (ca. 1033-1109): “Stel je het Grootste voor dat je je voor kunt stellen. Welnu, dat is God, en God moet bestaan, want als Hij niet bestond is iets denkbaar dat nóg groter is dan dit niet bestaande Grootste, namelijk een Grootste dat wél bestaat.” Gaunilo van Marmoutiers sloeg omstreeks 1079 in zijn *Namens de Dwaas* genadeloos terug – “Stel je een eiland voor, groter dan hetwelk niets denkbaar is. Welnu, dat eiland moet bestaan, want...” – et cetera. De middeleeuwse atheïst is zo gek nog niet, en heeft een vaste plek in de universitaire *safe space* waar de logische gelijkwaardigheid van theïst en atheïst erkend wordt.

Terug naar de sociologie: in 2022 rekende 57,2 procent van de Nederlanders zich tot geen enkele kerkelijke gezindte of levensbeschouwelijke groepering.² De dwazen vormen een ruime meerderheid van de bevolking. De enige nog werkelijk groeiende godsdienst in Nederland is de islam, die net als de Romeinse religie geen scheiding van staat en kerk kent, en ja, zoïets verenigen met de vrijheid van godsdienst is ook na 2000 jaar niet makkelijk.

Maar in deze tijd van *diversity, equity and inclusion* is er een groter probleem dan die 5 procent waarvan 95 procent loyaal, betrouwbaar, constructief en menslievend is. Dat probleem is die bijna 60 procent dwazen voor wie de wereld een betere plaats zou zijn

met freedom *from* worship. Als wij als liberalen menen, om Frederik de Grote te citeren, dat “ein jeder nach seiner Fasson Selich werden [soll]” – dan wordt het tijd het woordje “van” in “vrijheid van godsdienst” toch iets breder te begrijpen – zodat echt iedereen “met volkomen vrijheid zijne godsdienstige meeningen” mag belijden.

Prof. dr. M.L.J. Wissenburg is hoofdredacteur van Liberale Reflecties, hoogleraar Politieke Theorie aan de Radboud Universiteit te Nijmegen, en een ordained minister van de Church of the Flying Spaghetti Monster.

1. Gepubliceerd in twee delen, Leiden en Antwerpen 1583 en 1584. De titel van de Nederlandse vertaling is misschien wel de mooiste van een boek in onze taal: *Over standvastigheid bij algemene rampspoed*, Baarn, 1983.

2. Hans Schmeets en Marieke Houben, *Religieuze betrokkenheid in Nederland*, publicatie voor het Centraal Bureau voor de Statistiek, Den Haag, 2023, URL: <https://www.cbs.nl/nl-nl/longread/statistische-trends/2023/religieuze-betrokkenheid-in-nederland?onpage=true#:~:text=In%202022%20rekende%2043%20procent,-procent%20regelmatig%20naar%20een%20dienst.>

Scheiding van kerk en staat

Kerk en staat. Een historische schets van de verhoudingen in Nederland

door Niels van Driel

Een scheiding van kerk en staat impliceert vroegere verbondenheid. Wat hield die in? Waarom werden beide van elkaar losgemaakt? Wat houdt het principe van de scheiding in? “Er bestaat geen zuivere, op basis van tijdloos-objectieve kenmerken gedefinieerde variant van de scheiding van kerk en staat”, aldus een klassieker in het constitutioneel recht (Kortmann 2012, 444). De geschiedenis laat dit zien, en de liberaal-politieke geschiedenis draagt er ook de sporen van. In deze bijdrage volgt een schets van de verhoudingen tussen kerk en staat in Nederland.

Eenheid van kerk en staat

Eeuwenlang was er van een scheiding tussen kerk en staat in ons land geen sprake. Evenals elders in Europa was de rooms-katholieke religie van de landsheer dezelfde als die van vrijwel al zijn onderdanen. Kerk en staat waren nauw verweven. De kerk vormde met haar hoger opgeleide geestelijken de adel, zij gaf heersers met haar zalving afgeleid goddelijk gezag. De kerk was dan ook een pijler voor de staat.

Ook de leidende elites waren vaak nauw gelieerd. Uit een adellijk gezin kon de oudste

zoon het harnas aantrekken voor de glorie van zijn geslacht, terwijl de tweede de in dezelfde jeugdtraining opgedane vechtjaskwaliteiten als hoofd van een bisdom inzette voor de heilige moederkerk.

Confessionalisering

Binnen de kerk waren er verschillende stromingen, maar er was maar één kerk. De Reformatie betekende in de 16e eeuw een breuk in dit patroon: de Rooms-Katholieke Kerk werd geconfronteerd met afscheidingsbewegingen. Overheden schaarden zich vaak aan de zijde van een kerk om in hun gebied eenheid af te dwingen.

Dat was in de Nederlanden eveneens het geval. Een aantal Nederlandse gewesten kwam in opstand tegen hun Spaanse landsheer en legde de grondslag voor de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden in de Unie van Utrecht (1579). Dit verdrag bepaalde in artikel XIII de vrijheid van geweten in de vorm van particuliere godsdienstoefening. De gewesten mochten zelf nader beslissen over ‘tpoint der religie’. In de Republiek betekende dit dat openbare godsdienstoefening het alleenrecht werd van de gereformeerde groep en dat alleen wie tot haar behoorde politieke ambten kon bekleden (De Jong 1996, 7).

Dit was een koers die veel politieke leiders in Europa voeren. Godsdienstige overwegingen en politieke belangen gingen daarbij vaak hand in hand. Confessionalisering, zoals dit streven heette, nam de rivaliteit tussen geloofsrichtingen als bron van maatschappelijke onrust weg. De publieke orde binnen een staat was ermee gebaat. Zo kwam er een aangepaste versie van de eenheid van kerk

en staat: *cuius regio, eius religio*. Vrij vertaald: de overheid bepaalde met welke kerk zij zich associeerde.

De praktijk van de ‘bevoorrechtting’

In de Republiek werd de gereformeerde kerk niet, zoals in diverse andere Europese landen, de staatskerk. Wel werd zij de publieke, bevoorrechte kerk. Gereformeerden kregen de kerkgebouwen toegewezen en werden financieel gesteund.

Om een willekeurig voorbeeld te noemen: in het katholieke Laren (NH) werd in 1581 wat nu de Johanneskerk heet, genaast door de Staten van Holland. Het gebouw werd ‘ontroomst’. Dat wil zeggen dat de typisch katholieke inboedel verdween: het ‘missetuigh’, het altaar en de heiligenbeelden. De voedingsbodem voor de opbouw van een gereformeerde kerk ontbrak volledig, maar voor de katholieken zat er niets anders op dan een schuilkerk neer te zetten. Schrale troost voor de katholieken was dat de schout zo handig was geweest de pastorie tijdig tot dorpswoning te maken, zodat er in Laren zelf geen kerkelijke woning was voor een gereformeerde dominee (Hehenkamp 2022, 27).

De bevoorrechte kerk voelde zich lang niet altijd bevoorrecht. Tegenover de faciliteiten stonden namelijk bemoeienis en controle. De overheid had inspraak op de benoeming van predikanten. Doop, armenzorg en onderwijs moesten ook voor niet-calvinisten toegankelijk zijn.

De praktijk bleek bovendien weerbarstig. Zowel onder politieke als kerkelijke leiders bestonden twijfels over een al te nauwe band. ‘Eenich achterdencken’ beïnvloedde het han-

delen (Hofman 1997).

Radicale revolutie

Al bestond de eenheid van kerk en staat in de Republiek vooral in theorie, ze deed hoe dan ook de behoefte aan godsdienstvrijheid ontstaan bij katholieken en protestantse minderheden, zoals doopsgezinden, remonstranten en lutheranen. Tijdens de Bataafse Republiek (1795-1806) grepen revolutionairen hun kans om echte godsdienstvrijheid door te voeren en gelijke behandeling te regelen voor de aanhangers van alle geloven. Zij wilden een einde maken aan de privileges van de gereformeerde kerk.

Op 5 augustus 1796 decreeteerde de Nationale Vergadering: “Er kan, of zal, geen bevoorrechte noch heerschende kerk in Nederland meer geduld worden.” Kerk en staat werden gescheiden. Predikanten en priesters mochten buiten het kerkgebouw geen ambtskleeding meer dragen. ‘Godsdienstige plechtigheden’ waren alleen toegestaan binnen kerkgebouwen. Het klokgelui zweeg, behalve voor begrafenissen en als tijdsaanduiding. Wat de kerken zelf na 1581 hadden gebouwd, bleef hun eigendom. Wat dateerde van voor die tijd, verviel aan de gemeenschap. De betaling van traktementen en pensioenen zou op afzienbare termijn worden stopgezet.

Dit alles (en meer) bleek te radicaal. De plannen stuitten op veel weerstand. De wisselvallige politieke toestand en de snelle opeenvolging van grondwettelijke regelingen gingen ten koste van de uitwerking en de invoering. De oude gewestelijke verdeeldheid droeg ook al niet bij aan uniforme en consequente toepassing.

Een juridisch moeras bleek het eigendomsrecht van de kerkgebouwen. Moesten gebouwen van voor 1581 aan de katholieken gerestitueerd worden? Om bij het eerder genoemde voorbeeld van Laren te blijven: hier trokken de 20 gereformeerden uiteindelijk aan het langste eind. De 1300 katholieke dorpsbewoners eisten behalve het kerkgebouw alle bijbehorende onroerende goederen en fondsen, wat zo veel tijd kostte dat de Restauratie onder koning Willem I aanbrak voor alle procedures doorlopen waren (De Bruijn 2022, 47).

Pijler van de staat

De opstellers van de Staatsregeling van 1798 hadden al niet ongodsdienstig willen schijnen: “De eerbiedige erkenning van een Albestuurend Opperwezen”, aldus artikel 8, “versterkt de banden der maatschappij, en blijft iederen burger ten duursten aanbevolen”. Voor dit soort statements was ook draagvlak onder de bevolking, die voor het overgrote deel godsdienstig bleef.

Dat kwam Willem I goed uit, in zijn streven naar een eenheidsstaat. Aan de ingevoerde godsdienstvrijheid en gelijke rechten tornde hij niet, maar hij versterkte graag zijn greep op de kerken: de joodse, gereformeerde en lutherse kerkgenootschappen werden in 1814, 1816 en 1818 koninklijk gereguleerd. De katholieken in de zuidelijke Nederlanden voelden hier niet voor, wat bijdroeg aan het ontstaan van België.

Een zuinige uitleg van de godsdienstvrijheid bleek mogelijk in 1834, toen een aantal orthodoxe gelovigen zich niet langer konden vinden in de Nederlandse Hervormde Kerk. Inkwartiering van soldaten, boetes en gevan-

genisstraffen moesten hen helpen zich weer binnen de gewenste orde te voegen. Ook bij veel burgers die niets voelden voor de afscheidingsbewegingen, wekte het harde overheids-optreden weerzin op.

Een nieuwe grondwet

De periode waarin Thorbecke land en volk niet lang liet wachten op zijn daden, brak aan in 1848. Zijn liberale grondwet legde de basis voor nieuwe vrijheidsrechten, zoals de vrijheid van onderwijs. Dezelfde grondwet verhelderde de godsdienstvrijheid met een verruiming van de autonomie van kerkgenootschappen. *De Wet op de kerkgenootschappen* (1853) werkte deze uit. Stuk voor stuk werden regelingen die kerk en staat aan elkaar verbonden afgeschaft, zoals in 1862 het collatierecht van de staat, oftewel het recht om invloed uit te oefenen op de benoeming van predikanten.

In de aanloop naar de opheffing van de in 1798 ingestelde ministeries, later departementen van eredienst (1870), constateerde Thorbecke in 1869 tevreden dat Nederland eindelijk een scheiding van kerk en staat kende “in haar ware betekenis” (Secker 2005; Bornewasser 1974, 167). Daaronder verstond hij een wederzijdse onafhankelijkheid. Kerk en staat bezaten geen bevoegdheden op elkaars terrein. Thorbeckes houding ten opzichte van de kerk was een integraal onderdeel van zijn religieus-culturele denkbeelden. De staat moest neutraal zijn. Hij vormde een regelgevend, toezichhoudend en soms coördinerend collectief rechtsgezag, dat buiten de invloed van alle maatschappelijke verbanden stond. Op zijn beurt bemoeide de liberale staat zich niet met hun inhoud en vorm. Thorbeckes liberalisme bedoelde zelfstandige werkingssferen te

scheppen voor bestuur, maatschappij, godsdienst en economie. Vrijheid was ontwikkeling binnen elk van die sferen (Aerts 2020, 494, 676, 748).

Kerkgenootschappen waren in deze visie evenals andere verbanden particuliere genootschappen binnen de staat, geen onderdeel ervan. Vanwege hun aanhang en invloed, had de staat belang bij hun wel en wee (Bornewasser 1974, 161, 163).

Wat na de afschaffing van de departementen resteerde, waren enkele grondwettelijke verplichtingen. De meest in het oog springende daarvan was de financiële steun aan hervormde gemeenten voor hun predikantsplaatsen, als gevolg van het onteigenen van de kerkelijke eigendommen in vroeger tijden. Thorbecke wilde dergelijke subsidies voortzetten, vanwege ‘de heilzame invloed’ die kerken hadden op de maatschappij (De Visser 1927, 298-299).

Christelijk geloof als staatsfundament

Inmiddels had Thorbecke overigens persoonlijk ondervonden dat onafhankelijkheid van kerk en staat niet hetzelfde was als een scheiding van politiek en religie. Dat wilde hij trouwens ook niet. Een christendom ‘boven geloofsverdeeldheid’, zonder dogmatische bepaaldheid, vond hij van waarde voor de maatschappij. Een dergelijk christendom, dat nu publieke religie zou worden genoemd (een algemeen geloof in God en algemene normen als verdraagzaamheid en verantwoordelijkheidsbesef) was er in zijn ogen zelfs het fundament van (Boersema 1949, 131; Aerts 2020, 527).

Veel christenen vonden dit type christelijk geloof een abstractum. Thorbecke stuitte dan ook op de maatschappelijke realiteit. Het verzet van de zogenaamde Aprilbeweging in 1853 tegen het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie op de Nederlandse, protestants veronderstelde bodem, leidde tot de val van zijn eerste kabinet (Janse & Vis 2002).

Civil society

De vorming van een eenheidsstaat zorgde ervoor dat Nederlandse burgers zich in de 19e eeuw steeds meer langs levensbeschouwelijke lijnen gingen organiseren. Geografische grenzen werden overschreden, sociaaleconomische verschillen werden overstegen. Op steeds meer terreinen gingen religieus geïnspireerde organisaties een rol spelen. Onder de liberale grondwet moesten godsdienstige genootschappen hetzelfde worden behandeld als bijvoorbeeld de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen.

Omdat godsdienst in de hele 19e eeuw een belangrijke existentiële macht was, werd hij ook een 'kiemcel' voor de vorming van gemeenschappen en collectieve identiteiten. Tevens werd hij zo een drijvende kracht achter politieke strijd. In Nederland stond het onderwijs decennialang hoog op de politieke agenda (Osterhammel 2022, 917, 928).

Religieus-geïnspireerde liberalen

Godsdienst bleef ook voor liberalen een factor in hun politieke strijd. Niet in de zin dat zij, zoals katholieken en orthodoxe protestanten, Gods wil vertaalbaar vonden naar de praktische politiek; daarom werden zij in de laatste decennia van de 19e eeuw steeds antikerikaler (De Jong 1999, 82). Maar wel zetten veel liberalen zich in voor de ontplooiing van

de in de cultuur verankerde christelijke waarden. Ook zij beschouwden Nederland als een protestantse natie (De Jong 1995, 8).

Diverse liberale voormannen spraken zich eind 19e eeuw publiekelijk uit over hun, meestal vrijzinnige, protestants-christelijke affiniteit. Daar zat ook een inhoudelijk verband tussen: liberalisme en vrijzinnig-protestantisme deelden een gemeenschappelijke voedingsbodem in de Verlichting. Beide stromingen kenmerkten zich door vooruitgangsgeloof en vertrouwen op de rede. Zij koesterden dezelfde waarden: de grootst mogelijke geestelijke en maatschappelijke vrijheid, de waarde van de menselijke persoonlijkheid en het appel op het menselijk zedelijk bewustzijn. De liberalen wilden zich van hun kant echter niet nauw associëren met vrijzinnig-protestanten, alleen al omdat hun aanhang veel breder was; de meer orthodoxe man naar wie het kabinet-Pierson was genoemd, behoorde tot hun leiders (Van Driel 2014, 107, 130).

Eind 19e eeuw moesten de vrijzinnig-protestantse liberalen constateren dat de factor godsdienst in de liberale politiek steeds meer een negatieve rol kreeg. In de confrontatie met de confessionele politiek bleef er in partijprogramma's en in de politieke praktijk steeds minder ruimte over voor een positieve relatie tussen staat en godsdienst. Steeds vaker werd de scheiding van staat en kerk doorgetrokken naar een scheiding van staat en godsdienst, al bleven er liberalen die zover niet wilden gaan. Feit was ook dat veel liberale politici losweekten van kerk en geloof (Van Schie 2005, 120-121; Van Driel 2014, 121-122, 131; Krijger 2017, 351-352).

Staat en religieuze organisaties

Een nieuwe, sociaal-liberale stroming wilde vanaf het laatste kwart van de 19e eeuw dat de staat een grotere rol zou pakken om de ongelijkheid van kansen en de onvrijheid van onder meer vrouwen en arbeiders te vermindern. Individuele vrijheid was voor deze liberalen “ingebed in een historisch verhaal over beschaving en zedelijke verbetering” (Dudink 1997, 13). Het liberale streven kenmerkte zich altijd al door ‘gemeenschapszin en plichtsbef’ (Te Velde 1992). De samenleving kon niet zonder plichtsbef, zelfbeheersing, naastenliefde en offervaardigheid. De staat droeg in de sociaal-liberale visie bij aan de zedelijke verheffing van de maatschappij (Dudink 1997, 51). De ethiek die de mentaliteit van het volk vormde, was ook bij veel liberalen religieus gemotiveerd (Wartena 2003, 115-116).

Overheidsingrijpen in armenzorg, huisvesting, volksgezondheid en onderwijs liet de staat *grosso modo* twee opties: eigen voorzieningen en instituties in het leven roepen óf deze verantwoordelijkheden overlaten c.q. uitbesteden aan bestaande en nieuwe maatschappelijke organisaties. In Nederland werd gekozen voor het particulier initiatief, waarbij de overheid een regulerende en ondersteunende positie innam (Kennedy & Rutjes 2022, 46).

Onder deze particuliere initiatieven behoorde ook kerkelijke inzet. Maar kerken stonden voor dezelfde uitdagingen en grenzen als de staat. Wilden zij hiervoor een parapluorganisatie worden? Konden zij dat? De negatieve antwoorden versterkten het maatschappelijk middenveld enorm. Religie en religieus geïnspireerde activiteiten kregen meer en meer gestalte buiten de kerken, die hun leden hier-

toe stimuleerden. Gevolg was dat de verhoudingen tussen kerk en staat in strikte zin een steeds kleiner deel dekten van de veel bredere relaties tussen de staat en religieus geïnspireerde organisaties (Kennedy & Rutjes 2022, 46-47). Bij deze organisaties kwamen veel zaken te liggen waar de politieke en religieuze sferen elkaar vanouds raakten, de zogenaamde *res mixtae* in het grensgebied tussen staat en kerk, zoals onderwijs en zorg voor kwetsbare groepen (Bornewasser 1998, 38).

Pluralistische coöperatie

In Nederland werd in de verhouding kerk en staat vanaf eind 19e eeuw een coöperatief model leidend. De overheid werkte met een breed palet organisaties samen om maatschappelijke doelen te bereiken. Ook godsdienstig geïnspireerde organisaties werden opgenomen in de structuren van de uitdijende staat. De overheid behandelde hen gelijkwaardig en onpartijdig. Liberalen voelden wel voor deze zelforganisatie van de maatschappij, maar toonden zich tegelijk bezorgd over desintegratie van de nationale gemeenschap – voor zover die bestond.

Na de Tweede Wereldoorlog vond coöperatie op grotere schaal plaats, omdat Nederland het karakter van een verzorgingsstaat kreeg. Liberalen werkten hier, vaak in coalities met confessionele partijen, aan mee. Zij kregen wel stress van te veel regels, niet van religie; van 1948-1980 had de VVD een verwijzing naar de – onder meer – christelijke grondslag van Nederland in haar beginselprogramma staan (De Beaufort & Van Schie, 2008, 151-152).

Doorgaande coöperatie tijdens ontzuiling

In de naoorlogse decennia nam de religieuze

en levensbeschouwelijke pluraliteit sterk toe. Als koloniale macht had Nederland altijd al enige ervaring gehad met andere godsdiensten, nu kwamen deze op grotere schaal binnen de eigen grenzen: islamitische stromingen, boeddhisten, hindoes, winti etc. Hier kwam bij dat de traditionele kerken van kleur verschoten. Conservatief dan wel progressief streven deed de interne vervreemding binnen de grote kerkverbanden vaak toenemen. Nieuwe kerken en godsdienstige groepen versterkten de diversiteit op de religieuze ‘markt’.

Vanaf de jaren 60 boette het religieus bewustzijn in aan sociale relevantie, terwijl het individuele handelen minder religieus geïnspireerd werd. Steeds meer aspecten en sectoren van het leven verzelfstandigden zich ten opzichte van het geloof. Daarnaast liep de kerkelijkheid snel terug. In het moderne levensgevoel zetten rationaliteit, individualisering, subjectiviteit en pluralisme de toon. Transcendente werd door immanente zingeving vervangen. Eigen ervaring en beleving werden belangrijker dan objectieve waarheden. De samenleving ontdeed zich sneller van haar verzuilde netwerk dan dit tot stand was gekomen (Bornewasser 1998, 50-51).

Toch bleven religieus geïnspireerde organisaties, al dan niet in gefuseerde vorm, vaak bestaan. Hun profiel werd in veel gevallen minder uitgesproken religieus of zelfs areligieus. Daaraan droegen ook professionalisering en schaalvergroting bij. De fundamentele verhouding tussen kerk en staat bleef vormgegeven worden door het model van de pluralistische coöperatie.

Grondwet van 1983

Van grote debatten over de scheiding tussen

kerk en staat was in de jaren 60 en 70 geen sprake. Wel werd de scheiding consequenter doorgetrokken: in de jaren 70 verdween de *Wet premie kerkenbouw*. In het verlengde van de grondwetswijziging van 1983 kocht de staat eind jaren 80 de laatste financiële verplichtingen aan de Hervormde Kerk af (Den Ouden 2004).

In de nieuwe grondwet verdween het hoofdstuk over de godsdienst en dat gold ook voor de term kerkgenootschap (die natuurlijk wel in het Burgerlijk Wetboek bleef voorkomen). De vrijheid van godsdienst verbreedde zich expliciet tot de vrijheid van levensovertuiging.

Directe steunverlening aan kerken hield in de jaren 80 op, maar indirect bleef dit mogelijk met monumentale kerkgebouwen. Voor organisaties op levensbeschouwelijke of religieuze grondslag gold dat zij voor specifieke hieraan gerelateerde activiteiten geen subsidie ontvingen, maar voor maatschappelijk werk en hulpverlening (‘niet geloofsgebonden overheidsdoelen’) bleven zij op voet van gelijkheid met zich neutraal noemende instellingen gefinancierd worden. De samenhang met het gelijkheidsbeginsel gaf het klassieke godsdienstvrijheidsrecht ‘aspecten van een sociaal grondrecht’ (Kortmann 2012, 446).

Scherpere scheiding?

In de laatste kwart eeuw kwam er een trend naar een scherpere scheiding van kerk en staat. Oorzaken hiervan waren vooral de doorgaande secularisatie en de vrees voor islamitisch fundamentalisme. Volgens steeds meer mensen moest de staat zich alleen belasten met algemeen-publieke zaken. Vrijheid van godsdienst was in deze opvatting een pri-

vacyrecht. Levensbeschouwelijk geïnspireerde organisaties zouden niet meer in aanmerking mogen komen voor overheidssteun.

Liberalen verschilden hierover onderling van mening. De steun voor een strikte scheiding van kerk en staat nam echter onder hen toe. Dat was ook een gevolg van de culturele trend van de verzwakking van sociale verbanden en de groeiende individualisering. Bij de oprichting van de VVD in 1948 ging het om vrijheid in gebondenheid aan het gemeenschapsverband. Vrijheid was in de liberale traditie nauw verbonden met verantwoordelijkheid voor de gemeenschap. Er wordt wel gesproken van een sindsdien ‘algeheel individualiseringsproces van de VVD’ (De Beaufort & Van Schie 2008, 144, 149). De verantwoordelijke ‘persoonlijkheid’ maakte plaats voor ‘het individu’. De nadruk verschoof naar het zelfredzame, assertieve en eigen keuzes makende individu (Aerts 2020, 753-754).

Individuele en collectieve rechten

De rechten van dat individu gingen steeds zwaarder wegen. De vrijheid van het individu verschoof naar de achtergrond en gelijkheid van individuen werd de hoofdzaak. Een steeds bredere definitie van gelijkheid leidde ertoe dat op een toenemend aantal terreinen ongelijkheid werd gesignaleerd. In combinatie met de verschuiving van de duiding van grondrechten als vrijheidsrechten tegenover de staat naar horizontale rechten, jegens medeburgers dus, werd ‘de voormalige Boze Wolf een Robin Hood’. De staat moest volgens velen gelijkheid afdwingen (Kinneging 2020, 144).

Het opkomen voor klassieke grondrechten met een groepsgehalte verzwakte in liberale

kringen. In 2008 verdween de vrijheid van onderwijs uit hun beginselprogramma. Binnen de gemeenschappen moest het individu zo min mogelijk beperkt worden in zijn vrijheid. In het liberaal manifest *Om de vrijheid* (2005) kwam te staan dat bij botsing van grondrechten gekozen moest worden voor het individu. Daarbij kwam dat van nature gegeven omstandigheden, zoals het geslacht, de seksuele geaardheid of de etnische herkomst, bescherming verdienden boven sociale of zelfgekozen omstandigheden “zoals het aanhangen van een religie of de keuze voor een bepaald soort onderwijs” (VVD 2005, 43-44).

Uitdagend signaleerde de cultuurcriticus Arie van Deursen dat deze keus neerkwam op: “Het lichaam is meer dan de geest.” De gedachte erachter was dat een mens zijn lichaam niet kon veranderen, maar zijn geloof wel, omdat dit niet meer zou zijn dan “een zelfgekozen ding”. Van Deursen zei niet te kunnen inzien hoe een beschaving die zo’n waardenschaal hanteerde, niveau kon hebben (Van Deursen 2008).

Spanning

Het geloof in individuele vrijheid als hoogste goed nam sindsdien alleen maar toe, ook in liberale kringen. Collectieve entiteiten en identiteiten kregen het steeds zwaarder. Individuele vrijheid en gelijkheid werden de norm.

In het overheidsbeleid zat op dit punt spanning. Enerzijds zocht de staat naar manieren om de gefragmenteerde samenleving te organiseren en te besturen; daarin werd de participatiesamenleving een beleidsdoel, waarvoor de staat kerken en andere levensbeschouwelijke organisaties uitstekend kon gebruiken.

Zij leverden vrijwilligers dan wel kennis en kunde. Anderzijds streefde de overheid er naar Nederland als nationale gemeenschap te versterken door druk uit te oefenen op levensbeschouwelijke organisaties om in de pas te lopen met waarden en normen die zij door iedereen gedeeld wilde zien.

Dat bleek uit de neiging de vorming van een tolerante islam een handje te willen helpen, bijvoorbeeld door in 2005 financiële én organisatorische steun te verlenen aan een Nederlandse imamopleiding. Ook vonden veel politici het onverteerbaar dat de rechten van individuen beperkt werden door institutionele rechten van religieuze organisaties, met name een eigen personeelsbeleid of de voorgestane seksuele moraal. De spanning tussen het graag samenwerken met particuliere organisaties enerzijds en de moeite met het accepteren van hun identiteit anderzijds kwam bijvoorbeeld in 2010 tot uiting in enkele kwesties in Amsterdam. In het ene geval wilde een stadsdeelraad niet in zee met de winnaar van een aanbesteding om het jeugdwerk uit te voeren, Youth for Christ, omdat deze organisatie alleen christenen wierf als personeelslid; het contract werd beëindigd. In dezelfde lijn riep de gemeenteraad op om geen zaken te doen met organisaties zonder open aannamebeleid. Het stadsbestuur legde deze motie toen naast zich neer, omdat het vond dat dit de vrijheden van deze organisaties schond en de stad bovendien afhankelijk was van organisaties als het Leger des Heils. Het patroon in diverse kwesties lijkt te zijn dat bestaande samenwerkingen voortzetten minder omstrede is dan nieuwe aangaan en dat bekendheid eveneens een grote rol speelt (overzicht bij Kennedy & Rutjes 2022, 142-192).

Niemand hekelde de trend om individuele mensenrechten en grondrechten te laten domineren boven collectieve heviger dan de van herkomst liberale rechtsfilosoof Andreas Kinneging ter gelegenheid van de 75e verjaardag van de VVD: “Vrijheid van religie? Ja, maar je mag niet discrimineren. Vrijheid van vereniging? Ja, maar je mag niet discrimineren.” De overheid maakte er zijns inziens het maatschappelijk middenveld mee kapot. Liberalen van de oude stempel wisten dat instituties nodig waren om vrijheid te laten functioneren (Vroegindeweyj 2023).

Slot

Veel klassieke liberale principes zijn gemeengoed geworden. Ze zijn diep doorgedrongen onder sociaal-democraten en ook confessionelen. Dat geldt zeker ook voor het beginsel van de scheiding van kerk en staat. Maar niet zonder meer voor elke interpretatie daarvan.

Omdat het begrip ‘scheiding van kerk en staat’ vaak wordt opgerekt tot een verbod op samenwerking, pleitten de historici James Kennedy en Mart Rutjes er recent voor dit minder te gebruiken. Omdat Nederland, onder meer door globalisering en migratie, altijd religieuze en levensbeschouwelijke minderheden zal kennen, suggereerden zij een ontspannen en nieuwsgierige houding tussen kerk en staat. Zij brachten ook naar voren dat diversiteit binnen de samenleving op verschillende manieren tot uiting kan komen: door te streven naar diversiteit binnen een organisatie of tussen organisaties. “De samenleving – en dus ook de overheid – heeft belang bij een bonte verzameling van (religieuze) organisaties die hun eigen insteek en visie bieden” (Kennedy & Rutjes 2022, 203, 206, 208). Thorbecke zou er ‘amen’ op hebben kunnen zeggen.

Dr. C.M. van Driel studeerde geschiedenis, theologie en archivistiek en is werkzaam in de archiefsector.

Literatuurlijst

- Aerts, R., *Thorbecke wil het. Biografie van een staatsman*, Amsterdam, 2020.
- De Beaufort, F., Van Schie, P., 'Vrijheid, en vervolgens... De ideologische ontwikkeling van de VVD', in: P. van Schie, G. Voerman red., *Zestig jaar VVD*, Amsterdam, 2008, pp. 138-164.
- Boersema, K.H., *Johan Rudolf Thorbecke. Een historisch-critische studie*, Leiden, 1949.
- Bornewasser, J.A., 'Thorbecke and the Churches', in: *Acta Historiae Neerlandicae*, Den Haag, 1974, pp. 146-169.
- Bornewasser, J.A., 'Twee eeuwen kerk en staat. Een veelledige confrontatie met de moderniteit', in: J. de Bruijn e.a. red., *Geen heersende kerk, geen heersende staat. De verhouding tussen kerken en staat 1796-1996*, Zoetermeer, 1998, pp. 29-60.
- De Bruijn, J., 'Om toren, kerk en kerkhof. Ontwikkelingen in de overgangstijd rond 1800', in: J. de Bruijn, H. Michielse red., *De Johanneskerk te Laren, 1521-2021*, Hilversum, 2022, pp. 42-53.
- Dales, G., e.a., *Om de vrijheid. Liberaal manifest*, 2005.
- Van Deursen, A.Th., 'Christelijk gehalte VVD dubieus', *Reformatorisch Dagblad*, 28 november 2008.
- Van Driel, C.M., 'Hand in hand? De gecompliceerde verhouding tussen vrijzinnig-protestanten en politiek liberalen', in: N. van Driel, A. Houkes red., *Het vrijzinnige web. Verkenningen naar vrijzinnig-protestantse netwerken (1850-1914)*, Zoetermeer, 2014, pp. 103-156.
- Dudink, S.P., *Deugdzzaam liberalisme. Sociaal-liberalisme in Nederland 1870-1901*, Amsterdam, 1997.
- Hehenkamp, R., 'De dominee moest elders wonen. Calvinist en catholyck in Laren in de zeventiende eeuw', in: J. de Bruijn, H. Michielse red., *De Johanneskerk te Laren, 1521-2021*, Hilversum, 2022, pp. 25-41.
- Hofman, T.M., *Eenich achterdenken. Spanning tussen kerk en staat in het gewest Holland tussen 1570 en 1620*, Heerenveen, 1997.
- Janse, W., Vis., J. red., *Staf en storm. Het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie in Nederland in 1853*, Hilversum, 2002.
- De Jong, O.J., 'Grondwet en kerken', in: *Geen heersende kerk, geen heersende staat. De verhouding tussen kerken en staat 1796-1996*, Den Haag, 1996, pp. 7-23.
- De Jong, R., 'Conservatieven en katholieken tijdens het kabinet-Van Zuylen-Heemskerk, 1866-1868', in: *Jaarboek Katholiek Documentatiecentrum 1995*, pp. 7-26.
- De Jong, R., *Van standspolitiek naar partijloyaliteit. Verkiezingen voor de Tweede Kamer 1848-1887*, Hilversum, 1999.
- Kennedy, J.C., Rutjes, M., *Gescheiden*

partners. Een geschiedenis van overheid en religieuze organisaties in Nederland, Amsterdam, 2022.

- Kinneging, A., *De onzichtbare maat*.

Archeologie van goed en kwaad, Amsterdam, 2020.

- Kortmann, C.A.J.M., *Constitutioneel recht*, Deventer, 2012.

- Krijger, T.E., *A Second Reformation? Liberal Protestantism in Dutch Religious, Social and Political Life, 1870-1940*, Ridderkerk, 2017.

- Osterhammel, J., *De metamorfose van de wereld. Een mondiale geschiedenis van de negentiende eeuw*, Amsterdam-Antwerpen, 2022.

- Den Ouden, W.H., *De ontkenning van de zilveren koorde. De geschiedenis van de rijkstraktementen in de Nederlandse Hervormde Kerk*, Zoetermeer, 2004.

- Van Schie, P., *Vrijheidsstreven in verdrukking. Liberale partijpolitiek in Nederland, 1901-1940*, Amsterdam, 2005.

- Secker, I., 'Het kommervolle bestaan van de departementen van Eredienst', in: C. van Baalen e.a., *God in de Nederlandse politiek*, Amsterdam, 2005, pp. 63-75.

- Te Velde, H., *Gemeenschapszin en plichtsbef. Liberalisme en nationalisme in Nederland 1870-1918*, Den Haag, 1992.

- De Visser, J.Th., *Kerk en staat: deel III*, Leiden, 1927.

- Vroegindeweyj, G., 'Liberalen schuiven van het politieke midden via rechts naar links' (interview met Andreas Kinneging), *Reformatorisch Dagblad*, 21 januari 2023.

- Wartena, B., H. Goeman Borgesius (1847-1917). *Vader van de verzorgingsstaat. Een halve eeuw liberale en sociale politiek in Nederland*, Amsterdam, 2003.

Scheiding van kerk en staat

De verhouding tussen kerk en staat in het Verenigd Koninkrijk: wel vrijheid maar geen gelijkheid van godsdienst

door Mark van de Velde

In constitutionele monarchieën zijn belangrijke koninklijke gebeurtenissen stevast voer voor discussie over de vraag of de monarchie nog wel past bij de democratische staatsvorm. Geen wonder dus dat Britse republikeinen – onder wie de premiers van Schotland en Wales – in de aanloop naar de kroning van de prins van Wales tot koning Charles III van het Verenigd Koninkrijk van zich lieten horen. Naast de republikeinen er is nog een groep die met frisse tegenzin naar de kroning heeft gekeken, namelijk de voorstanders van ontvlechting van enerzijds de (anglicaanse) Church of England en anderzijds het Britse politieke bestel. De kro-

ningsceremonie maakte immers duidelijk hoezeer kerk en staat in het Verenigd Koninkrijk nog met elkaar verweven zijn en hoezeer het in dat opzicht afwijkt van andere Europese landen met een sterke politiek-liberale traditie, zoals Nederland en België.¹ Die verwevenheid betreft niet primair de locatie (Westminster Abbey), de hoofdrol voor de aartsbisschop van Canterbury of allerhande anglicaans-christelijke paraferalia en rituelen (zoals een zilveren kruis dat splinters van het ‘echte’ kruis zou bevatten of de zalving met gewijde olie) in een land waarin volgens de Church of England (hierna ook ‘CoE’) op een gemiddelde zon-

dag slechts 509.000 Engelsen ter kerke gaan (CoE 2022). Nee, de voorstanders van scheiding van staat en kerk – *disestablishment* geheten, omdat de Church of England de *established church*, oftewel de staatskerk is – storen zich vooral aan de klerikale rol van de Britse vorst. Charles is niet zomaar belijdend lid van de anglicaanse kerk, maar *Supreme Governor of the Church of England*. Verder ageren zij tegen de politieke privileges van de CoE. Anders dan in Nederland, met zijn subsidies voor het bijzonder onderwijs, is het Britse debat over (*dis*)*establishment* dus sterk op het politieke bestel georiënteerd.

De Engelse Reformatie

De geschiedenis van de Church of England als staatskerk gaat terug tot 1534, toen de paus weigerde het huwelijk tussen de Engelse koning Henry VIII en Catharine of Aragon te ontbinden. Dat was voor Henry VIII de aanleiding om zich te ontworstelen aan de kerkelijke hiërarchie van Rome en zich te laten uitroepen tot *Supreme Head* van de CoE. Iedereen die een openbaar ambt wilde vervullen, moet trouw zweren aan de vorst als hoofd van kerk en staat.

Een criticus hiervan was Thomas Helwys (ca. 1575–ca. 1616), een naar Amsterdam uitgeweken baptist die aldaar *A Short Declaration on the Mystery of Iniquity* schreef, waarschijnlijk het vroegste Engelse werk waarin onverkort voor geloofsvrijheid werd gepleit. Vergeleken met de beroemdere John Locke (1632-1704), die in zijn *A Letter Concerning Toleration* (1689) katholieken en atheïsten gewetensvrijheid ontzegde, was Helwys een radicale verdediger van religieuze tolerantie: “For our lord the king is but an earthly king, and he has no authority as a king but

in earthly causes. (...) Neither may the king be judge between God and man. Let them be heretics, Turks, Jews, or whatsoever, it appertains not to the earthly power to punish them in the least measure” (Helwys 1998, 53). Helwys stuurde een exemplaar van zijn werk aan koning James I, die zich daar niets aan gelegen liet liggen: Helwys werd gevangengenomen en overleed in 1616 in een kerker.

De *Act of Toleration* in Engeland (1689) was een belangrijke stap op weg naar geloofsvrijheid. Voor het eerst werden enkele religieuze groepen erkend naast de nationale kerk, zij het aanvankelijk uitsluitend protestanten zoals baptisten, Quakers en presbyterianen. Zij mochten nu hun geloof belijden; in tegenstelling tot katholieken, die tot 1791 geduld moesten hebben. Tot 1828 konden niet-anglicaanse protestanten en katholieken echter niet ten volle deelnemen aan het openbare leven, want een reeks 17e-eeuwse wetten, bedoeld om protestantse dissidenten en katholieken uit publieke ambten te weren, bleef van kracht (Goldie & Wokler 2006, 94). Gegadigden moesten bijvoorbeeld afstand nemen van de transsubstantiatieleer, wat voor katholieken onoverkomelijk was. Andere tekenen van geschiktheid voor het ambt waren het vieren van het avondmaal volgens anglicaans gebruik en het afleggen van de *Oath of Supremacy*, waarmee de onderdaan trouw zwoer aan de monarch als *Supreme Governor van de Church of England*. Desondanks gold Engeland in de ogen van tijdgenoten als baken van tolerantie. Zo schreef Voltaire rond 1733: “Though the Episcopal and Presbyterian sects are the two prevailing ones in Great Britain, yet all others are very welcome to come and settle in it, and live very sociably together” (Voltaire 2008, 32).

Financieel reveil

In de periode 1780-1815 begon de dominantie van de anglicaanse kerk te tanen, onder andere door de groeiende populariteit van de uit de Verenigde Staten overgewaaide evangelische stroming. Nog altijd noemde een overgrote meerderheid van de bevolking zich anglicaan, maar hun aandeel daalde van 90 naar 70 procent. Deze trend is ook terug te zien in de explosieve groei van dissidente geloofsgroepen, die volgens de *Toleration Act* verplicht waren om hun gebouwen te laten registreren.

Om verdere erosie tegen te gaan maakte het Britse parlement in de periode tussen 1808-1824 veel geld vrij voor de *established churches*, hoewel het Verenigd Koninkrijk in oorlog was met het Napoleontische Frankrijk. Deze hulp moest tevens dienen als wapen tegen enkele gevaarlijk geachte tendensen (Brown 2010, 43-47). De Industriële Revolutie was in volle gang en dreigde een sociaal-economisch en religieus ontheemde arbeidersklasse te scheppen. In Frankrijk en de Verenigde Staten hadden zich vrij onlangs revoluties voltrokken die, in de ogen van Britse conservatieven, ook de politiek-maatschappelijke stabiliteit in het Verenigd Koninkrijk konden ondergraven. Als de kerk de arbeidersklasse kon opwekken tot een religieuze *renaissance*, dan zouden de arbeiders hun vizier hopelijk verleggen van hun dagelijkse bekommernissen naar een beter leven in het hiernamaals. Het toenmalige Tory-bewind hoopte aldus ontluikende antimonarchistische, democratische en sektarische gevoelens te kunnen temperen.

Het nog prille Verenigd Koninkrijk was een

aanvullende reden voor deze geldstroom. Door de *Act of Union* uit 1800 was het overwegend katholieke Koninkrijk Ierland verenigd met het protestantse Koninkrijk Groot-Brittannië, maar voor de Ieren was de unie op een deceptie en steen des aanstoets uitgelopen. De hoop in Londen was dat een kapitaalkrachtige protestantse kerk een deel van de katholieke bevolking voor zich kon winnen en zo het politieke fundament onder de unie kon verstevigen. Die hoop zou ijdel blijken: terwijl in 1750 nog 90 procent van de kerkgangers kerkte bij de *established churches* in Groot-Brittannië, bezocht een eeuw later net iets meer dan de helft van de Engelsen de *established church*, van de kerkgaande Schotten minder dan een derde en van de Welshman slechts een kwart (Hempton 1996, 2; Brown 2010, 58).

Waarom boezemde een weliswaar groeiende maar toch vrij marginale geloofsgroep als de katholieken de protestantse Britten lange tijd toch zoveel vrees in? Ten eerste woonden de katholieken geografisch geconcentreerd, wat een optische illusie van numerieke kracht opleverde. Daarnaast bestond de hoge adel – een zichtbaar en gezien segment van de natie – voor een onevenredig deel uit katholieken. De herinnering aan katholieke gruweldaden werd levend gehouden door protestantse martelaarsboeken die weinig aan de verbeelding overlieten. En, hoe gering in getal de Britse katholieken ook waren, in veel protestantse ogen waren ze de vijfde colonne van een agressief Europees machtsblok (Smyth 2001, 62-63). Daarnaast kenden de Engelsen al vroeg een nationaal bewustzijn en was dat door tal van factoren sterk protestants en antikatholiek gekleurd, uiteenlopend van de losmaking van Rome door Henry VIII en

de Spaanse armada tot het katholieke complot tegen de protestante koning James I en het parlement in 1605 (onder aanvoering van Guy Fawkes) (Hastings 1997, 35-65).

Kiesrecht voor katholieken

Vanaf de jaren 20 van de 19e eeuw zou de Britse politiek worden gedomineerd door de Ierse of katholieke kwestie. De gangmaker van de katholieke politieke emancipatie was Daniel O'Connell (1775-1847), een flamboyant Iers politicus die als eerste de macht van het (katholieke) getal inzette als politiek drukmiddel. Met groot organisatorisch en retorisch talent wist hij via zijn Catholic Association de Ierse geestelijkheid en de Ierse boeren te verenigen in de strijd voor emancipatie, die in 1829 een voorlopig hoogtepunt bereikte met de *Catholic Relief Act* (McGraw & Whelan 2005, 60-89; Brown 2010, 48-50). Meer uit angst voor een burgeroorlog in Ierland dan uit overtuiging werden toen de belemmeringen voor katholieken om hun parlamentszetel in te nemen weggenomen en kregen zij toegang tot vrijwel alle openbare ambten. Deze ommezwaai was mede te danken aan de groeiende dominantie van de Whigs in het Britse parlement, een parlementaire factie die al sinds 1680 bestond en in de jaren 1850 één van de drijvende krachten achter de totstandkoming van de Liberal Party zou blijken. Lange tijd waren de Whigs zeer antikatholiek gezind, maar na de Napoleontische tijd bekeerden steeds meer Whigs zich tot de overtuiging dat de politieke uitsluiting van katholieken onrechtvaardig was. In 1819 was een voorstel tot katholieke emancipatie nog gesneuveld in het Lagerhuis, maar tien jaar later waren er voldoende gematigde Tories die de Whigs steunden in hun streven naar gelijkberechti-

ging voor katholieken (Watts 1995, 19-21).

Veel Ierse boeren gingen ervan uit dat de *Relief Act* het einde zou betekenen van de tienden, een gehate belasting ten bate van de (anglicaanse) Church of Ireland. Toen dat niet het geval bleek en zij in 1831 weigerden om die belasting te voldoen, werd het leger werd ingezet. Het daaropvolgende bloedvergieten wakkerde de steun voor *disestablishment* in het Ierse deel van het Verenigd Koninkrijk alleen maar verder aan.

Vrijheid van geest en van handel

Het geweld in Ierland voedde elders in het Verenigd Koninkrijk de weerzin tegen de bevoorrechting van de anglicaanse kerk. Een groep Schotse Dissenters begon een 'Voluntary campaign' met als speerpunt vrijwilligheid in geloofszaken. In 1844 richtten de Voluntaries de British Anti-State Church Association op, die in 1853 werd omgedoopt tot de Liberation Society. Zij beijverden zich voor de terugtrekking van de staat uit het religieuze domein en vormden tot op zekere hoogte één front met de voorstanders van vrijhandel. Sterker nog, de bekende Anti-Corn Law League (die streefde naar afschaffing van invoertarieven op graan) was een drijvende kracht achter de beweging voor *disestablishment*. De Leaguers bestreden niet slechts monopolies op economisch gebied, maar ook in het religieuze domein (Brown 2010, 50; Spall 1990, 99-100). Voorts speelde de morele dimensie van de graanwetten een rol. Volgens de Leaguers drukten de wetten het zwaarst op de zwakkeren in de samenleving en waren ze dus in strijd met het gebod om voor de armen te zorgen.

Niet alle Dissenters gingen zo ver als de

Voluntaries. Sommigen van hen ging het niet zozeer om de formele, staatsrechtelijke positie van de kerk als wel om haar rol in praktische aangelegenheden. Zo moesten huwelijken worden ingezegend door de Church of England, werden geboortes en sterfgevallen bijgehouden door de parochiekerken en waren de universiteiten van Oxford en Cambridge gesloten bastions voor Dissenters (Brown 2010, 51). In 1836 kwam het Britse parlement aan de meeste van deze eisen tegemoet. In het vervolg was de registratie van huwelijken, sterfgevallen en geboortes ook buiten de CoE toegestaan. Ook het juk van de Ierse boeren werd verlicht: de tienden werden vervangen door een grondbelasting, wat niet kon wegnemen dat de Church of Ireland voor veel Ieren een symbool van Engelse onderdrukking zou blijven.

Joden en atheïsten in Westminster

Na de katholieken kreeg ook de joodse gemeenschap gaandeweg meer rechten, nadat maar liefst 13 emancipatievoorstellen in het parlement waren gesneuveld. De joodse bankier Lionel de Rothschild werd in een Londens kiesdistrict verkozen, maar kon bij de eedaflegging de woorden “upon the true faith of a Christian” niet uitspreken en dus zijn zetel niet innemen (Brown 2010, 59-60). Omdat Rothschild desondanks steeds werd herkozen, groeide het besef dat het billijk zou zijn om die formulering te schrappen. Na zijn vierde verkiezing, in 1858, kon Rothschild als eerste jood in de Britse parlementaire geschiedenis zijn Lagerhuiszetel innemen.

Het duurder langer alvorens het parlement zich kon verzoenen met een lid dat geen enkele religie aanhing. De atheïst Charles Bradlaugh (1833-1891) was oprichter van

de nog steeds bestaande National Secular Society die scheiding van kerk en staat nastreeft. In die hoedanigheid beijverde hij zich voor de verwijdering van de 26 ongekozen anglicaanse bisschoppen (de Lords Spiritual) uit de House of Lords (Grube 2007, 21-38). In 1880 werd Bradlaugh voor het eerst namens de liberalen gekozen in het Lagerhuis (district Northampton). In plaats van de christelijke eed wilde hij een belofte (*affirmation*) afleggen, maar dat stond het Lagerhuis niet toe. Toen hij zei de eed te willen afleggen, werd dat hem – een atheïst immers – geweigerd. Pas zes jaar en vier herverkiezingen later mocht hij van de nieuwe *Speaker* de eed afleggen. Weer twee jaar later, in 1888, werd de mogelijkheid van het afleggen van een belofte geschapen.

Britse liberalen en (*dis*)establishment

Wonderwel stonden de protestanten en katholieken in het Verenigd Koninkrijk met hun opvattingen over kerk en staat diametraal tegenover hun geloofsbroeders op het Europese vasteland. De katholieken in Zuid-Europa verdedigden het concept van een nationale kerk even hartstochtelijk als de anglicanen op de Britse Eilanden. Britse en Ierse katholieken streden daarentegen juist voor politieke, religieuze en burgerlijke gelijkberechtiging (Robbins 2010, 69-92). Een gedeeltelijke verklaring hiervoor is dat de Britse protestanten niet overtuigd waren van de liberale inborst van hun katholieke landgenoten. Zij vermoedden heimelijk dat de katholieken misbruik zouden maken van een eventuele gelijke behandeling: “as many continental liberals marvelled at the apparent liberalism of Catholic Ireland (..), most English statesmen feared Irish Catholicism as an illiberal, backward

and intolerant creed” (Hempton 1996, 83).

De ironie wil dat de CoE haar staatsrechtelijke uitzonderingspositie heeft behouden door toedoen van uitgerekend een Engelse liberaal met hart voor de Ierse zaak, William Gladstone. Tijdens diens eerste regering (1868-1874) was tot *disestablishment* van de Church of Ireland besloten. Dit, en de recente toekenning van religieuze en politieke rechten aan katholieken, sterkte non-conformisten in hun overtuiging dat de scheiding van kerk en staat aanstaande was. “Yesterday we asked for toleration, today we ask for religious equality; tomorrow we shall demand the disestablishment of the Church of England”, klonk het op hun bijeenkomst in 1872 (Richards 1970, 193).

Anderhalve eeuw later moeten we helaas vaststellen dat aan de derde eis nog geen gehoor is gegeven. Sterker nog, sinds 1888 is er niets wezenlijks veranderd, hoewel de tijd er rijp voor leek: de Liberal Party boekte het laatste kwart van de 19e eeuw grote successen en de roep om *disestablishment* klonk luider dan ooit. Ook binnen de CoE rezen twijfels of het wel zo wenselijk was dat een religieus divers parlement controle op de kerk uitoefende. *Disestablishment* leek ook een steun in de rug te krijgen door een serie uitbreidingen van het mannenkiesrecht. Inmiddels bezat de helft (Ierland) tot twee derde (Engeland) van de mannen het kiesrecht (Robbins 2010, 80). Het parlementaire krachtenveld zou op een zeker moment de nieuwe maatschappelijke verhoudingen gaan weerspiegelen, met op termijn *disestablishment* als uitkomst. De leiding van de Liberal Party had zich weliswaar nog niet duidelijk voor *disestablishment* uitgesproken, maar de meeste liberale kandidaten voor het parlement wa-

ren de zaak al toegedaan (Robbins 2010, 81).

Dat *disestablishment* desondanks uitbleef, is grotendeels toe te schrijven aan William Gladstone (1809-1898). In 1885, toen de *disestablishment*-beweging op haar sterkst was, stortte hij zich op de omstreden kwestie van het Ierse zelfbestuur (Irish Home Rule) (Richards 1970, 201). Dit leidde tot een scheuring binnen de Liberal Party en uiteindelijk tot een verkiezingsnederlaag voor de liberalen. In de aanloop naar die verkiezingen wees Gladstone *disestablishment* nadrukkelijk af: “disestablishment of the Church of England is utterly remote from the prospects, and the work, and the possibilities of the Parliament which we are about to see elected” (Richards 1970; Morris 2022, 315).² Daarin kreeg hij gelijk, maar hoofdzakelijk omdat hij zelf de splijtzwam van het Ierse zelfbestuur bovenaan de politieke agenda had gezet.

Confessionele restanten

Ondanks de vergaande secularisering van de Britse samenleving was *disestablishment* in de 20e eeuw geen groot politiek of maatschappelijk thema en ook dezer dagen leeft het onderwerp niet echt, zelfs niet onder opiniepeilers zo lijkt het. Het laatste grote onderzoek stamt alweer uit 2011, en daaruit bleek dat 54 procent van de ondervraagden het (zeer) eens was met de huidige status van de CoE als staatskerk. Slechts 16 procent was het daar (zeer) mee oneens (Clements 2012). Het ziet er dus niet naar uit dat er snel iets zal veranderen aan de klerikale rol van de Britse monarch of aan de politieke rol van de anglicaanse bisschoppen, twee grote punten van ergernis voor de National Secular Society die al ruim een eeuw strijdt voor de scheiding van kerk en staat (NSS 2017).

Monarchen, premiers en bisschoppen

Over de uitzonderingspositie van de CoE is treffend opgemerkt dat alhoewel “church establishment is not incompatible with religious freedom, it is not at all compatible with religious equality” (Morris 2022, 263). Dat bleek weer toen Charles werd uitgeroepen tot *Supreme Governor of the Church*. In die hoedanigheid benoemt hij de bisschoppen en aartsbisschoppen van de anglicaanse kerk. Daarnaast placht de vorst de jaarlijkse General Synod van de Church of England te openen en draagt hij of zij de titel *Defender of the Faith*. Ooit zei prins Charles dat hij *Defender of Faith* wilde worden om aldus recht te doen aan het multireligieuze karakter van het Verenigd Koninkrijk, maar later beweerde hij verkeerd begrepen te zijn en meende hij als *Defender of the Faith* ook als beschermheer van andere geloven te kunnen optreden.

Vanaf het midden van de jaren 70 is de betrokkenheid van de kerk bij de benoeming van (aarts)bisschoppen versterkt. Tot dan toe diende de premier de vorst van advies en werd de kerk slechts geraadpleegd, maar van 1976 tot 2007 was er een commissie die de premier twee kandidaten aan de hand deed van wie er één de voorkeur van de kerk genoot. De premier hoefde daar niet in mee te gaan: Margaret Thatcher heeft driemaal de voorkeurskandidaat van de kerk terzijde geschoven en Tony Blair heeft eens beide kandidaten geblokkeerd (Torrence 2023).³ Sinds 2007 stelt de commissie overigens nog slechts één kandidaat voor.

Niet elke premier mag de vorst inzake kerkelijke aangelegenheden adviseren. Op grond van de *Roman Catholic Relief Act* (1829) en de *Jews Relief Act* (1858) geldt het als een zwaar vergrijp (*‘high misdemeanor’*) indien een ka-

tholiek of jood de vorst adviseert over aanstellingen binnen de Church of England of de Church of Scotland. Het is wonderlijk dat deze anachronistische en uitgesproken onliberale bepaling nog altijd voortleeft in het Britse staatsrecht, en al helemaal nu het Verenigd Koninkrijk in de persoon van Rishi Sunak een hindoe als premier heeft voor wie dit verbod uiteraard niet geldt. Tegelijkertijd is het voor continentale liberalen moeilijk te bevatten waarom een premier, of enig andere politicus, überhaupt bemoeienis zou moeten hebben met kerkelijke benoemingen. *Establishment* in het Verenigd Koninkrijk betekent dus niet alleen dat CoE een bevoorrechte positie geniet, maar ook dat de Britse politiek zich bij tijd en wijle kan mengen in aangelegenheden die elders in Europa al sinds jaar en dag onder de exclusieve bevoegdheid van de kerk zelf vallen.

Bisschoppen in het Hogerhuis

Het Verenigd Koninkrijk is de enige grote democratie waar de geestelijkheid automatisch recht heeft op vertegenwoordiging in het parlement (Torrence 2023, 13).⁴ In het Britse Hogerhuis, dat momenteel 779 leden telt, hebben 26 geestelijken zitting: de aartsbisschoppen van Canterbury en York, de bisschoppen van London, Durham en Winchester, plus 21 ofwel mannelijke bisschoppen met de langste staat van dienst dan wel vrouwelijk bisschoppen. Het Huis kan pas met zijn werkzaamheden beginnen nadat één van de 26 Lords Spiritual is voorgegaan in gebed. Daarnaast worden de nieuwe leden van het Lager- en Hogerhuis ingezegend door de aartsbisschop van Canterbury en is deze, na de voorzitter, de eerste die de trouw zweert aan de kroon wanneer het parlement in nieuwe samenstelling bijeenkomt.

Dat louter en alleen de CoE vertegenwoordigers heeft in het Hogerhuis valt moeilijk te rijmen met het multireligieuze dan wel seculiere karakter van de Britse maatschappij in de 21e eeuw, nog afgezien van de eigenaardigheid dat zij als exclusief Engelse Lords zitting hebben in een wetgevend orgaan van het gehele Verenigd Koninkrijk. In verband daarmee zijn meermaals hervormingen voorgesteld – zoals verkleining van het aantal Lords Spiritual en toekenning van de vrijgekomen zetels aan vertegenwoordigers van nog te bepalen andere (al dan niet christelijke) geloofsovertuigingen – maar daar is tot op heden vrijwel niets van terechtgekomen (Cranmer 2006, 48). Het is de vraag of dat erg is, want die voorstellen zouden niets fundamenteels aan de door liberalen gewenste scheiding tussen kerk en staat hebben bijgedragen en bovendien onmin hebben gezaaid tussen religieuze groepen die volgens de parlementaire meerderheid van dat moment wel of juist geen aanspraak op een vrijgevalen Hogerhuiszetel zouden kunnen maken.

De enige geslaagde hervorming is de *Lords Spiritual (Women) Act* uit 2015, die inhoudt dat in de periode 2015-2025 de niet-aartsbischoppelijke vacatures onder de Lords Spiritual zullen worden opgevuld door vrouwen, ongeacht de lengte van het dienstverband van hun mannelijke collega-kandidaten. Gezien het gebrek aan animo voor *disestablishment* onder de Britse bevolking en onder Britse politici kunnen we er gevoeglijk van uitgaan dat de Church of England haar bijzondere positie in het Britse staatsbestel voorlopig zal behouden en dat het Verenigd Koninkrijk binnen de groep landen met een sterke liberale traditie in dat opzicht een opvallende uitzondering zal blijven.

Mark van de Velde is oud-medewerker van de TeldersStichting.

Literatuurlijst

- Brown, S.J. ‘The Reform and Extension of Established Churches in the United Kingdom, 1780-1870’, in: K. Robbins red., *Political and Legal Perspectives* (deel 1 van *The Dynamics of Religious Reform in Northern Europe, 1780-1920*), Leuven, 2010, pp. 37-68.
- Clements, B., ‘Attitudes towards the Disestablishment of the Church of England’, *British Religion in Numbers*, 2012, URL: <http://www.brin.ac.uk/figures/attitudes-towards-the-disestablishment-of-the-church-of-england/>.
- Cranmer, F., Lucas, J., Morris, B., *Church and State: A Mapping Exercise*, Londen, 2006.
- Goldie, M., Wokler, R. red., *The Cambridge History of Eighteenth-Century Political Thought*, Cambridge/New York, 2006.
- Grube, D., ‘Religion, Power and Parliament: Rothschild and Bradlaugh Revisited’, *History*, 2007, nr. 1, pp. 21-38.
- Hastings, A., *The Construction of Nationhood. Ethnicity, Religion and Nationalism*, Cambridge, 1997.
- Helwys, T., *A Short Declaration of the Mystery of Iniquity (1611/1612)*, Macon, 1998.
- Hempton, D., *Religion and Political Culture in Britain and Ireland: From the Glorious Revolution to the Decline of Empire*, Cambridge, 1996.

-
- McGraw, S., Whelan, K., 'Daniel O'Connell in Comparative Perspective, 1800-50', *Éire-Ireland*, 2005, nr. 2, pp. 60-89.
 - Morris, B., 'The Future of "High" Establishment', *Ecclesiastical Law Journal*, 2011, nr. 3, pp. 260-273.
 - Morris, J., *A People's Church: A History of the Church of England*, Londen, 2022.
 - National Secular Society, 'Bradlaugh's struggle to enter Parliament', URL: <https://www.secularism.org.uk/bradlaugh-struggle-to-enter-par>.
 - National Secular Society, *Separating Church and State: The Case for Disestablishment*, 2017.
 - Richards, N.J., 'Disestablishment of the Anglican Church in England in the Late Nineteenth Century: Reasons for Failure', *Journal of Church and State*, 1970, nr. 2, pp. 193-211.
 - Robbins, K., 'Church Establishment, Disestablishment and Democracy in the United Kingdom of Great Britain and Ireland, 1870-1920', in: K. Robbins red., *Political and Legal Perspectives* (deel 1 van *The Dynamics of Religious Reform in Northern Europe, 1780-1920*), Leuven, 2010, pp. 69-92.
 - Smyth, J., *The Making of the United Kingdom, 1660-1800: State, Religion and Identity in Britain and Ireland*, Harlow, 2001.
 - Spall (Jnr), R.F., 'The Anti-Corn-Law League's Opposition to English Church Establishment', *Journal of Church and State*, 1990, nr. 1, pp. 97-123.
 - The Church of England, *Statistics for Mission 2021*, 2022, URL: www.churchofengland.org.
 - Torrence, D., *The Relationship between Church and State in the United Kingdom*, Londen, 2023.
 - Voltaire, *Letters on England*, Rockville, 2008.
 - Watts, D., *Whigs, radicals and liberals, 1815-1914*, Londen, 1995.
-
1. Ik beperk mij in dit artikel tot de Church of England en laat de situatie in Schotland en Wales buiten beschouwing. Aangezien Charles koning is van het Verenigd Koninkrijk en vertegenwoordigers van die kerk zitting hebben in het Britse Hogerhuis, is het gebruik van de term 'Verenigd Koninkrijk' in plaats van 'Engeland' niettemin gerechtvaardigd, nog afgezien van de plaats en rol van Ierland binnen het Koninkrijk (tot 1922).
 2. Deze uitspraak doet op het eerste gezicht vreemd aan, gezien Gladstones rol in de *disestablishment* van de Church of Ireland. Maar die kerk was volgens hem een minderheidskerk, en géén nationale kerk zoals de CoE.
 3. Rondom bisschoppelijke benoemingen en de eventuele bemoeienis van de premier hangt een waas van geheimzinnigheid, dus het blijft gissen wat Thatcher en Blair precies bewogen heeft.
 4. Andorra, Isle of Man en Belize zijn de andere democratieën.

Scheiding van kerk en staat

Laïcité en islam. Eigentijdse uitdagingen aan de Franse scheiding van kerk en staat

door Niek Pas

In 2018 verscheen *La Communauté*. Dit is een onderzoeksjournalistiek werk over het onder Parijs gelegen plaatsje Trappes. Deze oorspronkelijk door communisten gedomineerde rode voorstad (*'banlieue rouge'*) is binnen één generatie getransformeerd in een multicultureel mozaïek compleet met grotestedenproblematiek. In sommige wijken (*'cités'*) komt het Republikeinse model gebaseerd op de scheiding van kerk en staat en op een krachtig idee over burgerschap door de opmars van de politieke islam in de verdrinking. Trappes maakt op microniveau de uitdagingen inzichtelijk waarvoor Frankrijk zich geplaatst ziet.

De Franse Republiek is vermaard om het

staatkundige principe van het lekenkarakter van de staat. Deze *'laïcité'* is in 1905 neergelegd in de wet scheiding van kerk en staat en fungeerde decennialang naar behoren. Sinds de jaren 1980 worstelt de Franse politiek met uitdagingen die de islam stelt voor dit seculariteitsprincipe. Dit is in een andere context dezelfde discussie als die in Nederland speelt.

Voorliggend artikel analyseert de totstandkoming van secularisme als ordeningsprincipe, de uitdagingen die de islam hieraan stelt en de respons van de Franse staat. De opvatting is dat een autoritaire toepassing van bepalingen bovenaf ofwel *'laïcité fermé'* (letterlijk 'gesloten') niet de toekomst heeft. De hedendaagse multiculturele en -re-

ligieuze samenleving lijkt meer gebaat bij benaderingen waarin sturing van bovenaf wordt gepaard aan pragmatisme en maatwerk van onderaf: *'laïcité ouvert'* ('open').

Geschiedenis

De wet uit 1905 is het sluitstuk van een lange strijd die de Franse staat en katholieke kerk eeuwenlang hebben gevoerd in weerwil van het adagium dat Frankrijk de oudste dochter is van diezelfde katholieke kerk. Rond 1300 voerden koning Filips de Schone en paus Bonifatius VIII een verbeterde strijd uit over het principe en de reikwijdte van pauselijke suprematie in wereldse zaken. En van de 15e eeuw tot de 19e eeuw domineerde het Gallicanisme. Deze politiek-religieuze doctrine streefde naar een Franse katholieke kerk en kende de paus enkel spiritueel gezag toe. De Revolutie vanaf 1789 leidde tot ingrijpende veranderingen: kloostergemeenschappen werden verboden en kerken sloten hun deuren. En in 1801, toen de revolutionaire woelingen waren geluwd, sloot de nieuwe machthebber Napoleon Bonaparte een verdrag met paus Pius VII. Dit Concordaat bepaalde dat de katholieke kerk, onder voorwaarden, mocht terugkeren. Het katholicisme werd erkend als religie van een meerderheid der Fransen en de regering benoemde en betaalde bisschoppen.

Eind 19e eeuw kreeg deze oude worsteling tussen staat en geloof een nieuwe dimensie. De kwestie spitte zich toe op (lager) onderwijs dat vanaf 1881 gratis en verplicht werd. Leraren fungeerden als Republikeinse stoottroepen – zwarte huzaren (*'hussards noirs'*) – tegen de machtige congregaties. Na jarenlang onderzoek en ampel beraad hakte de Derde Republiek in 1905 de knoop door, presenteerde de *'Loi concernant la Séparati-*

on de l'Église et de l'État' en zei daarmee eenzijdig de overeenkomst met het Vaticaan op.

Dit Gallicaanse secularisme is niet in beton gegoten. De scheiding tussen kerk en staat dient te worden begrepen als een maatschappelijk ordeningsprincipe dat bestaat uit een principiële kern (scheiding kerk en staat) voorzien van richtlijnen die ruimte bieden voor interpretatie. Daarnaast is de wet vanwege specifieke historische en juridische omstandigheden niet overal in Frankrijk van kracht. Elzas-Lotharingen – in de oorlog van 1870 verloren aan Duitsland – was in 1905 Duits grondgebied. Toen deze departementen na de Eerste Wereldoorlog weer terugkeerden in de moederschoot van de Republiek is het wettelijke kader op verzoek van bevolking en clerici niet aangepast. Tot op heden is in een stad als Straatsburg dus het aloude Concordaat van kracht.

De nieuwe grondwet uit 1958, toen Charles de Gaulle de Vijfde Republiek in het leven riep, bevestigde secularisme als principe. Het lekenkarakter behoort samen met het eenheids-, sociale en democratische beginsel tot de fundamenten van staat en samenleving aldus de eerste regels van de constitutie: "La France est une République indivisible, laïque, démocratique et sociale. Elle assure l'égalité devant la loi de tous les citoyens sans distinction d'origine, de race ou de religion. Elle respecte toutes les croyances."¹

In 2006 besliste de Grondwettelijke Raad (Conseil Constitutionnel) dat Europese wetten regelgeving daar niet tegenin kan gaan.² Deze uitspraak kan worden beschouwd als het sluitstuk van een ontwikkeling waarbij *laïcité* als vrijheidsprincipe, moeizaam bevochten op het katholicisme, zich heeft

ontwikkeld tot een onlosmakelijk element van Frankrijks constitutionele identiteit.

Secularisme en vrijheid

Van buitenaf kan deze Republikeinse ordeningsgedachte soms overkomen als door-geslagen neutraliteitsdenken en antireligiositeit maar niets is minder waar. *Laïcité* is onlosmakelijk verbonden met vrijheid. De Republiek garandeert namelijk de vrijheid van geweten – ‘*liberté de conscience*’. Franse burgers zijn vrij om te geloven of, net zo belangrijk, om niet te geloven. De overheid staat hiervoor borg. Vrijheid van religie in de publieke ruimte is toegestaan zolang dit is gevrijwaard van dwang. Geloof of ongelooft aan derden opdringen is verboden.

In het verlengde van vrijheid van meningsuiting bestaat in Frankrijk de vrijheid van blasfemie. Geloof bespotten is toegestaan; gelovigen belachelijk maken daarentegen niet. In het verleden zijn komiek Dieudonné M’Bala M’Bala, voormalig filmster Brigitte Bardot en de extreemrechtse politicus Éric Zemmour veroordeeld voor racistische uitlatingen jegens respectievelijk joden en moslims. Maar het staat satirische weekbladen zoals *Charlie Hebdo* vrij afbeeldingen te publiceren waarin de katholieke kerk, het joodse geloof of de islam en de profeet op de hak worden genomen.

Secularisme impliceert geenszins dat de staat zich strikt afzijdig houdt van religie. In de praktijk waarborgt de overheid uitoefening van godsdienst en faciliteert dit waar mogelijk en met in acht-neming van wettelijke bepalingen. De staat creëert onder meer voorwaarden die de bouw van gebedshuizen mogelijk maken. Directe financiering en subsidiëring van nieuwe kerken, moskeeën en synagogen zijn wettelijk verboden. Daarentegen is het

wel mogelijk de bouw van geloofstempels te faciliteren door grond ter beschikking te stellen (bijvoorbeeld via erfpachtconstructies). En door cultuur- en treffuncties toe te wijzen aan gebedsruimtes zijn ook financieringsconstructies mogelijk. Aldus biedt het stringente wettelijke kader ook mogelijkheden voor praktische oplossingen.

Voorts betekent deze interpretatie van de scheiding van kerk en staat dat overheidsdienaren zijn gebonden aan het neutraliteitsprincipe. Ambtenaren (‘*agents publics*’) mogen bijvoorbeeld niet met keppeltjes, kruisjes of hoofddoekjes op het werk verschijnen. Uniformen en officiële functies representeren het seculariteitsprincipe. Dit geldt voor het gehele ambtenarencorps van gemeentelijke balie-medewerkers tot parlementaire griffiers. Discussies zoals in Nederland over hoofddoekjes bij de politie en bijzonder opsporingsambtenaren – waarbij de klemtoon steevast wordt gelegd op neutraal handelen in plaats van neutraal uiterlijk – zijn in Frankrijk geen issue.

Dergelijke neutraliteitsbepalingen gelden overigens niet voor gekozen volksvertegenwoordigers. Of gemeenteraadsleden gesluiterd vergaderingen kunnen bijwonen is een kwestie van onderlinge afspraken en lokale bepalingen. In een aantal gevallen zijn die in de loop der jaren aangepast via interne reglementen. Zo verordonneerde de Franse tegenhanger van de Nederlandse Tweede Kamer (‘*l’Assemblée nationale*’) in 2018 dat parlementsleden geen ostentatieve religieuze uitingen mogen dragen. Voor bezoekers (publieke tribune) en geïnviteerden (parlementaire gremia) geldt dit niet, al is hier regelmatig debat over tussen voor- en tegenstanders. Toen vicevoorzitter van studen-

tenvakbond Union Nationale des Étudiants de France (UNEF) Maryam Pougetoux in 2020 gesluierd aanschoof bij een parlementaire onderzoekscommissie leidde dat tot een vlammend debat tussen preciezen en rekkelijken van de *laïcité*. Toepassing van seculiere uitgangspunten in de praktijk is de laatste decennia voortdurend onderwerp van discussies, afwegingen en onderhandelingen.

Burgerschap

Naast het neutraliteitsprincipe is burgerschapsdenken een andere bouwsteen van het Franse maatschappijmodel. Identiteit is gekoppeld aan een abstraherende notie van Republikeins burgerschap. Het Franse paradigma van burgerschap draait om lidmaatschap van een politieke gemeenschap waarbinnen rechtsgelijkheid heerst. Elke burger leeft onder dezelfde wetten en er is sprake van één volksvertegenwoordiging. In die zin is de Republiek één en ondeelbaar. Andere aspecten waarop mensen van elkaar verschillen – sociaal, levensbeschouwelijk, etnisch, cultureel etc. – zijn politiek en juridisch niet relevant. Dat wil niet zeggen dat ze er niet zijn of niet mogen zijn. Maar de *res publica*, publieke zaak, is neutraal.

Typisch aan de Franse idee van burgerschap is dus dat maatschappelijke verschillen (multiculturaliteit in de samenleving) niet doordringen of door horen te dringen in de politiek-juridische dimensie. In dit paradigma is er geen ruimte voor ‘communautarisme’ (waarmee multiculturalisme doorgaans wordt aangeduid) want de overheid maakt ten principale geen onderscheid naar cultuur, religie of ras. Succesvol integreren en assimileren betekent dit politiek-juridische kader onderschrijven. Daarnaast kan iedereen sociaal, levensbeschou-

welijk en cultureel zichzelf zijn. Frankrijk is immers geen monocultuur – en is dat ook nooit geweest zoals de beroemde historicus Fernand Braudel in zijn postuum verschenen *Identité de la France* (1986) aantoonde.

In de afgelopen decennia hebben mondialisering en migratie de ontwikkeling van een maatschappelijk multicultureel mozaiek versneld. Met name door de ontwikkeling van islam tot tweede godsdienst komt er bij tijd en wijle spanning te staan op *laïcité* als ordeningsprincipe aangezien maatschappelijk-religieuze verschillen proberen door te dringen in de politiek-juridische dimensie. Een specifiek veld waar dit geregeld opspeelt is het onderwijs.

Onderwijs

Frankrijk kent naast openbaar onderwijs ook scholen op confessionele grondslag. Ze bestaan als ‘*écoles privées*’ naast scholen in de overheidssfeer (die delen in het lekenkarakter van staat). In de jaren 80, onder de socialistische president François Mitterrand, sneefde een poging om enkel Republikeins openbaar onderwijs aan te bieden. Frankrijk kent zo’n 9.000 katholieke scholen, enkele honderden joodse onderwijsinstututen en een paar dozijn islamitische scholen. Een deel van de *privéscholen* werkt onder een contract met de overheid: de staat betaalt het personeel en deze instellingen committeren zich aan het nationale onderwijsprogramma.

In het openbaar onderwijs woedt sinds de jaren 90 een debat over de (grenzen van de) toepassing van *laïcité*. Een principiële republikein als voormalig inspecteur in het nationale onderwijs Jean-Pierre Obin waarschuwde voortdurend voor kruierend islamisme op openbare scholen. In 2004, toen hij nog in

functie was, door middel van het ‘rapport Obin’ (voluit *Les signes et manifestations d'appartenance religieuse dans les établissements scolaires*) en na zijn pensioen, in 2020, met zijn studie *Comment on a laissé l'Islamisme pénétrer l'école*. Obin vertegenwoordigt de stroming van ‘laïcité fermée’. Hiertegenover staat een vrijzinnigere interpretatie: ‘laïcité ouvert’. Bij zijn aantreden in 2017 situeerde president Emmanuel Macron zich in dit kamp net zoals de linkervleugel van zijn partij La République en Marche (LREM). Maar in de loop van zijn ambtstermijn heeft de president hiervan afstand genomen, overigens zonder naar het andere kamp op te schuiven.

Sinds 2014 zijn ostentatieve religieuze uitingen in verplicht openbaar onderwijs bij wet verboden. Aanleiding waren toenemende discussies over de dracht van hoofddoekjes in de klas. Tot diep in de jaren 80 waren ‘foulards’ of ‘voiles’ geen onderwerp van discussie om de simpele reden dat leerplichtige moslima's dergelijke hoofdbedekkingen niet of nauwelijks droegen. En waar dat wel zo was, werd in onderling overleg naar oplossingen gezocht.

De explosieve groei van de moslimpopulatie als gevolg van gezinshereniging en migratie gekoppeld aan toenemende religiositeit in bepaalde islamitische kringen maakte dat het aantal hoofddoekjesaffaires groeide. Na de millenniumwisseling kwam de kwestie steeds nadrukkelijker op de maatschappelijke en politieke agenda te staan. Uiteindelijk besloot de overheid de regie te hernemen en een juridische klap op dit gevoelige dossier te geven. De ‘loi Stasi’ – vernoemd naar Bernard Stasi, de rapporteur van het wetsvoorstel – is een voorbeeld van nieuwe wetgeving, complementair aan en aanvullend op de wet van 1905.

De schoolkwestie leek geluwd maar kreeg een nieuwe dimensie naar aanleiding van de moord op Samuel Paty. Deze geschiedenisleraar op een *collège* (onderbouw) werd in oktober 2020 onthoofd door een islamitische vluchteling omdat hij spotprenten van Mohammed (uit *Charlie Hebdo*) ter sprake had gebracht in een lesuur maatschappijleer over de vrijheid van meningsuiting. Het nieuws van de gruwelijke dood van deze docent – bij uitstek symbolische representant van de seculiere Republiek – trok als een schokgolf door de samenleving. Het debat tussen rekkelijken en preciezen laaide weer fel op. Tegelijkertijd verzocht de onderwijssector de overheid vooral om meer middelen en (pedagogische) ondersteuning in het onderwijs om de uitgangspunten van laïcité te onderwijzen. Recente discussies betreffen halal-gerechten in schoolkantines, het dragen van hoofddoeken door begeleidsters bij buitenschoolse activiteiten of de dracht van ‘djellaba’s’, lange losvallende traditionele gewaden uit Noord-Afrika met lange mouwen en capuchon, door schoolgaande moslimjeugd.

Onder druk

Het dispuut over religie en openbaar onderwijs doet veronderstellen dat het Republikeinse principe van secularisme in toenemende mate onder druk staat. Dit klopt ten dele. Voor de overgrote meerderheid van de autochtone en allochtone bevolking functioneert dit model prima. Tegelijkertijd is de maatschappelijke realiteit van de 21e eeuw die van een steeds diversere samenleving en deze ontwikkeling werkt (vanzelfsprekend) door in de relatie tussen laïcité en multiculturalisme.

Vanouds is Frankrijk via handel en kolonialisme een speler op het wereldtoneel en vanaf

de 19e eeuw ook een tehuis voor arbeidsmigranten en vluchtelingen. Deze waren over het algemeen van Europese komaf, christelijk of joods. Hoewel hun integratie- en assimilatie-traject ook de nodige strubbelingen kende, waren deze nieuwkomers over het algemeen binnen twee generaties volledig verfranst. Dit Republikeinse mechanisme werkte decennia lang naar behoren maar begon eind 20e eeuw te sputteren. Tijdens de economische hoogtijdagen jaren 50-70 (bekend als de *'trente glorieuses'*, 30 voorspoedige jaren) deed Frankrijk een beroep op arbeidsmigranten uit de Maghreb. Door gezinshereniging nam deze populatie vervolgens snel in omvang toe. Ten tijde van de socialistische president Mitterrand (1981-1995) vormden moslims een relatief kleine minderheid van circa een miljoen personen; tegenwoordig maken ze circa tien procent uit van de 68 miljoen Fransen.³ Daarmee staat Frankrijk binnen de Europese Unie aan kop.

Circa de helft van de hedendaagse golven arbeidsmigranten en vluchtelingen is afkomstig uit de landen ten zuiden van de Sahara en uit de Arabische wereld. Voor een relatief kleine groep is de weg naar assimilatie op zijn Republikeins door een combinatie van sociaal-economische deprivatie, culturele verschillen en religieuze orthodoxie steeds langer geworden. Films als *La Haine* (1995) en *Les Misérables* (2019) maken op indringende wijze inzichtelijk hoe Frankrijk worstelt met de gevolgen van geografische segregatie en gettovorming.

De laatste decennia is Frankrijk om verschillende redenen en diepgaander dan enig ander land in de Europese Unie geconfronteerd met gewelddadige uitwassen van islamisme. Het gaat hierbij om collectieven van de Algerijnse Groupe Islamique Armé (GIA) in de jaren 90 tot terreurcommando's van de Islamitische

Staat die in november 2016 in de hoofdstad honderden slachtoffers maakten. Daarnaast pleegden geradicaliseerde individuen aanslagen op journalisten, militairen, leraren en politiefunctionarissen. Joden en christenen waren vanwege hun geloof eveneens doelwit van aanslagen door moslimterroristen.

Naast terreurbestrijding onderneemt de overheid verwoede pogingen de islam steviger bij het Republikeinse project te betrekken. In 2021 nam het parlement de wet *'confortant le respect des principes de la République'* aan als antwoord op een woekerende politieke islam die de uitgangspunten van laïcité met voeten treedt. Deze wet, kortweg *'loi séparatisme'*, is in de eerste plaats een poging meer grip te krijgen op buitenlandse financieringsstromen naar gebedshuizen. Tevens is thuisonderwijs voor jonge kinderen met een islamitische achtergrond, een reactie op de *loi-Stasi*, aan banden gelegd. Een verdere bepaling betreft het verspreiden van en oproepen tot haat via social media, in een poging radicalisering tegen te gaan. En confessionele organisaties die een beroep doen op publieke financiering dienen een *'contrat d'engagement républicain'* te ondertekenen waarin ze beloven de Republikeinse waarden en normen te respecteren. Tevens is een interministerieel comité van de laïcité in het leven geroepen. Naast waardering heeft deze nieuwe wet ook tot veel kritiek geleid: de *loi séparatisme* zou eenzijdig door anti-islamisme zijn geïnspireerd en niet complementair aan maar juist tegenstrijdig zijn met de bepalingen van 1905.

Franse islam

Ten slotte zij nog gewezen op pogingen om een Franse islam tot stand te brengen analoog aan de organisatie van het Franse jodendom en de protestantse kerken. Vanaf zijn

aantreden in 2017 streeft president Macron naar een ‘*Islam des Lumières, progressiste et libéral*’ – een islam van de Verlichting, progressief en liberaal. Zijn voormalig adviseur, Hakim El Karoui, heeft de contouren van zo’n Franse islam geschetst in *L’Islam, une religion Française* (2018). In zijn studie beklemtoont El Karoui dat circa de helft van de Franse moslimpopulatie goed is geïntegreerd en/of geassimileerd. Daarnaast is ongeveer een kwart vatbaar voor radicaal gedachtegoed – daar moet de Republiek mee aan de slag. Ten slotte, het laatste kwart: ruim één miljoen Franse moslims – dus 1 op 68 Fransen – leeft in een parallelle wereld. Een orthodoxe minderheid erkent de ordeningsprincipes van de Republiek (burgerschapsideaal, assimilatie, scheiding kerk en staat) simpelweg niet. Deze ontwikkeling is niet specifiek voor Frankrijk maar krijgt binnen het Republikeinse paradigma een eigen betekenis.

Een van de obstakels bij het realiseren van zo’n Franse islam is de schier eindeloze variëteit en versnippering van die moslimgemeenschap. Dit religieus-politieke, historisch-geografische en cultureel-talige mozaïek is op uiteenlopende manieren is verbonden met Voor-Azië, Sub-Sahara Afrika en de Maghreb. Pogingen verschillende stromingen onder één koepel te plaatsen, zoals bij de overige monotheïstische godsdiensten wel is gelukt, zijn vooralsnog gestrand. Naast een pragmatische, open benadering van laïcité van onderaf, is institutionele inbedding en sturing van bovenaf een andere voorwaarde om de moslimgemeenschap in al zijn diversiteit duurzaam voor het Republikeinse paradigma te winnen.

Dr. Niek Pas is universitair docent Franse geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam.

Literatuurlijst

- Bacqué, R., Chemin, A., *La Communauté*, Parijs, 2018.
- Baubérot, J., *Histoire de la laïcité en France*, Parijs, 2003.
- Borloo, J.L., *Vivre ensemble, vivre en grand : pour une réconciliation nationale*, Parijs, 2018.
- Braudel, F., *Identité de la France*, 1986.
- El Karoui, H., *L’Islam, une religion Française*, Parijs, 2018.
- Mouannès, H., *La laïcité à l’oeuvre et à l’épreuve*, Toulouse, 2017.
- Obin, J.P., *Comment on a laissé l’Islamisme pénétrer l’école*, Parijs, 2020.
- Obin, J.P., *Les signes et manifestations d’appartenance religieuse dans les établissements scolaires*, Parijs, 2004.
- Peña-Ruiz, H., *Histoire de la laïcité, genèse d’un idéal*, Parijs, 2005.
- Weil, P., *De la laïcité en France*, Parijs, 2021.

1. Vertaling (NP): “Frankrijk is een ondeelbare, seculiere, democratische en sociale Republiek. Elke burger zonder onderscheid naar komaf, ras of religie is gelijk voor de wet. De Republiek respecteert alle geloofsuitingen.”

2. Een rechterlijke instelling die in 1958 is ingesteld. De Conseil Constitutionnel controleert of verkiezingen rechtmatig zijn verlopen en toetst nieuwe wetgeving aan de grondwet.

3. Dit cijfer bij benadering; schattingen over het precieze aandeel van moslims in de Franse bevolking variëren.

Scheiding van kerk en staat

Voorbij openbaar en bijzonder onderwijs

door Paul Zoontjens

Wie het over het principe van scheiding van kerk en staat wil hebben, kan niet om het onderwijs heen. Dat geldt waarschijnlijk voor elk land in de wereld, maar ons land kent op dit vlak een bijzondere traditie die buiten onze grenzen niet onopgemerkt is gebleven. De Amerikaanse hoogleraar Ashley Rogers Berner meent dat Nederland “can justly claim to have the most pluralistic school system in the world” (Rogers Berner 2012, 119). Dat heeft dan vooral te maken met het in onze Grondwet vastgelegde uitgangspunt dat bijzondere en openbare scholen op gelijke voet door de overheid worden bekostigd. Ons duale bestel werd het compromis tussen de prenties van de jonge eenheidsstaat aan de ene kant en de vrijheidsaanspraken van religieuze minderheden aan de andere kant, en heeft

inmiddels wat betreft de formele erkenning van gelijke bekostiging van overheids- en niet-overheidsscholen zijn eeuwfeest gehad.

Ik betwijfel evenwel of de hoogleraar van de University of Virginia het goed ziet. Vandaag de dag is er geen sprake meer van een langs scheidslijnen van religie en neutraliteit opgebouwd, pluriform onderwijsbestel, omdat voor het overgrote deel van de scholen die scheidslijnen feitelijk niet meer bestaan. Dat wil ik in het onderstaande betogen door achtereenvolgens aandacht te besteden aan de oorspronkelijke constitutionele uitgangspunten van ons bestel, de vervaging die er daarbij tussen ‘openbaar’ en ‘bijzonder’ is opgetreden in de loop der tijd, en de redenen waarom die vervaging is ingezet en steeds

verder voortschrijdt. Tot zover is er sprake van een op juridische inzichten gebaseerd objectief en verklarend betoog dat staats- en bestuursrechtelijk is ingekleurd. Een en ander leidt dan uiteraard tot de algemene vraag of artikel 23 van de Grondwet nog aan de maat is en hoe de onderwijsvrijheid voor de toekomst eruit ziet. Daarop zal ik in de laatste paragraaf ingaan. De beschouwingen in die laatste paragraaf zijn, zeker waar het de toekomst betreft, enigszins speculatief. Omdat ik niet als liberaal in het leven sta, voel ik me niet de juiste persoon om de gevolgen en mogelijkheden voor het liberale perspectief te schetsen, maar ik kan wel een aantal randvoorwaarden daarvoor op een rijtje zetten.

De uitgangspunten van een duaal bestel

Het juridische kader van het Nederlandse bestel van bekostigd onderwijs is een product van de schoolstrijd. In de 19e eeuw werd door religieuze groepen in de Nederlandse samenleving geijverd voor eigen confessionele scholen en (in latere fases) de overheidsbekostiging ervan. Bij de Grondwet van Thorbecke (1848) werd de vrijheid van op-richting vastgelegd (artikel 23, lid 2). Die is te begrijpen als het recht om “zonder voorafgaande overheidstoestemming” of zonder vergunningplicht die “de volledige reikwijdte van de vrijheid van onderwijs” beslaat, bijzondere scholen te stichten voor kinderen uit de eigen groep (Philipsen 2017, 74). Bij wijziging van de *Lager-onderwijswet* in 1889 werd het principe van overheidsbekostiging van de bijzondere scholen erkend (Idenburg 1964, 48, 115). Bij de grondwetwijziging van 1917, die officieel als het sluitstuk wordt gezien van de schoolstrijd, hebben de bijzondere scholen voor het recht op bekostiging

door de overheid een volledig gelijke positie gekregen als de door de overheid beschikbaar gestelde openbare scholen (artikel 23 Gw).

Sinds 1848 is ons onderwijsstelsel duaal, uit twee delen, openbaar en bijzonder onderwijs, opgebouwd. Nu het bij het grondwettelijke begrip ‘algemeen vormend lager onderwijs’ gaat om het leerplichtig of funderend onderwijs, zal hier de aandacht vooral uitgaan naar het primair en voortgezet onderwijs (Onderwijsraad 2002, 18). Op de basisscholen en middelbare scholen spelen de kwesties van geloof, levensovertuiging en recht ook het sterkst, gezien de altijd latente spanning tussen de activiteiten van de school en het recht van ouders tot opvoeding van hun kinderen.

In het duale bestel bieden de bekostigde openbare en bijzondere scholen met inachtneming van wettelijke voorschriften hun onderwijs aan, waarbij het bijzonder onderwijs de vrijheid van richting bezit. Hieronder verstaat men de vrijheid van het bevoegd gezag (bestuur) van de school om in het onderwijs uitdrukking te geven aan “een fundamentele oriëntatie, ontleend aan een welbepaalde godsdienstige overtuiging of levensbeschouwing” (Hof Arnhem 2008; Hoge Raad 2010). Het openbaar onderwijs moet daarentegen neutraal zijn. Het wordt gegeven, zoals de Grondwet zegt, met eerbiediging van ieders godsdienst of levensovertuiging. In theorie sluiten ‘vrijheid van richting’ en ‘neutraliteit’ elkaar uit. Het bijzonder onderwijs is krachtens die vrijheid gerechtigd een bepaalde religieuze of levensbeschouwelijke overtuiging, met uitsluiting van andere, centraal te stellen. Het openbaar onderwijs dient in de Nederlandse verhoudingen juist het tegenovergestelde

te doen; daarin moet aandacht worden besteed aan “de verscheidenheid van levensbeschouwelijke en religieuze overtuigingen” (artikel 46 lid 3 Wpo; artikel 2.3 Wvo 2020).

Het aldus omschreven neutraliteitsbegrip maakt dat wij in Nederland een andere opvatting over de scheiding van kerk en staat in het onderwijs aanhangen dan bijvoorbeeld de Fransen. Anders dan in Frankrijk leidt dit bij ons bijvoorbeeld tot de afwijzing van een algemeen hoofddoekverbod voor leerkrachten en leerlingen en tot de facilitering van godsdienstonderwijs in de openbare school (Zoontjens 2023, 63).

De bijzondere school is op hoofdzaken, wat betreft haar organisatie en besluitvorming geordend in het privaatrecht. Het bevoegd gezag van een bijzondere instelling is, zoals de onderwijswetten zeggen, een “rechtspersoon met volledige rechtsbevoegdheid die zich blijkens de statuten of reglementen het geven van onderwijs ten doel stelt zonder daarbij het maken van winst te beogen”. De school voor openbaar onderwijs is in aanleg van de overheid. Zij is hoofdzakelijk onderdeel van het publiekrecht. Hoewel momenteel praktisch alle openbare scholen in het funderend onderwijs ondergebracht zijn in een door de onderwijswet toegestane, volgens de regels van het privaatrecht opgerichte, notariële stichting, verhindert dat de hoogste bestuursrechter in het onderwijs niet om daarbij toch bij vrijwel alle handelingen die zij verricht, uit te gaan van een overheidsorgaan (ABRvS 2016; Zoontjens 2023, 332).

Ongeveer een derde van de scholen in primair en voortgezet onderwijs is openbaar, twee derde bijzonder. Ter verge-

lijking: slechts drie universiteiten zijn bijzonder, elf zijn openbaar. Daarnaast zijn weer alle hogescholen – 36 stuks – en alle regionale opleidingscentra en beroepscolleges in het MBO – in totaal 60 stuks – bijzonder.

Sterke vervaging van ‘openbaar’ en ‘bijzonder’

Uit de vrijheid van richting wordt door velen een bevoorrechte positie van de bijzondere scholen afgeleid. Zo zouden de besturen van bijzondere scholen leerlingen mogen selecteren aan de poort op grond van argumenten ontleend aan de religieuze of levensbeschouwelijke grondslag van de school. Daar valt wel het een en ander op af te dingen. Uit het Maimonides-arrest van de Hoge Raad wordt afgeleid dat een weigering van toelating van een leerling tot een bijzondere school, wil zij gerechtvaardigd zijn, aan twee voorwaarden moet voldoen (Hoge Raad 1988):

Ten eerste, de grond tot weigering van toelating moet overeenstemmen met de in de statuten van de rechtspersoon die de school in stand houdt neergelegde doelstellingsbepaling. Ten tweede, er moet ook sprake zijn van een toelatingsbeleid dat consistent is met de geformuleerde doelstelling. De eis van consistentie betekent dat bijvoorbeeld een katholiek schoolbestuur dat al in eerdere gevallen islamitische leerlingen toeliet, geen argument heeft op grond van de richting om – bij ongewijzigd beleid – een volgende islamitische leerling de toegang te weigeren.

Een schoolbestuur dat aan beide voorwaarden voldoet, en dat niet discrimineert op verboden gronden als ras of seksuele gerichtheid of iets dergelijks, mag een strikt toelatingsbeleid voeren. Zij die dat feitelijk

kunnen, zijn evenwel betrekkelijk gering in aantal (Tweede Kamer 2021, 4). Dat zijn alleen de ortho-dox-christelijke scholen, voor zover die in gebieden staan waar een homogene achterban voorhanden is, zoals op de Veluwe, en de islamitische scholen die vrijwel allemaal in stedelijk gebied staan. In feite zijn deze het ook die zich in bedrijfs-economische zin een strikt toelatingsbeleid kunnen permitteren. Hun totale aantal wordt geschat op 150 tot 200. Dat betekent dat de overgrote meerderheid van de ongeveer 5.000 bijzondere scholen van primair en voortgezet onderwijs in Nederland een open toelatingsbeleid voert, waarbij leerlingen niet de toegang kan worden geweigerd, maar in het uiterste geval slechts kan worden gevraagd de richting van de school te respecteren. De weigering van leerlingen op grond van geloof of levensovertuiging door bijzondere scholen is daarnaast wettelijk uitgesloten bij passend onderwijs, bij de toelating tot speciale scholen of in het geval er voor een leerling geen openbare school binnen redelijke afstand van de woning voorhanden is.

Tegenover het onjuiste beeld van de beperkt toegankelijke bijzondere school wordt niet zelden de 'algemeen toegankelijke' openbare school geplaatst, maar dat is evenzeer misleidend. Algemene toegankelijkheid geldt alleen ten aanzien van geloof en levensbeschouwing. Openbare scholen kunnen daarnaast net zo goed selecteren als de bijzondere, bijvoorbeeld bij de vraag of zij in het kader van passend onderwijs de mogelijkheden heeft om een leerling die aangewezen is op extra ondersteuning toe te laten, en bij een postcode- of capaciteitsbeleid.

Sinds 2020 is de status van het personeel

aan zowel de bijzondere als openbare scholen hetzelfde, men is werkzaam op basis van een arbeidsovereenkomst (Staatsblad 2017, 123). Verder zien we bij de wettelijke regeling van de samenwerkingschool dat het niveau van openbaar en bijzonder zelfs wordt overstegen: één school waarin openbaar en bijzonder onderwijs wordt aangeboden (artikel 23 lid 4 GW).

Ook de identiteit van het openbaar onderwijs is niet meer duidelijk. Praktisch alle openbare scholen zijn georganiseerd in een stichting. Het openbaar onderwijs is daarbij praktisch geprivatiseerd, nu reëel toezicht van gemeentewege, om – zoals de wet zegt – 'de overheersende' overheidsinvloed in het bestuur van de stichting te verzekeren, op een laag pitje staat of ontbreekt. Alleen nog in uitzonderingssituaties vindt dat plaats. Daarnaast mag men in de lokale situatie daarover verschillende opvattingen huldigen, terwijl in de bestuurlijke dynamiek van lokaal onderwijsbeleid openbare scholen net als bijzondere scholen als partij tegenover het gemeentebestuur zijn komen te staan (Zoontjens 2019, 31-32; Flippo 2017, 19-39). Sinds enige tijd is ook de bevoegdheid van de gemeenteraad tot het stichten en opheffen van openbare scholen overgegaan naar de besturen van het verzelfstandigd openbaar onderwijs. En tenslotte kan het bestuur van het verzelfstandigd openbaar onderwijs sinds enige tijd bevoegd gezag zijn van een samenwerkingschool.

Ook in het bijzonder onderwijs brokkelt het kader voor de identiteit af. Belangrijk is de komst van de *Wet meer ruimte voor nieuwe scholen* (Wet MRNS) geweest, waarbij 'richting' als element van bekostiging bij de oprichting van nieuwe scholen in het funde-

rend onderwijs is geschrapd. Nu hebben ook initiatieven een kans, waarbij op grond van filosofische, pedagogische, maatschappelijke of commerciële overwegingen de stichting van een nieuwe school wordt beoogd (Staatsblad 2020, 16). Daarnaast is de ‘voeding’ vanuit de kerken drastisch afgenomen. Ruim 55 procent van het bijzonder onderwijs op de basisscholen en middelbare scholen is religieus (Onderwijsraad 2012, 24). Dat spoort weliswaar redelijk met het cijfer van de Nederlanders die zich tot een kerkelijke gezindte rekenen (46 procent in 2019), maar daarbij moet worden aangetekend dat nog slechts 14 procent van de bevolking regelmatig naar de kerk gaat (CBS 2020). Het Centraal Bureau voor de Statistiek constateert over de jaren een afname van de religieuze betrokkenheid (Schmeets & Van Mensvoort). In reactie op deze ontwikkelingen maken de meeste scholen nauwelijks meer werk van hun religieuze of levensbeschouwelijke signatuur, de toevoeging ‘RK’ of ‘PC’ bij de schoolnaam komt steeds minder voor. In plaats daarvan richten zij zich in hun naamgeving en missie vooral op pedagogische noties en uitgangspunten.

Daarbij komt dat sinds 1970 de omvang van het algemeen bijzonder onderwijs meer dan verdubbeld is. Het vormt thans de derde grootste bijzondere zuil (CBS 2017). Deze scholen hebben bewust geen religieuze of levensbeschouwelijke signatuur. In principe kunnen deze scholen een beroep doen op de vrijheid van richting, maar omdat zij geen confessioneel of levensbeschouwelijk onderwijs aanbieden, missen zij de kenmerkende eigenschappen van toelatings- en/of benoemingsvrijheid. Wat vervolgens resteert van de richtingsvrijheid is

niet makkelijk in algemene termen te vatten. De conclusie moet luiden dat achter de juridische façade van dualiteit het Nederlandse onderwijsstelsel voor de overgrote meerderheid van de scholen steeds meer uniform en eenduidig is. Dat heeft ook te maken met jarenlang bewust beleid van de politiek om de verschillen tussen scholen voor openbaar en bijzonder onderwijs te minimaliseren. Als het om de vrijheid van richting van het bijzonder onderwijs gaat, is die feitelijk alleen nog van toepassing op de kleine groep van orthodox-christelijke en islamitische scholen. Nu het hier om een beperkte minderheid gaat, wordt de druk tot heroverweging van de in de onderwijswetgeving verankerde speciale positie van de bijzondere school als zodanig wel steeds groter. Ook voor voornemens om artikel 23 van de Grondwet aan te passen lijkt daarom de tijd rijp.

Hoe is het zo gekomen?

De werkelijkheid is sinds 1917 natuurlijk ingrijpend veranderd. Onderwijsvrijheid is vandaag de dag niet louter de vrijheid van besturen van bijzondere scholen. Het in bepalingen van internationale verdragen neergelegde individuele vragersperspectief (‘recht op onderwijs’) is in de loop der tijd minstens zo belangrijk geworden. Verder is het belang van sterke centrale sturing – zeker ten aanzien van het funderend onderwijs – in deze tijd groot.

Eerst het vragersperspectief. Sinds de jaren 80 en 90 van de vorige eeuw is in westerse landen een belangrijke verschuiving opgetreden in het perspectief van onderwijsbeleid en -wetgeving. De politieke aandacht ging van de positie van onderwijsaanbie-

ders naar die van onderwijsvragers. Er wordt sindsdien een sterkere nadruk gelegd op het belang van de positie van de leerling, de ouder en de student ten aanzien van de school en instelling, ook wel aangeduid als het ‘proces van materialisering’ van het recht op onderwijs (Glenn & De Groof 2002, 61). Een reeks van wettelijke maatregelen, zoals over medezeggenschap van ouders, leerlingen en leraren, over informatierechten, klachtrecht en wat nu wordt genoemd ‘passend onderwijs’, vormt er de uitdrukking van. In de jurisprudentie kwamen vanaf het eind van de jaren 90 in een gestage stroom conflicten aan de orde tussen ouders en scholen die zich uitstrekten over het pedagogisch domein, zoals klachten over: slecht onderwijs, het niet overplaatsen van het kind naar een andere groep, het afschaffen van de vijfdaagse werkweek, het besteden van onvoldoende zorg en maatwerk aan het kind, het onvoldoende tegengaan van pesten, de beoordeling van het eindexamen, etc (Zoontjens 2023, 80-84; Pajmans 2013, hs. 7-8). Deze ontwikkeling kon en kan voor het onderwijsartikel in de Grondwet niet zonder gevolgen blijven. In 2012 meende de Onderwijsraad reeds dat een moderne interpretatie van artikel 23 van de Grondwet met zich mee brengt dat niet alleen rekening wordt gehouden met de historisch en systematisch bepaalde betekenis van het grondwetsartikel, maar nadrukkelijk ook met het internationale gedachtegoed omtrent het recht op onderwijs van individuen (Onderwijsraad 2012, 39; Van Schoonhoven 2021).

De toegenomen focus in het overheidsbeleid op het recht van onderwijsvragers heeft met zich meegebracht dat het vraagstuk van onderwijskwaliteit steeds meer centraal is ko-

men te staan en gaandeweg steeds meer beperkingen met zich mee heeft gebracht voor scholen en schoolbesturen. De meest in het oog springende voorbeelden zijn de volgende. In 1993 werden voor het basisonderwijs en later in 2006 voor de onderbouw van het voortgezet onderwijs wettelijke kerndoelen vastgesteld (Staatsblad 2006, 316). Kerndoelen geven het niveau aan van de kwaliteiten van de leerling – wat betreft kennis, inzicht en vaardigheden – dat aan het eind van de onderwijsperiode moet zijn bereikt. Zij richten zich in de eerste plaats tot de scholen en oefenen een belangrijke uniformerende invloed uit op de opzet van het lesprogramma en de inhoud van de voorgeschreven lesboeken. Een tweede verandering kwam er met de herstructurering van het inspectietoezicht, die in 2002 resulteerde in de totstandkoming van de *Wet op het onderwijstoezicht*, in 2016 in belangrijke mate gewijzigd bij de *initiatiefwet-Bisschop* (Staatsblad 2002, 387; 2016, 179). Het onderwijstoezicht is in zijn huidige vorm gebaseerd op een door de minister vastgesteld toezichtkader, waarvan wettelijke normen, wetsinterpreterende beleidsregels en door de inspectie ontwikkelde kwaliteitsnormen, aangeduid als ‘indicatoren’, deel uitmaken (Zoontjens 2023, 518-523).

Vanaf 2010 zijn er wettelijke normen voor de minimumkwaliteit van het onderwijs op basisscholen en middelbare scholen (artikel 10a Wpo; artikel 9.24 Wvo). Indien het onderwijs door de inspectie zeer zwak wordt bevonden, kan de minister in het ergste geval besluiten de bekostiging van de bijzondere school te beëindigen of de openbare school op te heffen (artikel 164b Wpo; artikel 2.95 Wvo 2020). Tevens werden in 2010 voor het primair on-

derwijs en de verschillende leerwegen in het voorgezet onderwijs de referentieniveaus voor rekenen en taal ingevoerd, een specificering van de kerndoelen (Staatsblad 2010, 194).

Een heel bijzondere vorm van sturing is zonder meer de wet van 2021 waarbij een verscherpte burgerschapsbepaling in de onderwijswetgeving is terechtgekomen (Staatsblad 2021, 320).

Verduidelijking burgerschapsopdracht

Door meer aandacht te eisen voor burgerschapsvorming in het onderwijs tracht de overheid in het belang van een beschavingsoffensief en sociale cohesie de blinde vlek aan te pakken die bij velen in de samenleving en de scholen ten aanzien van het individuele welzijn overstijgende zaken is ontstaan. De wettelijke burgerschapsbepaling is verscherpt of, zoals dat in beleidsjargon heet, ‘verduidelijkt’ om meer aandacht te genereren voor wat ons als samenleving wezenlijk bindt, want zoals uit verschillende opvolgende onderzoeken bleek, kan van de scholen zelf, die in het algemeen worstelen met hun missie en identiteit, die versterkte aandacht niet worden verwacht. Tegelijkertijd zijn de scholen vrij om in het kader van de nieuwe burgerschapsopdracht eigen accenten te leggen met het oog op wat zij ervaren als hun wezenlijke identiteit. Men kan de verscherping van de burgerschapsopdracht dus niet enkel beschouwen als een beperking van de schoolautonomie, maar juist ook als een kapstok, een hulpmiddel om die autonomie opnieuw zin en betekenis te geven. In de democratische rechtsstaat heeft niet één soort burger prioriteit boven de andere, het gaat er juist om dat er een grote verscheidenheid aan volwassen burgers aan deelneemt. Voor de

verzekering van die verscheidenheid hebben de scholen een belangrijke, vormende taak.

Volgens de nieuwe, ‘verduidelijkte’ bepaling dient het onderwijs in basisscholen, speciale scholen en middelbare scholen zich herkenbaar te richten op: a) het bijbrengen van respect voor en kennis van de basiswaarden van de democratische rechtsstaat, zoals verankerd in de Grondwet, en de universeel geldende fundamentele rechten en vrijheden van de mens, en het handelen naar deze basiswaarden op school; b) het ontwikkelen van de sociale en maatschappelijke competenties die de leerling in staat stellen deel uit te maken van en bij te dragen aan de pluriforme, democratische Nederlandse samenleving; en c) het bijbrengen van kennis over en respect voor verschillen in godsdienst, levensovertuiging, politieke gezindheid, afkomst, geslacht, handicap of seksuele gerichtheid alsmede de waarde dat gelijke gevallen gelijk behandeld worden.

Verder is er een zorgplicht geformuleerd, die luidt als volgt: “Het bevoegd gezag draagt zorg voor een schoolcultuur die in overeenstemming is met de waarden, bedoeld in (..) onderdeel a, en creëert een omgeving waarin leerlingen worden gestimuleerd actief te oefenen met de omgang met deze waarden” (artikel 8 Wpo; 11 Wec; 17 Wvo).

De nieuwe wet geeft daarmee meer richting aan de burgerschapsopdracht, terwijl deze nu ook verplichtend is. Daarnaast maakt de zorgplicht het mogelijk dat de minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap (OCW) kan handhaven. Met name het laatste punt is interessant. In welke gevallen kan de minister een bestuur met sancties treffen omdat het

onvoldoende zorg draagt voor een schoolcultuur die in overeenstemming is met de basiswaarden van de democratische rechtsstaat? In de toelichting bij het wetsvoorstel werd opgemerkt dat “pas als het gaat om structurele of vergaande uitingen die van invloed zijn op de schoolcultuur, en waarbij het bevoegd gezag er blijk van geeft geen invulling te geven aan zijn zorgplicht, (..) er aanleiding (is) om op te treden” (Tweede Kamer 2020, 16). Een tweetal uitgangspunten is dus van belang. In de eerste plaats geldt dat een of meer incidenten zich niet lenen tot ingrijpen. Er moet sprake zijn van een structureel geheel van uitingen dat spanning oplevert met de basiswaarden. In de tweede plaats moeten de uitingen ook voldoende ernstig zijn, in de zin dat moet worden vastgesteld dat het bevoegd gezag *geen* invulling geeft aan zijn zorgplicht. De constatering door de inspectie dat *onvoldoende* invulling wordt gegeven aan de zorgplicht kan dus op zichzelf geen handhavend ingrijpen rechtvaardigen.

Wat betekent dit? Het ligt waarschijnlijk niet voor de hand om het bestuur van een reformatorische school waarvan de directeur de Nashville-verklaring heeft ondertekend met een sanctie te treffen. In deze door conservatieve protestanten opgestelde verklaring werd de Bijbelse waarde van huwelijkstrouw tussen man en vrouw boven alles gesteld, waarmee impliciet werd aangegeven dat een (formele en beschermde) relatie tussen mensen met een homoseksuele, biseksuele of transgenderidentiteit ontoelaatbaar is. Evenmin lijkt dat het geval ten aanzien van de lesmethoden in het islamitisch onderwijs, waarover de NRC en Nieuwsuur in september 2019 berichtten en waarin homoseksualiteit als zondig wordt

weggezet, maar het gebruik van geweld wordt verboden (Inspectie van het Onderwijs 2020, 66). Zou men van mening zijn dat de reformatorische school met het ondertekenen van de Nashville-verklaring en de islamitische scholen met hun specifieke lesmateriaal wel met een *onmiddellijke* sanctie van een ministeriële aanwijzing of van inhouding van de bekostiging moeten worden aangepakt, dan zou aan de overheid een te ver gaande bevoegdheid toekomen, die namelijk ook kan worden aangewend om politiek beladen opvattingen op te dringen. Onder de vlag van gelijkheid en gelijke behandeling zou dan effectief afbreuk kunnen worden gedaan aan de diversiteit van het onderwijsstelsel, terwijl goede burgerschapsvorming juist een variëteit aan benaderingen in het onderwijs vereist.

Een en ander wordt pas anders als de specifieke opvattingen op een school een directe bedreiging vormen voor het welzijn en de veiligheid van leerlingen, ouders en andere betrokkenen; of voor de rechtsorde als zodanig (Tweede Kamer 2020, 5). Een praktijk waarbij op een reformatorische scholengemeenschap leerlingen door de schoolleiding worden gedwongen om voor hun homoseksuele geaardheid uit te komen bij hun ouders moet waarschijnlijk als in strijd met de zorgplicht worden beschouwd en lijkt optreden van de inspectie en de minister te rechtvaardigen (NRC 2021). Alleen waar het zodanig mis is met de schoolcultuur dat ook de sociale veiligheid in ernstige mate in het geding is, en dus tegelijkertijd aan twee zorgplichten (voor een in het licht van de basiswaarden van de democratische rechtsstaat adequate schoolcultuur en voor sociale veiligheid in de school) structureel niet wordt voldaan, is er ruimte voor snel en reso-

luut ingrijpen van bovenaf door de overheid. Een nieuw terrein waarop de zorgplicht inzake burgerschap en de daarmee gemoeide handhaving wellicht van invloed zal kunnen zijn, biedt de Wet MRNS. Naar blijkt, is de nieuwe burgerschapsbepaling een belangrijke toetssteen voor de inspectie om nieuwe initiatieven te beoordelen. Op het moment dat omtrent een of meer Renaissancescholen een aanvraag wordt ingediend door mensen die gelieerd zijn aan Forum voor Democratie, zal de inspectie haar advieskader nieuwe scholen toepassen, dat eist dat het onderwijsaanbod van de nieuwe school zich herkenbaar zal richten op de bevordering van de basiswaarden van de democratische rechtsstaat en op de ontwikkeling van de sociale en maatschappelijke competenties die daarbij van belang zijn, en dat in de aanvraag een beschrijving is opgenomen van de wijze waarop het burgerschapsonderwijs vormgegeven zal worden (Zoontjens 2022). Zodat inzichtelijk is hoe invulling wordt gegeven aan de wettelijke eis dat dit onderwijs doelgericht en samenhangend vorm krijgt. Voor de inspectie vormen niet alleen de bijgeleverde documenten de grondstof voor haar oordeel, maar ook het eventuele gesprek met de initiatiefnemers en de ingewonnen informatie van derden.

Daaruit kan men afleiden dat er geen harde normen zijn die *bij voorbaat* de zekerheid verschaffen dat dit soort scholen kunnen worden tegengehouden. Of zij uiteindelijk bekostiging zullen krijgen, is afhankelijk van de kwaliteit van de aanvraag en van het vermogen van de aanvragers om bij de overheid het vertrouwen te wekken dat de scholen voldoen aan de wettelijke en inspectorale criteria en voorzien in een aanwezige behoefte. Gezien de voor-

afgaande publiciteit die vanuit Forum-kringen zelf gegenereerd is over deze scholen, is voor hen het werken aan vertrouwen wel een belangrijke uitdaging. Door kwalificaties als ‘coronapaniek’ en ‘klimaathysterie’ horen de overheidsinstanties er niet gerust over te zijn dat het met de waarden van open meningsuitwisseling en verdraagzaamheid in het kader van de burgerschapsopdracht wel goed gesteld is op de scholen (Renaissanceschool.nl). Mochten de scholen er toch komen, dan hoeft dat nog niet te betekenen dat die een lang leven beschoren zijn. Kort na de toewijzende bekostigingsbeschikking moeten de scholen weer nieuwe gegevens aanleveren, aan de hand waarvan de inspectie binnen drie maanden nadat de bekostiging is aangevangen een risicoanalyse van de nieuwe school opstelt. Als er risico’s worden gesignaleerd, start de inspectie een kwaliteitsonderzoek en kunnen daarna eventueel door de minister sancties worden getroffen (aanwijzing, inhouding, opschorting of stopzetting van de bekostiging).

Perspectief voor de toekomst

Ons onderwijsbestel verschuift in zijn uitgangspunten voorbij de grondwettelijke dualiteit. Een door het recht op onderwijs van individuen gelegitimeerde sterke bemoeienis van de overheid met de kwaliteit en inhoud van het onderwijs is ervoor in de plaats gekomen. Wat willen we met ons funderend onderwijs voor de toekomst?

Laten we eens kijken waar de Nederlanders het in het algemeen over eens zijn dat behouden moet blijven. Ik kom vanuit de ervaring van een jarenlange rondgang langs instellingen, besturen en organisaties in onderwijsland tot vijf zaken:

Ten eerste, het publieke bestel. Ondanks een groei over de laatste jaren van het particulier onderwijs en thuisonderwijs, gaat het hier om een minimaal percentage van de totale leerlingenpopulatie (nog minder dan 0,5 procent over 2022). Er is nog steeds veel vertrouwen in het bekostigde stelsel van scholen.

Ten tweede, de mate van ouderbetrokkenheid. Onze scholen zijn op vele vlakken open en toegankelijk voor ouders. Zij hebben bewezen altijd meer te zijn dan een instantie waar het kind wordt afgeleverd en opgehaald. Die ouderbetrokkenheid mag bij elk stelsel dat men zich voor de toekomst wenst, niet verloren gaan.

Ten derde, de keuzevrijheid. Hoewel niet absoluut te garanderen, wordt het individuele recht van ouders om de school te kiezen voor hun kind bijzonder hoog aangeslagen. Bijzondere scholen worden nu vaak om redenen van pedagogische ‘cultuur’ of kwaliteit verkozen.

Ten vierde, de privaatrechtelijke bestuursvorm. Buiten het bijzonder onderwijs heeft die sinds de jaren 90 ook massaal van het openbaar onderwijs bezit genomen. De nabijheid van het overheidsbestuur wordt in het onderwijs kennelijk niet gewaardeerd.

Ten vijfde, de kwaliteit en zichtbaarheid van het onderwijs. Uit de georganiseerde klachtenbehandeling blijkt dat veel mensen moeite hebben met de anonimiteit en grootschaligheid van schoolorganisaties. Van leraren wordt veel verwacht wat betreft kennisoverdracht maar ook de pedagogische aandacht die zij geven aan de leerling. De meeste ouders stellen een goede ba-

lans tussen onderwijs en vorming op prijs. Artikel 23 van de Grondwet lijkt aan een nieuwe invulling toe te zijn, wat ook wordt geïllustreerd met het initiatiefvoorstel van het PvdA-Kamerlid Habtamu de Hoop tot wijziging van dit artikel (Tweede Kamer 2022). Daarin wil men bijvoorbeeld het nieuwe grondwetsartikel in het eerste lid laten beginnen met: “Ieder kind heeft recht op onderwijs. De wet stelt regels ter bevordering van de kansengelijkheid in het onderwijs.” Stellig is met de vastlegging van het recht op onderwijs ook het liberale perspectief van een sterke positie van het individu in de school gediend, waarvoor de overheid een bijzondere verantwoordelijkheid draagt. Ik vermoed dat de grondwettelijke vastlegging van het doel van kansengelijkheid – het waarborgen van een gelijk genot van kansen voor iedereen op het best mogelijke onderwijs naar zijn of haar talenten en vermogen – op minder liberaal enthousiasme zal kunnen rekenen. De systematische overheidsaandacht hiervoor valt toe te juichen en zal ook veel individueel onrecht kunnen voorkomen, maar als doelstelling zal kansengelijkheid in de huidige meritocratische context, waarin cognitieve resultaten in het onderwijs hiërarchisch het hoogst in aanzien staan, alleen maar tot meer feitelijke ongelijkheid tussen theoretisch en praktisch opgeleiden kunnen leiden, ten gunste van de eerstgenoemden. De aandacht voor kansengelijkheid dient dan ook te worden ingebed in een algemenere visie die men over de betekenis en functie van onderwijs heeft. Daarom is de vraag gerechtvaardigd of deze norm op grondwettelijk niveau bescherming verdient (Zoontjens 2021, 101-118).

In het initiatiefwetsvoorstel wordt er mijns

inziens terecht van uitgegaan dat het bijzonder onderwijs nog steeds bestaansrecht geniet. Om uiteenlopende redenen kiezen velen nog steeds voor scholen die religieus of levensbeschouwelijk geïnspireerd onderwijs aanbieden, en als we bijzonder onderwijs enkel definiëren als niet-overheidsonderwijs lijkt de behoefte daaraan groeiende. De discussie bij een eventuele grondwetswijziging zal zich, denk ik, niet zozeer concentreren op het bestaansrecht van het bijzonder onderwijs, maar op dat van het openbaar onderwijs. In de 19e eeuw waren de liberalen fervente voorstanders van het idee van rechtstreeks door de overheid beschikbaar gestelde openbare scholen, maar de vraag dient zich aan welke argumenten daarvoor nog beschikbaar zijn. ‘Neutraliteit’ is een zo open begrip dat het uiteenlopende interpretaties kent, geïndividualiseerd lijkt, en bijvoorbeeld in veel scholen van het algemeen bijzonder onderwijs ook als basisoriëntatie geldt. Het verschil is wel dat ‘neutraliteit’ verzekerd door de door overheid beheerde scholen een zekere kans op veralgemenisering en uniformering heeft en een duurzamere bescherming zal kennen dan aan de bijzondere scholen, omdat bij de laatste een simpele statutenwijziging voldoende is om de doelstelling te wijzigen.

Tot besluit: wie de inrichting en uitgangspunten van het onderwijsbestel wil koppelen aan maatschappelijk gewenste ontwikkelingen, zoals het tegengaan van segregatie in de scholen, de verbetering van de kwaliteit van het onderwijs aan de scholen, de versterking van het individuele burgerschapsbesef of het effectiever maken van het inspectietoezicht, stuit op dilemma’s, vaak veroorzaakt door botsende principes op constitutioneel niveau.

Wij kunnen dan ook niet verwachten dat men er in het kader van een juridisch-politieke discussie toegespitst op een grondwetswijziging uit zal komen. Zo wordt, naar sociaalwetenschappelijk onderzoek uitwijst, segregatie in het onderwijs het sterkst in de hand gewerkt door de keuzes die ouders voor hun kinderen maken (Onderwijsraad 2019). Daarop doordenerend is het effectief tegengaan van verschillen tussen scholen het meest gediend met beperking van de individuele keuzevrijheid, maar het is altijd de vraag of we dat moeten willen en hoever we daarbij kunnen gaan. Het aandeel dat de overheid via wetgeving en bestuur kan leveren aan verbetering van de kwaliteit van het onderwijs is sterk afhankelijk van de professionaliteit binnen de school en bij de leraar, waarop zij maar beperkt vat heeft. Het inspectietoezicht is minder effectief zolang de wet – zoals nu vooral het geval is – moeilijk afdwingbare en controleerbare zorgplichten en andere vage normen bevat, maar het streven naar de concretisering van wettelijke normen stuit al snel op de grenzen van keuzes die in het belang van kwalitatief onderwijs op de werkvloer moeten worden gemaakt. Een en ander betekent dat, als men het belang van kwaliteit hoog aanslaat, men de school of de leraar niet kan reduceren tot een uitvoeringsinstantie van overheidsbeleid.

De onderwijsvrijheid is verre van achterhaald, maar zij moet dan wel anders worden opgevat dan men 100 jaar geleden deed. We staan aan de vooravond van een discussie over een nieuwe invulling van de nationale constitutionele norm van artikel 23 van de Grondwet, waarbij het erom gaat de verhouding tussen de overheid en het scholenveld opnieuw te definiëren en de algemene doelstellingen

die we aan onderwijs verbinden helder en eigentijds te maken. De liberale beweging heeft altijd een belangrijke rol gespeeld bij discussies hierover in het verleden. Het is van belang dat zij nu met een nieuw debat in zicht ook haar verantwoordelijkheid neemt.

Paul Zoontjens is emeritus hoogleraar onderwijsrecht aan Tilburg University. Van zijn hand is recent verschenen: Onderwijsrecht. Eenheid in verscheidenheid, Den Haag, Boom Juridisch, 2023.

Literatuurlijst

- ABRvS, 'ECLI:NL:RVS:2016:3128', 23 november 2016.
- Centraal Bureau voor de Statistiek, 'Religie in Nederland', 18 december 2020, URL: www.cbs.nl/nl-nl/longread/statistische-trends/2020/religie-in-nederland?one-page=true.
- Centraal Bureau voor de Statistiek, 'Ruim 70 procent leerlingen naar bijzonder onderwijs', 22 september 2017, URL: www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2017/38/ruim-70-procent-leerlingen-naar-bijzonder-onderwijs.
- Flippo, R., 'Past gemeentelijk toezicht op zelfstandig openbaar onderwijs nog in deze tijd?', *NTOR*, 2017, nr. 1, pp. 19-39.
- Glenn, C., De Groof, J., *Finding the Right Balance: freedom, autonomy and accountability in education, volume II*, Utrecht, 2002.
- Hof Arnhem, 'ECLI:NL:G-HARN:2008:BD3002', 3 juni 2008.
- Hoge Raad, 'AB 1988, 96 (Maimonides)', 22 januari 1988.
- Hoge Raad, 'ECLI:NL:HR:2010:BL6719', 6 juli 2010.
- Idenburg, Ph.J., *Schets van het Nederlandse schoolwezen*, Groningen, 1964.
- Inspectie van het Onderwijs, *Themaonderzoek burgerschapsonderwijs en het omgaan met verschil in morele opvattingen*, Utrecht, 2020.
- NRC, 'School duwt kinderen ongeraagd uit de kast', 25 augustus 2021.
- Onderwijsraad, 'Wist u dat segregatie in het onderwijs maar beperkt te maken heeft met het bestaan van bijzondere en openbare scholen?', 5 december 2019, URL: <https://www.onderwijsraad.nl/actueel/nieuws/2019/12/5/wist-u-dat-9>.
- Onderwijsraad, *Artikel 23 Grondwet in maatschappelijk perspectief*, Den Haag, 2012.
- Onderwijsraad, *Vaste grond onder de voeten; een verkenning inzake artikel 23 Grondwet*, Den Haag, 2002.
- Overheid.nl, *Staatsblad 2002*, nr. 387.
- Overheid.nl, *Staatsblad 2010*, nr. 194.
- Overheid.nl, *Staatsblad 2016*, nr. 179.
- Overheid.nl, *Staatsblad 2017*, nr. 123.

-
- Overheid.nl, *Staatsblad* 2020, nr. 160.
 - Overheid.nl, *Staatsblad* 2021, nr. 320.
 - Paijmans, B.M., *De zorgplicht van scholen. De grondslag en reikwijdte van de civielrechtelijke zorgvuldigheidsnorm van scholen jegens leerlingen*, Deventer, 2013.
 - Philipsen, S., *De vrijheid van schoolstichting*, Rotterdam, 2017.
 - ‘Renaissanceschool’, URL: www.renaissanceschool.nl.
 - Rogers Berner, A., ‘Funding schools’, in: Ch. Glenn, J. de Groof, *Balancing Freedom, Autonomy and Accountability in Education* (deel 1), Nijmegen, 2012.
 - Schmeets, H., Van Mensvoort, C., *Bevolkingstrends 2015/11, Religieuze betrokkenheid van bevolkingsgroepen*, Den Haag, 2015.
 - Tweede Kamer der Staten-Generaal, ‘Kamerstukken II 2019/20, 35 352’, nr. 3.
 - Tweede Kamer der Staten-Generaal, ‘Kamerstukken II 2019/20, 35 352’, nr. 4.
 - Tweede Kamer der Staten-Generaal, ‘Kamerstukken II 2020/21, 31 293’, nr. 572.
 - Tweede Kamer der Staten-Generaal, ‘Kamerstukken II 2021/22, 35 924’, nr. 1-3.
 - Van Schoonhoven, R., ‘Het recht van de school’, rede uitgesproken aan de Vrije Universiteit Amsterdam, Amsterdam, 2021.
 - Zoontjens, P.J.J., ‘Kansengelijkheid en vrijheid van onderwijs. Een grondwettelijk debat’, in: C. Hermans red., *Vrijheid voor onderwijs. Een uitnodiging tot wisseling van perspectief*, Eindhoven, 2021.
 - Zoontjens, P.J.J., ‘Zijn de scholen van Thierry Baudet een blijvertje?’, 20 september 2022, URL: <https://www.nederlandrechtstaat.nl/zijn-de-scholen-van-thierry-baudet-een-blijvertje/>.
 - Zoontjens, P.J.J., *De weg naar burgerschap, afscheidsrede Tilburg University*, Tilburg, 2019.
 - Zoontjens, P.J.J., *Onderwijsrecht. Eenheid in verscheidenheid*, Den Haag, 2023.

De Amerikaanse Inflation Reduction Act: klimaatbeleid, industriebeleid en protectionisme

door Han de Jong

Op 16 augustus 2022 ondertekende de Amerikaanse president Joe Biden de *Inflation Reduction Act* (IRA). Een week eerder had hij de *CHIPS & Science Act* (Creating Helpful Incentives to Produce Semiconductors) ondertekend. Er gaat een duidelijke rode draad door deze wetten. Ze kunnen beide onder het kopje ‘industriebeleid’ worden geschaard. Bovendien bevat de nieuwe wetgeving onmiskenbaar protectionistische elementen.

Met deze wetten wijken de Amerikanen sterk af van de weg die zij na de Tweede Wereldoorlog hebben gevolgd. Lang waren zij fervent voorvechter van liberalisering

van de wereldhandel en het beperken, maar liever nog het terugdringen van interventieconomisch overheidsbeleid. Die tijd kwam onder president Trump feitelijk al ten einde. En ofschoon de Democraten destijds te hoop liepen tegen de protectionistische maatregelen van de regering-Trump, schakelt de regering-Biden eerder een paar tandjes bij dan dat het beleid wordt teruggedraaid. De onder Trump ingestelde handelsbelemmeringen tegen China zijn nog steeds van kracht. De IRA en de CHIPS-wetten zijn een nieuwe stap op het pad van interventieconomisch industriebeleid en protectionisme door de Amerikaanse overheid.

De opmerkelijke koerswijziging van de Amerikanen roept nogal wat vragen op. Wat drijft deze koerswijziging? Is er een theoretische rechtvaardiging voor zulk beleid? En, hoe moeten wij erop reageren?

Wat is de IRA eigenlijk?

De naam Inflation Reduction Act is nogal misleidend en wellicht ingegeven door het acute probleem van de hoge inflatie rond het tijdstip van de invoering. Met deze wet beoogt de regering-Biden een aantal uiteenlopende doelstellingen te realiseren. Zo wil zij de energietransitie bespoedigen, zorgkosten verlagen en de overheidsfinanciën verbeteren. Minder expliciet, maar duidelijk uit het DNA van de wet te destilleren, blijkt het ook te gaan om het verminderen van de afhankelijkheid van het buitenland in bepaalde strategisch geachte sectoren en het steunen van het eigen bedrijfsleven in die sectoren.

Het valt niet mee om goed in het vizier te krijgen om hoeveel geld het precies gaat. Dat komt mede doordat sommige regelingen vooralsnog een open-einde karakter hebben. Zo worden de subsidies en belastingvoordelen etc., gericht op het verminderen van de CO₂-uitstoot becijferd op 369 miljard dollar, maar denken de economen van zakenbank Goldman Sachs dat het bedrag ook wel eens op 1.200 miljard dollar kan uitkomen. De wet formuleert als doel dat de CO₂-uitstoot in 2030 40 procent lager moet zijn dan in 2005.

Formeel zou het voor alle onderdelen van de IRA samen om een bedrag van bijna 800 miljard dollar gaan, ruim drie procent van het nominale BBP in 2022. Dat geld moet over de periode tot en met 2031 worden uitgesmeerd. Zo bezien gaat het om een relatief

bescheiden bedrag. In de EU, en meer specifiek in Nederland, wordt relatief meer geld door de overheid besteed aan het bevorderen van de groene transitie (DNB 2023, 7).

Als je naar specifieke onderdelen kijkt, lijken de regelingen genereus (McKinsey & Company 2022). Zo is er 14 miljard dollar beschikbaar voor de ontwikkeling van accu's voor elektrische auto's en krijgen consumenten een subsidie van 7.500 dollar bij de aanschaf van een nieuwe elektrische auto. Ook bij de aankoop van gebruikte elektrische auto's zijn subsidies beschikbaar. Subsidies en belastingvoordelen die voor de bouw van bepaalde fabrieken beschikbaar zijn, kunnen oplopen tot 30 procent van de totale kosten.

De *CHIPS and Science Act* ondersteunt het bouwen van fabrieken die halfgeleiders produceren. Hiervoor is zo'n 80 miljard dollar beschikbaar in de vorm van subsidies en belastingfaciliteiten. Het doel is de afhankelijkheid van vooral Taiwan en China te verminderen.

Haal hele productieketens naar de VS

Een cruciaal en controversieel element van de IRA is dat de subsidies en belastingvoordelen gebonden zijn aan strikte normen, niet alleen wat betreft de plaats van de productie, maar ook voor de herkomst van onderdelen. Zo wordt gepoogd hele productieketens naar de VS te halen. Voor andere landen is dit protectionistische element van het beleid uiteraard schadelijk, want die hebben het nakijken. Bepaalde subsidies onder de *CHIPS Act* leggen bedrijven regels op ten aanzien van hun investeringen in China.

De theoretische achtergrond – markt versus overheidsinterventies

Het liberale economische denken ziet de markt als het meest effectieve allocatiemechanisme. Het collectieve intellect en de collectieve kennis die op de markt samenkomen zijn superieur aan wat een regulerende instantie te bieden kan hebben. De lessen van de economische geschiedenis zijn glashelder. Onder geen economisch systeem is de materiele welvaart zo sterk toegenomen als onder de markteconomie in het kapitalisme. Dat wil natuurlijk niet zeggen dat zich geen problemen voordoen in een markteconomie.

In dit denken is overheidsbemoediging in de economie slechts met een beperkt aantal motieven te rechtvaardigen. Zo is de overheid verantwoordelijk voor het voortbrengen van publieke goederen, zoals rechtspraak en defensie, die niet door de markt kunnen worden voortgebracht. Ook is er een rol voor de overheid als marktuitskomsten maatschappelijk gezien niet acceptabel geacht worden (marktfalen) en dient de overheid erop toe te zien dat markten naar behoren functioneren (marktmeester).

Ten aanzien van de internationale handel hangen liberale economen vrijhandel aan omdat vrijhandel de internationale arbeidsverdeling bevordert en daarmee de welvaart, al zijn hier wel wat nuances bij te plaatsen.

De VS is niet altijd een land van vrijhandel en afwezigheid van overheidsinterventies in de economie geweest. Sterker nog, de economische basis van de VS vindt zijn oorsprong in industriebeleid en protectionisme zoals beschreven in de *Federalist Papers* uit 1788 van Alexander Hamilton,

de eerste minister van Financiën in het land, en twee coauteurs. In het hoofdstuk ‘Report on Manufactures’ licht Hamilton zijn systeem toe van handelsbelemmeringen, subsidies en publieke investeringen.

Onder hedendaagse economen blijft de wenselijkheid van vrijhandel een onderwerp van discussie. In zijn *23 Things They Don't Tell You About Capitalism* uit 2011, bijvoorbeeld, laat Ha-Joon Chang zien dat veel landen zich in hun ontwikkelingsstrategie aanvankelijk succesvol bedienen van protectionisme om pas later vrijhandel te bepleiten, wat natuurlijk niet wil zeggen dat protectionisme altijd bijdraagt aan economische ontwikkeling.

Terwijl de meeste economen toch een vrije internationale handel voorstaan, zijn ze van oudsher kritisch over industriebeleid. Onder industriebeleid moeten alle maatregelen van overheidswege worden verstaan die erop zijn gericht de structuur van de economie te sturen. Traditioneel is zulk beleid gericht op de industrie, maar daartoe beperkt het zich al lang niet meer. In een recente bijdrage schetsen de bekende Turks-Amerikaanse econoom Dani Rodrik en enkele co-auteurs een overzicht van de hedendaagse academische literatuur (Juhász e.a. 2023).

Economen, en zeker liberaal ingestelde economen, zijn in grote meerderheid sceptisch over industriebeleid. De overheid kan immers nooit zo veel weten als alle marktpartijen bij elkaar. ‘*The government can't pick winners*’. Daarom zou industriebeleid ineffectief zijn en vaak leiden tot verkwisting van publieke middelen. Ook is het de vraag in hoeverre politici de verleiding kunnen weerstaan om onder het mom van industriebeleid hun eigen

favoriete sectoren of regio's te bevoordelen.

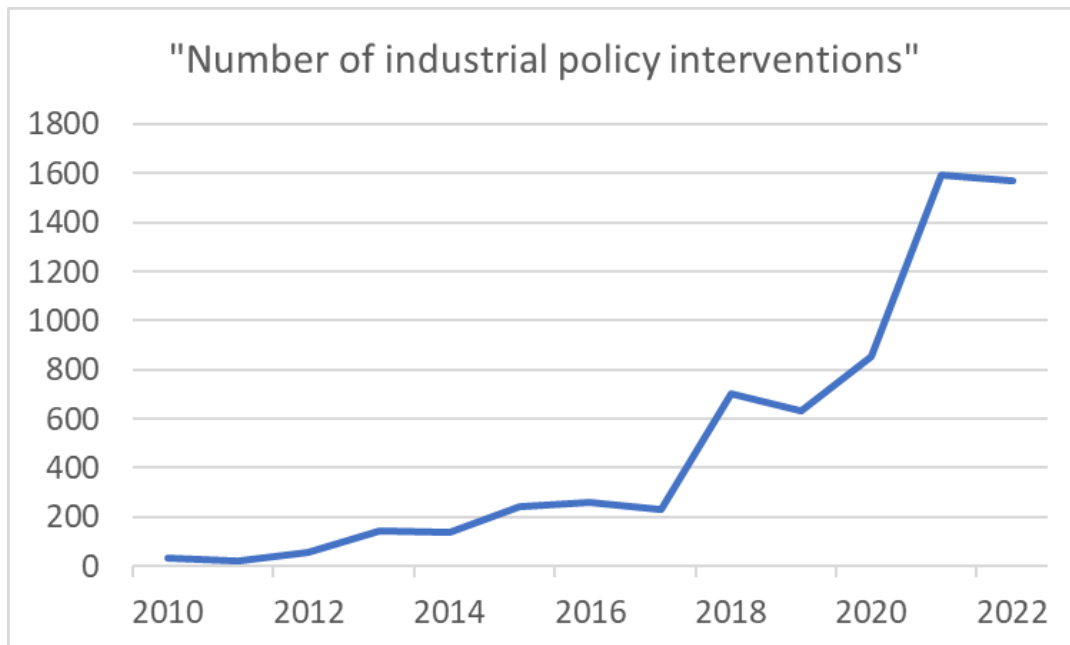
De scepsis die economen in meerderheid koesteren, weerhoudt beleidsmakers er niet van industriebeleid te voeren. Sterker nog, volgens Juhász, Lane en Rodrik neemt het aantal maatregelen dat onder industriebeleid geschaard kan worden de laatste jaren sterk toe.¹ Ook constateren ze een verband tussen industriebeleid en inkomen per hoofd. Rijkere landen voeren veel vaker industriebeleid dan minder gefortuneerde landen. Over de periode 2010-2022 waren de 20 procent rijkste landen verantwoordelijk voor ruim driekwart van alle maatregelen die onder industriebeleid kunnen worden gerangschikt (Juhász e.a. 2023, 38).

Juhász, Lane en Rodrik constateren dat economen geleidelijk wat positiever over industriebeleid oordelen. In hun ogen biedt marktfalen een goede theoretische grond

voor industriebeleid. Zij zoeken het dan vooral in externe effecten, dat wil zeggen effecten die niet in de prijs of de kosten van een product of dienst tot uitdrukking komen, zoals leereffecten, effecten op de nationale veiligheid en de nationale kwetsbaarheid, 'cost-discovery'-externaliteiten en het creëren of verstevigen van een middenklasse door het laten ontstaan van 'goede banen'.

Ze concluderen uiteindelijk: "To us, a balanced reading of the emerging literature suggests that it is no longer possible to dismiss industrial policy as ineffective or counterproductive" (Juhász e.a. 2023, 26). Dat neemt niet weg dat industriebeleid kampt met een aantal grote problemen. Hoe meet je bijvoorbeeld het succes? Hoeveel mag het kosten? En wanneer stop je met falend beleid?

De ervaringen met industriebeleid in ons eigen land zijn niet onverdeeld positief. Meer

Bron: data van Juhász, Lane en Rodrik (2023), p. 37

dan eens werd in het kader van industriebeleid gepoogd kwijnende bedrijven te steunen. Steevast tevergeefs. Succesvolle Nederlandse bedrijven als ASML, ASMI, BESI en NXP, alle actief op het gebied van halfgeleiders en alles wat daarbij komt kijken, vinden hun oorsprong in het eens befaamde NatLab van Philips en waren al succesvol voordat de Nederlandse overheid het ‘topsectorenbeleid’ ruim tien jaar geleden lanceerde.

De roep om industriebeleid neemt de laatste jaren wellicht toe vanwege de grote uitdagingen waarvoor landen zich gesteld zien. Denk daarbij aan de snel digitaliserende wereld, de opgelopen geopolitieke spanningen, de groene transitie, de druk op de middenklasse etc.

De Amerikaanse kentering

Na de Tweede Wereldoorlog is de wereldhandel decennialang geliberaliseerd. De Amerikanen waren enthousiast voorvechters van dat proces. Maar de laatste jaren zijn ze duidelijk een andere weg in geslagen. Onder president Trump werden niet alleen allerlei handelsbelemmeringen ingesteld, ook werd het functioneren van de Wereldhandelsorganisatie (WTO) gefrustreerd. Met de IRA en de CHIPS-wetgeving wordt daarnaast duidelijk een industriebeleid gevoerd. De vraag die dit opwerpt is waardoor de koerswijziging van de Amerikanen is te verklaren.

Uit de literatuur is het zogeheten ‘*infant industry*’-argument ter ondersteuning van protectionistische maatregelen bekend. Voor een grote, ontwikkelde economie als van de VS valt echter moeilijk te betogen dat zij sectoren heeft die in ontwikkeling achterlopen op buitenlandse concurrenten en daarom bescherming tegen buitenlandse concurrentie

behoeven om zich te kunnen ontwikkelen.

Toen Trump zijn handelsoorlog, in eerste instantie tegen China ontketende, deed hij dat op grond van het argument dat er sprake was van oneerlijke concurrentie. De Amerikaanse maatregelen zouden het speelveld slechts gelijktrekken. Zeker in het geval van China is het moeilijk vast te stellen in hoeverre overheidsbemoeienis tot oneerlijke internationale concurrentie leidt. Vermoedelijk is die invloed groot. Allengs werden echter ook Europa en andere landen slachtoffer van handel belemmerende maatregelen door de VS.

Inmiddels zijn er diverse overwegingen bij gekomen voor protectionistische maatregelen. Ten eerste bleek tijdens de pandemie hoe kwetsbaar landen kunnen zijn bij verstoringen van lange, internationaal gespreide aanvoerketens. Ook in Europa zijn er daarom stemmen opgegaan om op gebieden die van strategisch of nationaal belang worden geacht de kwetsbaarheid te beperken door niet of minder afhankelijk van andere landen te zijn. Het onderzoek dat sindsdien is gedaan naar die kwetsbaarheid levert de opmerkelijke conclusie op dat geografisch gespreide aanvoerketens de kwetsbaarheid ook juist kunnen beperken. Ze stellen landen immers in staat te switchen tussen leveranciers uit verschillende geografische gebieden. Bovendien dient bedacht te worden dat de inrichting van aanvoerketens is ingegeven door kostenoverwegingen en dat het verkorten en minder internationaal maken van aanvoerketens de kosten zullen verhogen en de welvaart zal verlagen. Misschien verklaart dat waarom we momenteel niets meer horen van de politici en de economen die na het uitbreken van de pandemie het hardst

riepen om verkorting van aanvoerketens.

Geopolitiek

Een andere overweging die een rol speelt, is geopolitiek van aard. Hoe wenselijk is het dat de economie van een land verweven is met de economie van een land met andere geopolitieke belangen, afwijkende mensenrechten of ideologische verschillen? Daarnaast speelt voor de VS ook de strijd om het mondiale leiderschap op economisch en technologisch gebied.

Als protectionisme en industriebeleid de economische efficiëntie schaden en daardoor een vermindering van de welvaart veroorzaken, dan moet dat nadeel worden afgezet tegen het geopolitieke perspectief. Uiteindelijk is dat een politieke afweging.

Een economische overweging die de laatste jaren geleidelijk is gaan spelen in het denken over protectionisme betreft het belang van een industriële basis. Dit speelde in het economisch beleid van president Trump al een belangrijke rol. Onze economie is lang geleden veranderd van een agrarische naar een industriële. Vervolgens heeft het aandeel van de industrie een daling ingezet ten gunste van de dienstensector. Inmiddels moeten we ons afvragen hoe wenselijk een almaar dalend aandeel van de industrie in de economie eigenlijk is. Landen willen voor hun goederen niet al te afhankelijk zijn van andere landen, zeker niet van landen waarmee minder dan optimale politieke relaties worden onderhouden. Daar komt bij dat de gemiddelde arbeidsproductiviteit in de industrie hoger is dan in de dienstensector. Daarmee levert de industrie veel hoogwaardige werkgelegenheid en draagt zij

meer dan proportioneel bij aan de welvaart.

Een andere economische argumentatie voor het beleid zoals dat in de IRA is vastgelegd kan misschien gevonden worden in hoe sommige markten werken. In een digitaliserende wereld zijn *'winner takes all'*-markten in opmars. Dat wil zeggen dat bedrijven die het eerst een grote schaal weten te bereiken op langere termijn dominant blijven. Daarvan is zeker sprake bij sommige technologiebedrijven. Op zulke markten is de concurrentie beperkt. Dat vertaalt zich in hoge winstmarges en dus relatief hoge prijzen voor consumenten. Door de schaalvoordelen van de techgiganten hebben kleinere spelers, ondanks de hoge prijzen en navenant ruime winstmarges van de grote bedrijven niet de mogelijkheid een significante positie op de markt te veroveren.

Het is niet voor het eerst in de Amerikaanse economische geschiedenis dat één of meerdere grote bedrijven een markt domineren en aldus de concurrentie beperken. In 1911 oordeelde het Amerikaanse Hooggerechts-hof dat Standard Oil moest worden opgeknipt in 43 bedrijven omdat de marktpositie van het oliebedrijf te dominant was. Op dat moment had Standard Oil een marktaandeel van zo'n 64 procent. Toen het *'anti-trust'*-onderzoek tegen het bedrijf vele jaren eerder begon, was het marktaandeel nog wat hoger. Ter vergelijking, Apple had in het eerste kwartaal dit jaar een marktaandeel van zo'n 53 procent op de Amerikaanse smartphonemarkt terwijl Google op de markt van zoekmachines in de VS in april dit jaar een marktaandeel had van bijna 89 procent. De kans dat deze bedrijven gedwongen zullen worden zichzelf, net zoals Standard Oil des-

tijds, op te breken lijkt vooralsnog zeer klein. Het is een andere wereld. Apple en Google spelen ook internationaal een dominante rol en dat wordt gezien als in het strategische belang van de VS. In tegenstelling tot meer dan 100 jaar geleden wordt er nu juist naar gestreefd om 'nationale kampioenen' te hebben.

Iets vergelijkbaars kan spelen op het gebied van de energietransitie. Het is duidelijk dat de Amerikanen ernaar streven leidend te worden op het gebied van batterijtechnologie, waterstoftechnologie, CO₂-afvangtechnologie etc. Met de IRA proberen de Amerikanen een beslissende voorsprong op deze terreinen te krijgen. Als het hier ook zou gaan om 'winner takes all'-markten, wat bepaald niet gezegd is, valt er voor zulk activistisch industriebeleid ook vanuit theoretisch perspectief misschien het nodige te zeggen. Voor ons is dat natuurlijk niet gunstig.

Hypocriet?

De nieuwste Amerikaanse wetgeving lijkt haaks te staan op de geest van het in 2021 bereikte akkoord over regels met betrekking tot de winstbelasting voor internationaal opererende ondernemingen. Daarover wordt al jaren gesteggeld. Het akkoord dat in eerste instantie binnen de G7 tot stand kwam en waarbij de meeste landen in de wereld zich hebben aangesloten bestaat uit enkele belangrijke elementen. Ten eerste is er een minimaal tarief afgesproken van 15 procent. Daarnaast is afgesproken dat de mogelijkheden van bedrijven om hun winsten te boeken in de jurisdicties met de laagste winstbelasting stevig zullen worden ingeperkt, zodat bedrijven meer belasting betalen in landen waar ze feitelijk actief zijn. Het is overigens bepaald nog geen uitgemaakte zaak dat de nieuwe regels

binnen afzienbare tijd overal van kracht zijn.

Het waren vooral de grote landen die hebben aangedrongen op deze regels. Zij betoogden dat er door de verschillen in belastingen geen gelijk speelveld tussen landen bestaat. Kleine landen maken hier misbruik van ten koste van grote landen terwijl grote bedrijven de lachende derde zijn. Kleine landen genieten weliswaar meer belastinginkomsten doordat ze met hun lage belastingtarieven buitenlandse bedrijven aantrekken, maar het totaalbedrag dat alle landen samen ontvangen (en dat de bedrijven betalen) is lager dan anders het geval zou zijn geweest. Kleine landen hebben zich altijd op het standpunt gesteld dat belastingconcurrentie een legitiem onderdeel is van hun vestigingsplaatsbeleid. Zij bestrijden feitelijk dat er überhaupt sprake kan zijn van een gelijk speelveld. De ligging van landen, de omvang van de bevolking en de aanwezigheid van natuurlijke hulpbronnen verschillen sterk tussen landen en die factoren zijn ook bepalend voor de aantrekkelijkheid van landen als vestigingsplaats.

Terwijl de Amerikanen jaren hebben gestreden tegen het bestaan van een ongelijk speelveld door de belastingconcurrentie, creëren ze nu zelf een zeer ongelijk speelveld door hun nieuwe industriepolitiek. Kleine landen ontbreekt het immers aan de middelen om dit ook te doen. Het roept de vraag op of er nu een subsidieoorlog is ontketend en wat daar eventueel aan te doen is.

De reactie van Europa

In Europa is geschrokken gereageerd op de IRA. Enerzijds is er waardering voor het feit dat de Amerikanen, net zoals de EU, maatregelen nemen om de energietransitie te be-

spoedigen. Velen betogen dat de rest van de wereld zal profiteren van de technologische vooruitgang die de IRA wellicht in gang zet.

Duidelijk minder enthousiast is men over het protectionistische karakter van de IRA. De EU overweegt daarom naast de eigen Green Deal een 'Green Deal Industrial Plan' en additionele fondsen op te tuigen. Ook worden regels omtrent staatssteun versoepeld.

Wat het effect van het protectionisme in de IRA zal zijn, valt moeilijk te voorspellen. Op het eerste gezicht lijken de bedragen die binnen de IRA voor groene technologie etc. zijn gereserveerd bescheiden. Anderzijds hebben diverse grote Europese ondernemingen al laten weten investeringen vooral in de VS te zullen doen vanwege de subsidies en belastingfaciliteiten die door de IRA worden geboden. De vraag die dit oproept is of hiermee een subsidierace is gestart.

Ten slotte

De Inflation Reduction Act is een belangrijk onderdeel van het Amerikaanse klimaatbeleid. Om die reden is er internationale instemming. Maar er is ook kritiek. Het Amerikaanse klimaatbeleid is op deze manier erg eenzijdig op subsidies en belastingvoordelen gebaseerd. In Europa wordt daarnaast ook ingezet op regulering en beprijzing van CO₂-uitstoot.

De subsidies worden ook bekritiseerd omdat veel andere landen niet de middelen hebben om zulke subsidies te verstrekken. Van een gelijk speelveld is dus geen sprake. Dat is des te wranger omdat de Amerikanen de grote initiatiefnemers waren van de afspraak voor een mondiaal minimumtarief voor de winstbelasting. Daarbij was het argument dat een gelijk

speelveld ontbreekt als gevolg van de tussen landen bestaande belastingconcurrentie.

De IRA heeft duidelijk protectionistische elementen en is een evident staaltje van industriebeleid. Economen zijn doorgaans voorstanders van vrijhandel en koesteren meestal wantrouwen tegen industriebeleid. De belangrijkste bezwaren tegen industriebeleid zijn dat de overheid het niet allemaal beter kan weten dan de markt, dat er daardoor publieke middelen worden verkwist en dat politici de verleiding vaak niet kunnen weerstaan om publiek geld toe te schuiven naar favoriete projecten. Daarmee is de kous niet af.

In de economische literatuur lijkt wat meer waardering te komen voor industriebeleid. Daarbij wordt gewezen op diverse vormen van marktfalen dat met industriebeleid kan worden gecorrigeerd. Een toenemend aantal wetenschappers houdt zich niet meer bezig met de vraag of er industriebeleid gevoerd dient te worden, maar hoe dit beleid het beste kan worden ingericht. Het is goed als ook liberale economen hierop hun licht laten schijnen.

Er worden nog andere argumenten aangevoerd voor protectionisme en industriebeleid. De geopolitieke spanningen lopen op in de wereld en het is de vraag wat voor economische relaties landen willen hebben met naties waarmee niet de beste politieke relaties worden onderhouden. Ook speelt de strijd om de technologische hegemonie in de wereld. Verder wordt wel betoogd dat de trend tot de-industrialisering met industriebeleid kan en moet worden gestopt. Ten slotte zij opgemerkt dat de wereld sterk digitaliseert. In een gedigitaliseerde wereld is het kostenverloop van ondernemingen anders dan in de

oude wereld. Ook dat kan een argument zijn voor industriebeleid. Het betreft hier allemaal vrij recente ontwikkelingen in de literatuur en economen zullen de komende tijd uitvoerig onderzoek doen naar de vraag in hoeverre deze argumenten stand kunnen houden.

Voor Europa is er nog een andere uitdaging. Niet alleen moeten politici zich buigen over de vraag of industriebeleid een goed idee is of niet (en zo ja, hoe dan), ook is de vraag hoe de wenselijkheid ervan wordt beïnvloed door het Amerikaanse industriebeleid. Zal dat Amerikaanse beleid falen en moeten we onze Amerikaanse vrienden hun verliezen gunnen of dreigen we door niets te doen op een onacceptabele achterstand te komen.

Drs. Han de Jong is voormalig hoofdeconoom bij ABN AMRO, momenteel werkzaam als zelfstandige. Hij vervult diverse adviesrollen en is bij BNR 'huiseconoom'.

Literatuurlijst

- Bistline, J., Mehrotra, N.R., Wolfram, C., 'The Inflation Reduction Act could energize the economy', *Brookings Commentary Op-ed*, 1 mei 2023, URL: <https://www.brookings.edu/articles/the-inflation-reduction-act-could-energize-the-economy/>.
- Chang, H.J., *23 Things They Don't Tell You About Capitalism*, Londen, 2011.
- Deutsch, J., Moniz, E., 'How America can make industrial policy work – the new laws alone are not enough', *Foreign Affairs*, 2022, URL: <https://www.foreignaffairs.com/united-states/how-america-can-make-industrial-policy-work>.
- DNB, 'Macroeconomic effects of the Inflation Reduction Act', 1 mei 2023, URL: <https://www.dnb.nl/en/publications/research-publications/analysis/macroeconomic-effects-of-the-inflation-reduction-act/>.
- Juhász, R., Lane, N., Rodrik, D., 'The new economics of industrial policy', *Annual Review of Economics*, 2023.
- Kamin, D. Kysar, R., (2023), 'The perils of the new industrial policy – How to stop a global race to the bottom', *Foreign Affairs*, mei/juni 2023, URL: <https://www.foreignaffairs.com/united-states/industrial-policy-china-perils>.
- Kleimann, D., Poitiers, N., Sapir, A., Tagliapietra, S., Véron, N., Veugelers, R., Zettelmeyer, J., 'How Europe should answer the US Inflation Reduction Act', *Policy Contribution*, 2023, nr. 4.
- Malmstrøm, C., González, A., Manak, I., 'Can we stop a global subsidy race?', *Peterson Institute for International Economics*, 21 juni 2023, URL: <https://www.piie.com/events/can-we-stop-global-subsidy-race>.
- McKinsey & Company, 'The Inflation Reduction Act: here's what it is', 24 oktober 2022, URL: <https://www.mckinsey.com/industries/public-sector/our-insights/the-inflation-reduction-act-here-whats-in-it>.
- OECD, 'Are industrial policy instruments effective?', *Policy Papers*, nr. 128.
- Rahman, M., Peker, E., 'Credible 'Sovereignty Fund' as next step in EU response to IRA looking less likely', *Eurasia Group*, 10 February 2023.
- Sorbe, S, Gal, P., Millot, V., 'Can productivity still grow in service-based economies?', *OECD Economics Department Working Papers*, nr. 1531.

-
- Stiglitz, J., ‘Why the Inflation Reduction Act is a big deal’, *Project Syndicate*, 8 augustus 2022, URL: <https://www.project-syndicate.org/commentary/us-inflation-reduction-act-is-a-big-deal-by-joseph-e-stiglitz-2022-08?barrier=accesspay>.
 - Stiglitz, J., Faccio, T., ‘The global minimum corporate tax needs more work’, *Project Syndicate*, 19 juni 2023, URL: <https://www.project-syndicate.org/commentary/global-minimum-corporate-tax-agreement-needs-improvements-by-joseph-e-stiglitz-and-tommaso-faccio-2023-06?barrier=accesspay>.

1. Ze baseren zich daarbij op cijfers van Global Trade Alert (www.globaltradealert.org).

De euro en de Europese Unie: een onmogelijke combinatie

door Joes Leopold

“Within our mandate, the ECB is ready to do whatever it takes to preserve the euro” – Mario Draghi, 26 juli 2012

Als gevolg van de eurocrisis hing in de zomer van 2012 het voortbestaan van de gezamenlijke munt aan een zijden draad. De toenmalige president van de Europese Centrale Bank Mario Draghi beloofde in een toespraak alles te doen om de euro te behouden. Een terugkeer naar het oude systeem van nationale valuta moest koste wat kost worden vermeden.

De economische voordelen van een gemeenschappelijke munt zijn evident: het vereen-

voudigt de handel tussen de lidstaten en verlaagt daarmee de transactiekosten. Het vervangen van zwakke, aan inflatie onderhevige valuta door een stabiele munt vermindert de financieringslasten voor landen zonder een traditie van monetaire stabiliteit.

Maar er is ook een belangrijk nadeel. Het is niet langer mogelijk om via flexibele wisselkoersen effectief en efficiënt economische onevenwichtigheden tussen landen in balans te brengen. In het geval van de Amerikaanse dollar worden regionale onevenwichtigheden opgevangen door de grote flexibiliteit van de economie. Prijzen en salarissen passen zich relatief makkelijk aan, Amerikanen

verhuizen zonder probleem van de ene kant van het land naar de andere.

Die flexibiliteit kent Europa niet. Als het aanpassingsvermogen niet verbetert, kunnen economieën met een gezamenlijke munt onderling langdurig uit balans blijven. Tot nu toe ontbreekt de politieke wil om hervormingen in te voeren die de flexibiliteit zouden vergroten. Voortdurende onbalans zal blijven zorgen voor omvangrijke vermogensoverdrachten aan de zwakke eurolanden. Zullen de sterke landen daartoe bereid en in staat blijven of zal het streven naar het behoud van de euro het voortbestaan van de EU in gevaar brengen?

Voor de invoering van de euro had Europa een stelsel van semi-vaste wisselkoersen: het European Exchange Rate Mechanism (ERM). Wisselkoersen mochten vrij bewegen, maar werden door de centrale banken binnen een bandbreedte van plusminus 2,25 procent gehouden. Een valutacrisis ontstaat als onevenwichtigheden zo groot worden, dat de markt twijfelt of het mogelijk is de bandbreedte te handhaven.

Een voorbeeld van een dergelijke crisis werd veroorzaakt door een politieke beslissing direct na de Duitse eenwording. Voor de hereniging hadden West- en Oost-Duitsland ieder een eigen munt: de Deutschmark (D-mark) en de Ostmark. De D-mark was in het vrije verkeer veel meer waard dan de Ostmark. Ondanks protest van de toenmalige president van de Bundesbank Karl Otto Pöhl, nam bondskanselier Helmut Kohl in december 1990 een beslissing waarvan de gevolgen tot op de dag van vandaag worden gevoeld: de Ostmark werd tegen een veel

gunstigere koers (voor spaargeld zelfs één-op-één) omgeruild voor de D-mark. Dat leidde tot een overvloedige geldcreatie ten gunste van de Oost-Duitsers en ten laste van de houders van D-marken en die van via het ERM aan de D-mark gekoppelde valuta zoals de Nederlandse gulden. De gunstige omruilkoers betekende ook een enorme loonsverhoging, maar daarmee prijsden de inwoners van de voormalige DDR zich uit de markt. Hoge werkloosheid was het gevolg, jongeren trokken weg en tot op de dag van vandaag betalen Duitsers een 'solidariteitstoeslag' in de vorm van een 5,5 procent inkomstenbelasting ten gunste van het Oosten. Kortom, eerst monetair en vervolgens fiscaal beleid zorgden voor een omvangrijke vermogensoverdracht, een voorbode van wat de toekomstige eurozone te wachten zou staan.

De overvloedige geldcreatie zorgde voor een waardedaling van de D-mark. De overige via het ERM aan de D-mark gekoppelde valuta volgden. Pöhl diende in mei 1991 zijn ontslag in en zijn opvolger moest de inflatie neutraliseren door de rente te verhogen. De waarde van de D-mark herstelde, zodat de overige valuta binnen het ERM mee moesten stijgen om binnen de afgesproken bandbreedte van plusminus 2,25 procent te blijven.¹

Waardeherstel is lastiger dan geldontwaarding. Zo werd de Bank of England gedwongen haar buitenlandse reserves aan te wenden om Britse ponden te kopen. Speculanten boden massaal Britse ponden te koop aan, omdat zij constateerden dat de reserves van de Bank of England onvoldoende waren om de wisselkoers binnen de bandbreedte te houden. Zo werd het pond in september 1992 gedwongen het ERM te verlaten.² De

bandbreedte werd in het jaar daarop verbreed tot plusminus 15 procent, omdat ook andere Europese valuta zoals de Franse frank onder druk kwamen te staan.

Het was duidelijk dat een stelsel van semi-vaste wisselkoersen nooit stabiel kon zijn. Het was verstandig geweest om het systeem te beëindigen, de bandbreedtes op te heffen en koersen vrij te laten. Helaas werd besloten tot het andere uiterste.

In 1992 werd het Verdrag van Maastricht getekend, waarmee de Europese Unie en de Europese Monetaire Unie (EMU) werden opgericht. De nationale valuta werden in 1999 vervangen door de euro, beheerd door één Europese Centrale Bank met alle euro-landen als aandeelhouder.

De EU is een verband van soevereine staten met sterk uiteenlopende politieke culturen, met als implicatie voor de EMU dat landen die streven naar monetaire stabiliteit een munt zouden moeten delen met landen waarbij dat streven zou leiden tot politieke instabiliteit. Zo is in Nederland en Duitsland loonmatigingspolitiek al zeer omstreden, maar in de rest van Europa vrijwel uitgesloten, zie bijvoorbeeld de demonstraties in Frankrijk tegen de voorgestelde verhoging van de pensioenleeftijd. In dergelijke landen kon de concurrentiepositie voorheen alleen gehandhaafd worden door via inflatie de reële arbeidskosten te laten dalen.

Dit werkt alleen als geldontwaarding onverwacht is, anders houdt men bij loononderhandelingen rekening met de verwachte waardedaling. Maar onvoorspelbare inflatie leidt tot een instabiele munt, zodat investeer-

ders een hogere risico-opslag zullen eisen. Dat maakt een land minder aantrekkelijk om te investeren en de economische groei blijft achter. Kortom, prijsstabiliteit vereist het nemen van impopulaire maatregelen, maar leidt tot grotere welvaart en is daarom door de landen met een stabiel monetair beleid als primaire doelstelling van de ECB afgedwongen.

In een inflexibele economie kan devaluatie zorgen voor herstel van het concurrentievermogen. Zonder een goedkopere munt zullen werknemers zich internationaal uit de markt prijzen als zij niet tot loonmatiging bereid zijn. Op deze manier zal een stabiele munt in een inflexibele economie leiden tot hogere werkloosheid, lagere belastinginkomsten en hogere uitkeringen. De inkomsten kunnen zo ver teruglopen dat een begrotingstekort ontstaat dat moet worden gefinancierd door te lenen in binnen- en buitenland. Het tekort kan zo groot worden dat investeerders gaan twijfelen aan de kredietwaardigheid van het land. Investeerders zullen een hogere rente gaan eisen of zelfs weigeren om krediet te verlenen. Het risico is dat deze landen de problemen toch op de rest van de eurozone zouden afwentelen.

Om zeker te stellen dat een land zijn eigen problemen zou oplossen, verbiedt het verdrag de ECB een lening aan een land te verstrekken en staat de *no-bailout*-clausule landen niet toe elkaar geld te lenen. Verder moeten landen die willen toetreden via de zogenaamde convergentiecriteria van het Stabiliteits- en Groeipact de voor de muntunie benodigde discipline kunnen aantonen. De criteria houden onder meer in dat de staatsschuld niet meer dan 60 procent en

het begrotingstekort niet meer dan 3 procent van het bruto nationaal product mogen bedragen. Eenmaal toegetroten moeten landen aan deze criteria blijven voldoen. Bij overtreden van het Stabiliteitspact kan de Europese ministerraad een boete opleggen.

Tot zover de gemaakte afspraken. De praktijk zou moeten uitwijzen of politici bereid en in staat zouden zijn de noodzakelijke maatregelen te nemen om aan het Stabiliteitspact te voldoen en om de economische flexibiliteit te vergroten.

Al kort na de invoering van de euro kwam de eerste test toen Griekenland in 2001 nipt aan de convergentiecriteria voldeed en tot de euro werd toegelaten. Criteria waar Griekenland vervolgens nooit meer aan heeft voldaan. Maar de echte proef kwam in 2001, toen nota bene Duitsland het Stabiliteitspact schond, het jaar daarop gevolgd door Frankrijk. De Europese Commissie startte een procedure om sancties op te leggen, maar uiteindelijk hebben de Europese ministers van Financiën de Commissie opgedragen de procedure te staken. Vanaf dat moment werd het politiek onmogelijk om landen tot naleving te dwingen.

De financiële markten concludeerden dat als de criteria van het Stabiliteitspact niet zouden worden gehandhaafd, dat ook zou gelden voor de overige verdragsafspraken. De markt verwachtte dat – ondanks het expliciete verbod – eurolanden toch gedwongen zouden worden elkaar uit de brand te helpen, terecht naar later zou blijken. Kortom, investeerders beschouwden overheidsschuld niet langer als verplichting van individuele landen, maar van de eurozone als geheel.³

Rentes convergeerden naar die van Duitsland, ongeacht de begrotingsdiscipline van het betreffende land.

Dat betekende voor sommige landen een spectaculaire rentedaling die zorgde voor een enorme bouw- en vastgoedhousse in met name Spanje, Portugal en Ierland. Die kwam abrupt ten einde toen in Amerika een financiële crisis ontstond die in 2008 tot volle uitbarsting kwam. Door de wereldwijde verwevenheid van het financiële stelsel en het barsten van de vastgoed zeepbel werden ook de Europese banken hard getroffen. Overheden werden gedwongen banken met kapitaal te hulp te schieten waardoor begrotingstekorten zo sterk opliepen dat de kredietwaardigheid van veel landen in gevaar kwam.

Omdat ook de financieel relatief sterke landen werden geraakt, begonnen de markten te twijfelen of die landen eigenlijk wel bereid, of zelfs in staat zouden zijn de zwakke landen te steunen als dat nodig zou zijn. Als gevolg daarvan werd het voor de zwakke landen steeds moeilijker om op de kapitaalmarkt te lenen. Griekenland werd het eerst en zwaarst getroffen. Ierland, Spanje, Portugal en Italië volgden. Uiteindelijk ook de rest van de eurozone en zo werd eveneens de kredietbeoordeling van Nederland eind 2013 verlaagd.

Een groot deel van de leningen van de in zwaar weer verkerende landen waren in bezit van Franse, Britse en ook Nederlandse banken, die al verzwakt waren door de financiële crisis. Voorkomen moest worden dat dit de bankencrisis nog verder zou vergroten waardoor ook de relatief sterke landen in gevaar zouden komen. Nood breekt wet en de no-bailout-clausule werd terzijde geschoven

om in ruil voor hervormingen steunpakketten, reddingsmaatregelen en schuldherstructureringen aan te bieden. Een nieuwe ad-hoc leningsfaciliteit werd opgezet, de European Financial Stability Facility (EFSF), later onderdeel van het ESM, het 'European Stability Mechanism'. Uiteindelijk werd via het EFSF 295 miljard euro ter beschikking gesteld. Dit vond plaats tegen niet-marktconforme voorwaarden en was daardoor eveneens een de facto vermogensoverdracht ten gunste van de zwakke landen.

Maar er was ook een sluiproute: het zogenaamde TARGET-systeem van de ECB.⁴ Dit systeem is opgezet om goedkoop en snel internationale betalingen binnen de eurozone te faciliteren met de ECB als tussenpersoon. De verwachting was dat onderlinge posities snel zouden worden verevend. Er was niet op gerekend dat saldi langdurig open zouden staan. Alle banken konden na overlegging van onderpand ongeacht hun individuele kredietwaardigheid tegen dezelfde voorwaarden onbepert 'rood' staan, zonder verplichting tot aflossing. Een verplichting aan het TARGET-systeem was daarmee veel aantrekkelijker dan lenen op de private kapitaalmarkt of het accepteren van steunpakketten met strenge voorwaarden.

Als gevolg namen de openstaande posities explosief toe.⁵ De vordering van de Bundesbank op de ECB was in 2012 opgelopen tot 751 miljard euro. De Nederlandse vordering was naar verhouding nog groter: deze bedroeg in die tijd 169 miljard euro, dus bij elkaar veel meer dan de officiële EFSF-faciliteit.

Toch was dit alles nog steeds niet voldoende

de om de crisis tot een einde te brengen. Dat gebeurde pas toen de ECB ingreep. Eerst kondigde de ECB met "*whatever it takes*" aan dat het bereid was tot "*Outright Monetary Transactions*": het ongelimiteerd opkopen van staatsschuld van probleemlanden. Om prijsstabiliteit niet in gevaar te brengen, zou elke aankoop door de ECB "gesteriliseerd" worden: elke aankoop zou gepaard gaan met een even grote vermindering van de geldhoeveelheid. Om in aanmerking te komen moesten landen hervormingen doorvoeren onder toezicht van het ESM. Opnieuw zou hiermee een verbod worden overtreden: de aankoop van staatsleningen door de ECB.⁶ Bovendien zou de ECB daarmee schuld verwerven tegen een hogere prijs dan de markt bereid was te betalen, waarmee een waardeoverdracht zou plaatsvinden ten laste van de aandeelhouders van de ECB.

Overigens was het uiteindelijk niet nodig om het *Outright Monetary Transactions*-instrument daadwerkelijk in te zetten, omdat de ECB om een andere, monetaire reden schuld papier ging aankopen. Als gevolg van de bankencrisis werden banken gedwongen hun kredietverlening sterk in te krimpen. Om ten behoeve van prijsstabiliteit de beschikbare hoeveelheid geld in de economie op peil te houden, hebben de centrale banken in opdracht van de ECB grootschalig financiële instrumenten opgekocht, waaronder 2.500 miljard euro aan staatsschuld. Dit wordt "*quantitative easing*" (QE) genoemd. De ECB legde hiermee een (artificiële) bodem onder de markt, rentes daalden en een nieuwe investeringshousse was het gevolg.

Ook al was QE niet expliciet bedoeld om de zwakke landen te helpen, het effect was dat

zij daardoor noodzakelijke, maar politiek onaantrekkelijke hervormingen konden vermijden en alsnog hun problemen op de rest van de eurozone afwentelden. Precies wat men met het verdrag had willen voorkomen.

Vervolgens diende een volgende crisis zich aan: corona. Door nieuwe steunpakketten als gevolg van de pandemie zijn de begrotingsstekorten opnieuw sterk opgelopen, zijn de staatsschulden inmiddels hoger dan tijdens de eurocrisis en hebben Duitsland, Nederland en Luxemburg via TARGET in totaal inmiddels meer dan 1.500 miljard euro tegoed van de ECB.

Omdat dit keer de financiële positie van alle eurolanden is verzwakt, is grootschalige noodhulp niet meer mogelijk. Ook de ECB kan weinig doen. Halverwege vorig jaar moest het QE-programma gestaakt worden in reactie op de sterk gestegen inflatie. Het monetaire beleid is vanaf maart dit jaar zelfs teruggedraaid door nu over te gaan op quantitative tightening, het aan de markt onttrekken van geld.

Maar er is nog een probleem. De rente op de kapitaalmarkt is door de toegenomen inflatie sterk gestegen. Dat betekent dat de eerder opgekochte obligaties even hard in waarde zijn gedaald. Zo leidt DNB voor het eerst sinds 1931 een verlies. Mogelijk lopen verdere verliezen zo hoog op dat de reserves uitgeput raken en er zonder herkapitalisatie van de overheid insolventie dreigt. Op 23 juni van dit jaar waarschuwde ook de Duitse rekenkamer dat de Bundesbank mogelijk gesteund zou moeten worden.

De ECB heeft nog één laatste troef aangekon-

digd: het Transmission Protection Instrument. TPI houdt in dat schuld van zwakke landen kan worden opgekocht met de opbrengst van de verkoop van de schuld van sterke landen, opnieuw een de facto vermogensoverdracht.

Maar als ook dat niet genoeg blijkt? Moet de ECB dan ook maar haar doelstelling van prijsstabiliteit opgeven? Of moet het democratisch proces worden omzeild om de noodzakelijke hervormingen op te leggen? Of moeten de sterke landen voortdurende 'solidariteitsoverdrachten' accepteren? Dit zal allemaal ongetwijfeld leiden tot toenemende spanning tussen de lidstaten. Komt daarmee het voortbestaan van de EU zelf in gevaar? Is de euro dat waard?

Wij hebben met de euro ingestemd in de hoop dat strenge afspraken voldoende zouden zijn om een stabiel monetair beleid te continueren. De realiteit is dat zelfs tijdens een lange periode van ongekeerde economische voorspoed het niet mogelijk blijkt de hiervoor noodzakelijke hervormingen door te voeren. Er is maar één conclusie mogelijk: we moeten terug naar een systeem van nationale valuta, omdat niet de monetaire unie, maar de Europese Unie koste wat kost behouden moet blijven.

Drs. J.M. Leopold is Managing Partner van Capitium.

1. De wisselkoers tussen de dollar en de D-mark daalde van begin december 1990 tot eind mei 1991 met 19 procent om vervolgens tot eind augustus 1991 met hetzelfde percentage te stijgen

(Federal Reserve Bank of St. Louis: <https://fred.stlouisfed.org/data/EXGEUS.txt>).

2. Overigens was George Soros één van die speculanten en verdiende hiermee naar schatting één miljard pond. De grote politieke invloed die Soros met dit fortuin heeft kunnen verkrijgen is dus ook terug te leiden tot die ene – in de woorden van Pöhl – catastrofale beslissing van Kohl.

3. Waarmee de staatsobligaties in feite eurobonds werden: obligaties gegarandeerd door de leden van de EMU.

4. TARGET staat voor ‘Trans-European Automated Real-time Gross Settlement Express Transfer System’.

5. Overigens was dit aan het zicht onttrokken totdat de Duitse economen Hans-Werner Sinn en Timo Wollmershäuser in 2011 als eersten publiekelijk de aandacht op de enorme bedragen vestigden.

6. Het verbod heeft strikt genomen alleen betrekking op het direct verstrekken van een lening aan een land. Aankopen van schuldpapier op de kapitaalmarkt zijn van het verbod uitgezonderd. Dit is slechts een formeel punt. Een investeerder die inschrijft op een nieuwe staatslening, kan erop vertrouwen dat de ECB bereid is die over te nemen. De uitzondering is dan ook niet bedoeld voor fiscaal beleid, maar om de ECB in staat te stellen monetair beleid uit te voeren.

Zorg

Beperking toegankelijkheid van het medisch tuchtrecht dringend noodzakelijk

door Marieke Verlaan-Snieders

Het tuchtrecht heeft als doel bewaken en bevorderen van de kwaliteit van de individuele gezondheidszorg en het beschermen van patiënten tegen onzorgvuldig en ondeskundig handelen (Tuchtcollege Gezondheidszorg 2023). Het gaat om het algemeen belang, waaronder het verhogen van de kwaliteit van zorg door het leereffect dat van klachten uitgaat. In de praktijk is echter het aantal slecht onderbouwde klachten zo groot dat het merendeel van de klachten ongegrond verklaard wordt, waardoor de balans tussen opbrengsten van klachtenafhandeling en impact op de zorgverleners volledig scheef is. De effecten van een tuchtklacht kunnen

verwoestend zijn op het leven van een professional, met name wanneer deze klacht ongegrond is.

In 2016 is een nieuwe wet in werking getreden, de *Wet kwaliteit, klachten en geschillen zorg* (Wkkg). Het tuchtrecht is sindsdien onvoldoende aangepast om aan te sluiten op deze nieuwe wetgeving. Het is daarom dringend noodzakelijk om het medisch tuchtrecht te herzien en het debat hierover te starten, juist binnen een partij die zich hard wil maken voor goede zorg. Beide wetten zullen kort toegelicht worden, evenals de noodzaak om het systeem te herzien. Ter illustratie zijn

de effecten en benodigde maatregelen voor de individuele zorgverlener (huisarts als voorbeeld) beschreven.

Medisch tuchtrecht

Sinds 1929 is in Nederland het medisch tuchtrecht vastgelegd. Alle geregistreerde behandelaren volgens de *Wet BIG* (Beroepen Individuele Gezondheidszorg) vallen onder dit tuchtrecht. BIG-geregistreerde behandelaren zijn onder andere artsen, apothekers, verloskundigen en fysiotherapeuten. Doel van het invoeren van het medisch tuchtrecht was destijds het dienen van het algemeen belang, de lerende werking zou de kwaliteit van de zorg bevorderen.

Het indienen van een klacht bij het medisch tuchtcollege is drempelvrij. De klager hoeft nauwelijks kosten te dragen, er is geen noodzaak voor vertegenwoordiging, gebruik van de klachtenfunctionaris is facultatief, en een standaard invulformulier is eenvoudig van de website te downloaden.

Het tuchtcollege kan een waarschuwing opleggen, of een zwaardere straf als berisping of zelfs doorhaling van de zorgverlener in het BIG-register. Bij ontzegging tot het verder uitoefenen van het beroep volgt publicatie in de *Staatscourant* en vakbladen.

Recent zijn wijzigingen in het tuchtrecht doorgevoerd om de gang van zaken te verbeteren. In 2019 is een kleine drempel voor patiënten en naasten gekomen om een klacht in te dienen bij het tuchtcollege. Sindsdien wordt 50 euro aan griffiekosten in rekening gebracht. Voor 2019 werden, behalve zoals nu bij schorsing, ontzegging en doorhaling uit het register, ook berispingen met naam

gepubliceerd. Tevens hebben patiënten sinds 2019 de beschikking over een tuchtklachtenfunctionaris, waardoor de inhoudelijke voorbereiding van een klacht verbeterd kan worden. Desondanks wordt momenteel 75 tot 85 procent van de tuchtklachten ongegrond verklaard (Kienhorst 2021). Van klachten specifiek tegen artsen is momenteel zelfs bijna 9 op de 10 klachten ongegrond (Harmans 2021). Dit percentage bewijst dat het huidige tuchtrecht disfunctioneert en op fundamentele wijze op de schop moet.

Ervaringen tuchtrecht

Onderzoek toonde aan dat 25 jaar geleden de tuchtklachtendichtheid van huisartsen 2,4 klachten per 100 artsen per jaar was (van der Wal 1996). Dit betekent dat de meeste huisartsen tijdens hun carrière één tuchtklacht voor de kiezen zullen krijgen. Dit onderzoek toonde verder aan dat er verschil is in het percentage klachten dat leidt tot een maatregel tussen de verschillende indiengers: een klacht ingediend door de Inspectie voor Gezondheidszorg en Jeugd (IGJ) leidt vaker tot een maatregel dan een klacht ingediend door een patiënt of zijn nabestaanden. Recenter onderzoek toonde bovendien aan dat het aantal klachten tegen huisartsen in de tijd is gestegen: in 2009 werden 237 tuchtklachten alleen al tegen huisartsen ingediend (Gaal e.a. 2012). Geconcludeerd kan dus worden dat huisartsen tegenwoordig meer tuchtklachten krijgen dan in het verleden.

Lerende en beschermende werking van het tuchtrecht

Het doel van het tuchtrecht is onder andere de kwaliteit van zorg te verbeteren door te leren van gemaakte fouten. De Rijksuniversiteit Groningen deed in 2022 onderzoek

naar deze lerende werking van het tucht-recht (Herregodts 2022). Dit onderzoek toonde aan dat de lerende werking alleen tot zijn recht komt indien de beroepsgroep in zijn algemeen kennis neemt van de uitspraken over individuele zorgverleners. De motivering voor de uitspraak is hiervoor van essentieel belang. De onderzoekers deden een drietal voorstellen tot verbetering, deze voorstellen worden hieronder kernachtig toegelicht:

Tot op heden is het niet mogelijk dat de IGG een principiële vraag voorlegt, zonder een onderliggende individuele casus. Als dit wel zou kunnen zou dit het vroegtijdig beantwoorden van vragen door de tuchtrechter bevorderen. Beroepsorganisaties moeten de jurisprudentie daarna delen met de achterban.

Een ander verbeterpunt zou zijn om meer ruimte tijdens de tuchtprocedure te bieden aan het systematisch leren en verbeteren, en dit mee te nemen tijdens de beoordeling van de klacht, bijvoorbeeld door het aanleveren van een verbeterplan door de beklagde.

Wanneer daarbij zou worden afgestapt van de klachtbehandeling van een individuele casus ter lering van de groep zorgverleners, dan is onderzoek naar de rode draad binnen diverse klachten bijdragend. De analyse van klachten moet systematisch gebeuren om patronen te ontdekken, zodoende het leereffect te vergroten en op die manier te leiden tot een hogere kwaliteit van zorg (Zwaan 2021).

In ieder geval kan worden geconcludeerd dat momenteel de balans tussen het leereffect en de belasting door het hoge aantal ongegron-

de klachten volledig zoek is.

Impact van een tuchtklacht

De impact van een tuchtklacht op professionals is groot. Het is weliswaar niet letterlijk een lichamelijke bestraffing, maar het kan effect hebben op de gezondheid (zowel lichamelijk als psychisch), het privéleven en het professioneel functioneren van de arts (Laarman 2019). Meer dan tien procent van de artsen bleek uit onderzoek burn-out-klachten te ervaren, bij meer dan drie procent was zelfs sprake van depressieve klachten.

De impact op zorgverleners is nog groter indien de uitspraak met de naam van de betreffende zorgverlener wordt gepubliceerd (Friele e.a. 2017). De publicatie heeft effect op zowel de zorgverlener, bijvoorbeeld via meetbare gezondheidseffecten, als op het gezin van de zorgverlener. Denk aan een slechtere financiële situatie door minder carrièrekansen of afname van patiënten die zich tot de zorgverlener wenden. Uit dit onderzoek van het Nivel blijkt bovendien dat deze effecten ook twee jaar na de publicatie nog doorwerken. De helft van de zorgverleners waarvan een klacht is gepubliceerd, heeft zelfs overwogen om na de publicatie te stoppen met de uitoefening van het vak. De ervaring uit eigen praktijk is dat zorgverleners die ervoor kiezen om wel hun vak te blijven uitoefenen meer defensieve en minder doelmatige geneeskunde gaan beoefenen.

De onderzoekers aan de Rijksuniversiteit Groningen deden een voorstel om de impact van een tuchtklacht op zorgprofessionals te verminderen, door bekendheid van de tuchtprocedure onder zorgverleners te doen toenemen en door de tuchtklachtfunctiona-

ris meer in te zetten waardoor klachten voldoende onderbouwd zijn (Herregodts 2022).

Tijdsbelasting zorgverleners

Een tuchtklacht vraagt een enorme tijdsinvestering van de zorgverlener. Deze zal zich opnieuw moeten verdiepen in het dossier, de klacht mag zelfs tot tien jaar na de gebeurtenis nog ingediend worden. Er moet met de rechtsbijstandsverzekering worden afgestemd, een verweerschrift worden geschreven, en tijd vrijgemaakt worden voor de zitting. Eventueel zal de zorgverlener ook de casus bespreken met collega's, een schriftelijke ronde van vragen beantwoorden, of nog een gesprek hebben met de klager. Concreet betekent dit voor bijvoorbeeld een huisarts vele avonden voorbereiding, en een waarnemer voor een dag inhuren voor tijdens de zitting. Wanneer een zorgverlener naar zijn idee onterecht is aangeklaagd, dan is er eigenlijk geen mogelijkheid om de gemaakte kosten zoals ureninzet en inkomstenderving te verhalen op de klager (Nunes 2021). Indien we kijken naar het tuchtrecht buiten onze landsgrenzen, dan is deze mogelijkheid er in sommige landen wel. In Frankrijk bestaat bijvoorbeeld de mogelijkheid dat een klager de arts moet betalen als een klacht ongegrond wordt verklaard (Harmans 2021).

Zwakke positie van de aangeklaagde

Voor alle patiënten bestaat laagdrempelig de mogelijkheid om een klacht in te dienen tegen hun (huis)arts. Een huisarts kan een patiënt die een klacht tegen hem indient niet uitschrijven uit de praktijk. Zoals eerder betoogd, is de mate van impact van een tuchtklacht op de zorgprofessional groot. Deze impact kan invloed hebben op de arts-patiëntrelatie. De persoonlijkheid

van de beklagde arts speelt een groot aandeel in of gevoelens van schuld en schaamte als voorbijgaand worden ervaren en succesvol omgegaan kan worden met de klacht (Schalkwijk 2021). Als de vertrouwensrelatie tussen patiënt en zijn behandelaar blijvend beschadigd is, zou de arts deze relatie zonder meer moeten kunnen beëindigen. Momenteel kan een huisarts een patiënt wel verzoecken om met deze reden een andere huisarts te zoeken, echter kan een patiënt niet uitgeschreven worden uit de praktijk ondanks de garantie dat in de periode tot inschrijving elders spoedzorg wel beschikbaar zal zijn. De positie van de arts ten opzichte van de patiënt is hiermee scheefgegroeid.

Wkkgz

Op 1 januari 2016 is de *Wet kwaliteit, klachten en geschillen zorg* (Wkkgz) in werking getreden. Doel van deze wet is de openheid over klachten en ongewenste gebeurtenissen te bevorderen, daarvan te leren en zodoende de zorg te verbeteren. Met invoering van deze wet moeten zorgaanbieders hun patiënten de mogelijkheid bieden om een klacht in te dienen bij een klachtenfunctionaris, maar ook de optie bieden om dit te doen bij een onafhankelijke geschilleninstantie. Deze geschilleninstanties zijn bevoegd een bindend advies te geven en een vergoeding van geleden schade toe te kennen tot een bedrag van in ieder geval 25.000 euro. Deze uitspraak moet binnen zes maanden na indiening van de klacht gedaan zijn.

Hoe groot een zorgaanbieder is, maakt niet uit voor de Wkkgz. Bijvoorbeeld ook zelfstandig werkende waarnemend huisartsen moeten eraan voldoen. De positie van de patiënt is met deze wet evident versterkt.

De invoer van de Wkkgz heeft echter ook een ongewenst effect. De administratieve druk op artsen is namelijk toegenomen, met name op eerstelijnszorgaanbieders en solisten (Hendriks 2015). Het Nivel heeft in 2021 een evaluatie uit laten voeren naar de Wkkgz (Friele e.a. 2021). Dit onderzoek toont aan dat er draagvlak voor de Wkkgz is, en dat deze wet heeft bijgedragen aan de gestelde doelen (bevorderen van kwaliteit van zorg en versterken van de positie van de patiënt). De onderzoekers bevelen echter ook aan dat in de aansluiting tussen het tuchtrecht en de Wkkgz verder onderzocht wordt hoe zorgverleners beter kunnen leren van klachtenprocedures.

Het Nivel-onderzoek concludeert dat het doel van verbeteren van de kwaliteit van zorg beter zou worden bereikt als de onafhankelijke klacht- en geschilleninstanties systematisch kijken naar de behandelde klachten. Een systematische analyse om de rode draad te ontdekken, en verbeteringen voor de beroepsgroep te adviseren wordt nog onvoldoende uitgevoerd.

De doorlooptijd van een klacht bij een geschilleninstantie is fors minder dan die van een klacht bij het tuchtcollege. Een geschilleninstantie moet zich aan de wettelijke termijn van zes maanden tot de uitspraak houden vanaf het moment van indiening van de klacht. Een tuchtrechtprocedure heeft een gemiddelde (nota bene gemiddelde en niet maximale) doorlooptijd van zeven maanden. Onderzoek toonde aan dat bij de dermatologie de helft van de klachten nadien wordt voorgelegd aan het centraal tuchtcollege, waar de doorlooptijd nog langer is (Kienhorst 2021). Gemiddeld duurt deze

procedure nog een extra jaar.

Noodzaak voor debat

Om verschillende redenen is het nodig een debat te voeren over de herziening van het medisch tuchtrecht. Ten eerste omdat de VVD zich hard wil maken voor veilige zorg voor de patiënt en voor adequate werkomstandigheden voor zorgverleners.

Vanuit liberaal optiek houdt goede zorg onder andere in dat er niet onevenredig veel tijd besteed wordt aan administratie, tijd die gebruikt had kunnen worden voor direct patiëntencontact. Het VVD-verkiezingsprogramma 2021-2025 vermeldt het aantrekkelijker maken van arbeidsomstandigheden voor het zorgpersoneel. Als voorbeelden worden hierbij autonomie, opleidingen, flexibelere roosters en doorgroeimogelijkheden genoemd. De impact van een tuchtklacht weegt niet op tegen het doel van lering te trekken uit de casuïstiek. Bovendien wordt in het verkiezingsprogramma gesteld dat er aandacht moet zijn voor wat rechtvaardig is voor de samenleving als geheel. Dat er in de relaties tussen individuen, overheden, bedrijven en landen geen sprake is van eenrichtingsverkeer met alleen rechten, zonder plichten of verantwoordelijkheden. Of andersom, met alleen maar plichten en verantwoordelijkheden zonder dat daar rechten, kansen of voordelen tegenover staan. Er moet een eerlijke balans zijn en die zou nadrukkelijk moeten gelden tussen patiënt en zorgverlener. Deze eerlijke balans moet het streven zijn voor een partij die verantwoordelijkheid als kernwaarde ziet en het standpunt inneemt dat mensen de gevolgen moeten dragen van keuzes die ze zelf bewust in vrijheid hebben gemaakt. Die balans ont-

breekt in het tuchtrecht momenteel volledig, doordat de drempel voor patiënten zo laag mogelijk wordt gemaakt en er geen consequenties aan het indienen van een klacht zitten.

Tot slot is er geen compensatie bij onterechte klachten en zorgverleners worden toenevend geconfronteerd met kostenposten om (juridische) begeleiding bij klachtafhandeling te borgen. Dit in tegenstelling tot Duitsland en Frankrijk, waar een patiënt bij een afgewezen klacht de dokter een vergoeding moet betalen. In het Nederlandse tuchtrecht is de arts wat dit betreft op voorhand vogelvrij.

Tijdens de huidige regeerperiode is tot een Integraal Zorgakkoord (IZA) gekomen, waarbij samenwerking in de regio een belangrijk onderdeel is. Mede door minister voor Langdurig Zorg en Sport Conny Helder is het Programma Wonen, Ondersteuning en Zorg voor Ouderen (WOZO) uitgewerkt, waarin samenwerking tussen ketenpartners in het programma centraal staat. Juist op het gebied van samenwerking tussen ketenpartners in de regio schiet het huidige medische tuchtrecht tekort, door de focus op het professioneel handelen van de zorgverlener, in plaats van de keten te leggen (LHV 2022). Herziening van het medisch tuchtrecht zou een volgende stap moeten zijn na de invoering van het IZA en het WOZO-programma door de regeringspartijen. Door het hoge aantal ongegronde klachten (75-90 procent) is de tijdsinvestering disproportioneel geworden. Hier liggen mogelijkheden om de zorg doelmatiger te maken.

Mogelijke oplossingsrichtingen

Deze reflectie betoogt dat het medisch tuchtrecht aan herziening toe is waarbij de toegankelijkheid voor individuele klagers beperkt wordt. Deze drempel kan op een aantal manieren bereikt worden, welke hieronder toegelicht worden.

Allereerst is het essentieel om de aansluiting tussen de Wkkgz en het tuchtrecht te verbeteren. Als voorstel noemen wij een getrapte route, waarbij patiënten zich in het vervolg uitsluitend kunnen wenden tot de geschilleninstanties genoemd in de Wkkgz (behalve uiteraard de klachten die rechtstreeks tot de betreffende zorgverlener zijn gericht, wat altijd de voorkeur heeft). Alleen klachten die door de onafhankelijke geschilleninstanties gegrond worden verklaard, zouden nog voorgelegd kunnen worden aan het tuchtcollege.

Ook zou een route van de IGJ als enige indiener van de klachten bij het tuchtcollege de hoeveelheid van onterechte klachten doen afnemen, zonder dat de mogelijkheid tot het opleggen van een maatregel verdwijnt. Eerder pleitten experts Caressa Bol en Jos Dute hier al voor met als onderbouwing afname van hoge aantal nodeloze tuchtprocedures, verbetering van de kwaliteit van de ingediende klachten door verricht onderzoek van de IGJ, en de toegevoegde waarde die klachten kunnen hebben voor het te houden toezicht door de IGJ (Bol & Dute 2021).

Een andere manier om klachtbereidheid bij patiënten te verminderen, is door indieners van klachten in de toekomst ook gevolgen te laten dragen van het indienen van een klacht: als een patiënt een zorgprofessional

aanklaagt, wordt de vertrouwensrelatie zodanig verstoord dat de arts het recht heeft om (ongeacht de uitkomst) de behandelrelatie eenzijdig op te zeggen (noodsituaties uitgezonderd). Ook het betalen van een financiële compensatie door de klager aan de arts bij ongegronde klachten zoals binnen het Franse tuchtrecht moet mogelijk worden (Harmans 2021).

Het woord tuchtigen doet vermoeden dat de arts stevig aangepakt gaat worden. Deze verkeerde gedachte zou gecorrigeerd kunnen worden door het tuchtrecht los te koppelen van de individuele zorgverlener en te kijken naar verbeterprocessen door middel van statistische analyses (de rode draad vinden) (Zwaan e.a. 2021). Dit zou heel mooi passen binnen de beweging van regionale samenwerking en ketenzorg, wat ook binnen het IZA een speerpunt is. Dit laat onverlet dat de tijdsinvestering voor zorgverleners aan het aantal ongegronde klachtenprocedures veel te hoog is, en de beperking van de toegankelijkheid van het tuchtrecht eveneens moet worden aangepast.

Conclusie

Het medisch tuchtrecht heeft onder andere als doel het verbeteren van kwaliteit van zorg door te leren van fouten. De belasting op professionals door een onwaarschijnlijk hoog aantal ongegronde klachten (variërend van 75 tot bijna 90 procent) is onevenredig. De druk van de tuchtklacht op de individuele zorgverlener (op het gebied van administratie, tijd, financiën en stress) weegt niet op tegen het leereffect en heeft een verwoestend effect op zijn leven. Het medisch tuchtrecht focust te veel op het individu en past in deze vorm niet meer in de huidige tendens van samen-

werking in ketens. Na het invoeren van een nieuwe klachtenwet (Wkkgz) is het medisch tuchtrecht hier onvoldoende op aangesloten. De druk op de zorg maakt het noodzakelijk dat er nu actie wordt ondernomen en aanpassing van het medisch tuchtrecht in gang wordt gezet. Hierbij zal in ieder geval gekeken moeten worden naar versteviging van de positie van de aangeklaagde, beperking van de toegankelijkheid van het tuchtrecht (waarbij alleen ruimte is voor door de geschilleninstanties of de IGJ gegrond verklaarde klachten) en verbetering van het leereffect door te kijken naar statistische analyses, in plaats van alleen de individuele zorgverlener.

Drs. M.N.E. Verlaan-Snieders is huisarts, toezichthouder in de care en cure, en voorzitter van de werkgroep ouderenzorg van het VVD Thematisch Netwerk Gezondheid & Zorg.

De auteur bedankt prof. dr. J.E.E. Keunen voor het kritisch meelezen en het geven van constructieve feedback.

Literatuurlijst

- Bol, C., Dute, J., 'Medisch tuchtrecht: vergaande herziening noodzakelijk. Klagen bij de tuchtcommissie of via de inspectie?', *Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde*, 2021, vol. 165.
- Friele, R., Hendriks, M., Laarman, B., Bouwman, R., De Veer, A., *Zorgverleners en burgers over het openbaar maken van door de tuchtrechter opgelegde berispingen en geldboetes*, Utrecht, 2017.
- Friele, R.D., Legemaate, J., Wijne, R.P., Munshi, R.T., Knap, L.J., Bouwman, R.J.R., Sankatsing, V.D.V., *Evaluatie Wet kwaliteit, klachten en geschillen zorg*, Den Haag, 2021.

-
- Gaal, S., Verstappen, W., Giesen, P., van Weel, C., Wensing, M., 'Tuchtklachten tegen huisartsen', *Huisarts & Wetenschap*, 2012, nr. 6, pp. 242-245.
 - Harmans L., 'Dit is nog niet het eindstation', *Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde*, 2021, vol. 165.
 - Hendriks, A., 'En toen was er de Wkkgz, nieuwe wet met vergaande gevolgen voor artsen', *Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde*, 2015, vol. 159.
 - Herregodts, R.L., Bol, C.A., Weenink, J., Hertogh, M.L.M., *Toekomstbestendig Tuchtrecht. De lerende werking van het tuchtrecht en team- en netwerkverantwoordelijkheid in het tuchtrecht op grond van de Wet BIG*, Groningen 2022.
 - Kienhorst, L., Visch, M., 'Klachten en tucht-recht: uitdagingen en leerpunten', *Nederlands Tijdschrift voor Dermatologie en Venereologie*, 2021, nr. 2, pp 8-11.
 - Laarman, B., Laarman, R., Veer, de, A., Hendriks, M., Friele, R., 'How do doctors in the Netherlands perceive the impact of disciplinary procedures and disclosure of disciplinary measures on their professional practice, health and career opportunities? A questionnaire among medical doctors who received a disciplinary measure', *British Medical Journal Open*, 2019, nr. 3, URL: <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/30878977/>.
 - Landelijke Huisartsen Vereniging, 'CTG draait berisping voor huisarts na suicide patiënt terug', 9 december 2022, URL: <https://www.lhv.nl/nieuws/ctg-draait-berisping-voor-huisarts-na-suicide-patient-terug/#:~:text=De%20huisarts%20die%20eerder%20van,alsnog%20in%20het%20gelijk%20gesteld.>
 - Nunes, O., 'Als je goed tegen je verlies kunt, kun je alleen maar winnen', *KBS advocaten tucht-recht*, 3 april 2021, URL: <https://www.kbsadvocaten.nl/als-je-goed-tegen-je-verlies-kunt-kun-je-alleen-maar-winnen/>.
 - Schalkwijk, F., 'Schaamte en schuld door een klacht, hoe zorgprofessionals reageren bij een klachtprocedure', *Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde*, 2021, vol. 165.
 - Tuchtcolleges voor de Gezondheidszorg, 'Wat is het doel van het tuchtrecht', 2023, URL: <https://www.tuchtcollege-gezondheidszorg.nl/documenten/vragen-en-antwoorden/wat-is-het-doel-van-het-tuchtrecht.>
 - Van der Wal, G., 'Medische tuchtrechtspraak in Nederland; een 10-jaarsoverzicht', *Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde*, 1996, vol. 140, pp. 2640-2644.
 - Zwaan, L., De Waard, J., Van Sassen, C., Van Aken, M., 'Van tuchtzaken valt veel te leren. Systematische analyse van een groot aantal zaken is nodig', *Medisch Contact*, 2021.

Buitenland

China en Rusland: de ‘speciale relatie’ onder de loep genomen

door Wilbert Jan Derksen

In maart dit jaar bezocht de Chinese president Xi Jinping de Russische president Vladimir Poetin. Het was Xi Jinpings eerste buitenlandse bezoek nadat hij enkele dagen daarvoor voor een derde termijn als president van China was verkozen. Tien jaar eerder, toen hij voor het eerst als president werd verkozen, was Rusland ook het eerste land dat hij bezocht. Op zijn beurt zal Poetin waarschijnlijk later dit jaar China bezoeken voor het zogeheten Belt and Road Forum for International Cooperation (Reuters 2023). Opmerkelijk, gezien zijn huidige pariastatus

door de Russische inval in Oekraïne. Deze bezoeken zijn tekenend voor de ‘speciale relatie’ die Rusland en China met elkaar in de afgelopen jaren hebben gesmeed. Maar hoe warm is deze relatie nou eigenlijk echt? Is er sprake van oprechte sympathie voor elkaar of gaat het om een toevallige gelegenheidscoalitie? In dit artikel zal de relatie tussen Rusland en China onder de loep worden genomen. Allereerst vanuit historisch perspectief, maar vervolgens ook kijkend naar de huidige situatie.

Keizerrijken en revoluties

Voor zowel China als Rusland geldt dat zij een zeer rijke geschiedenis kennen die vele eeuwen terug in tijd gaat. Voor dit artikel pakken we tijdlijn op vanaf de 19e eeuw, omdat op dat moment verschillende ontwikkelingen speelden die bepalend zijn geweest voor de relatie tussen beide landen. Rusland kennen we dan als het Russische Rijk, een omvangrijk en krachtig imperium onder leiding van de tsaar. Voor China, op dat moment ook nog geregeerd door een keizerlijke dynastie, begint dan de zogeheten 'eeuw van vernedering'. Door interne strubbelingen, militair-technologische achterstand en een zwakke economie werd China een prooi voor koloniale grootmachten. Zo ook voor Rusland. In 1858 werd de Chinese regering gedwongen het omvangrijke Buiten-Mantsjoerije af te staan aan het Russische Rijk.¹ Een van de pijnlijke concessies die het ooit zo machtige Chinese Rijk moest doen. Dergelijke vernederingen zorgden daarop voor zo veel onrust in het land, dat de (uiteindelijk laatste) keizer van China in 1912 werd afgezet en de Republiek China werd uitgeroepen. Maar ook in Rusland zorgden verschillende interne problemen ervoor dat in 1917 de Russische Revolutie uitbrak, waarop communisten daar de macht grepen en in 1922 uiteindelijk de Sovjet-Unie werd opgericht.

In China heerste op dat moment nog steeds chaos en streed de nationalistische Kwomintang (KMT) tegen lokaal regerende krijgsheren. De Sovjet-Unie bood steun aan de KMT, op voorwaarde dat deze zou samenwerken met de Chinese Communistische

Partij (CCP). In hun gezamenlijke strijd wisten ze uiteindelijk de macht te grijpen en het land te verenigen, waarop er een nieuwe regering onder leiding van de KMT werd geïnstalleerd. Maar het bondgenootschap was van korte duur, want vervolgens kwamen de KMT en CCP in conflict met elkaar en brak daarmee in 1927 de Chinese Burgeroorlog uit. Dankzij de steun van de Sovjet-Unie wist de CCP zich staande te houden in deze bloedige oorlog. Toen China werd binnengevallen door Japan en een paar jaar later de Tweede Wereldoorlog uitbrak, waren de KMT en CCP toch weer genoodzaakt samen te werken. In Rusland werd op dat moment een allesverwoestende oorlog uitgevochten tegen de Duitsers. China (20 miljoen) en de Sovjet-Unie (27 miljoen) delen met elkaar dat zij van alle landen ter wereld tijdens de Tweede Wereldoorlog het meeste aantal dodelijke slachtoffers kenden (World Population Review). In China werd na 1945 bovendien de burgeroorlog weer hervat, met nog meer doden tot gevolg. Uiteindelijk wist de CCP, met steun van de Sovjet-Unie, in 1949 een beslissende overwinning te behalen: de Volksrepubliek China was geboren.

Communistische grootmachten

Daarmee werd aan het begin van de Koude Oorlog de grote angst van het Westen werkelijkheid: niet één, maar twee communistische grootmachten om mee om te gaan. En inderdaad leek het er eerst op dat hier een innige samenwerking was ontstaan. In 1950 sloten China en de Sovjet-Unie een vriendschapsverdrag, waarin ze onder meer toezegden elkaar op het gebied van economie en veilig-

heid te ondersteunen. In het daaropvolgende decennium verslechterde de relatie echter drastisch, met name vanaf het moment dat Sovjetleider Stalin stierf in 1953. Zo dachten beide landen anders over de invulling van de communistische ideologie. Waar in de Sovjet-Unie de nadruk werd gelegd op de rol van de arbeider, pleitte de Chinese leider Mao juist voor het centraal stellen van boeren in het proces van modernisatie. Vooral was Mao kritisch op het ‘vreedzame co-existentie’-beleid van Stalins opvolger Nikita Chroesjtsjov. De Sovjetleider pleitte daarin voor vriendelijkere en minder op confrontatie gerichte betrekkingen met de Verenigde Staten. China vreesde daarmee echter dat zonder ruggensteun van de Sovjet-Unie, het land kwetsbaar zou worden voor een invasie door de VS of Japan. Bovendien eiste Mao, nu Stalin overleden was, het leiderschap over de communistische wereld op. Iets wat Chroesjtsjov niet kon accepteren. Alle spanningen leidden uiteindelijk tot een breuk tussen beide landen: het ‘Rode schisma’.

De spanningen liepen zo hoog op dat het in 1969 zelfs tot een militaire confrontatie kwam tussen de twee. China koesterde nog altijd wrok jegens de Russen voor het inlijven van Buiten-Mantsjoerije in de 19e eeuw. Toen beide landen hun troepen aan de grens begonnen te versterken, werd er uiteindelijk op verschillende plekken over en weer geschoten. Het kwam al vrij snel tot een wapenstilstand, met name uit angst dat het conflict zou escaleren tot een nucleaire oorlog. Deze confrontatie deed Mao realiseren dat hij ruggensteun nodig had om de Russi-

sche dreiging te beheersen. Daarop stelde hij zich open voor toenadering met de Verenigde Staten, waarna in 1972 de Amerikaanse president Richard Nixon een historisch bezoek bracht aan China om diplomatieke banden aan te halen. De relatie tussen de Sovjet-Unie en China bleef nog jaren slecht.

Dit veranderde vanaf de jaren 80. In China kwam toen Deng Xiaoping aan de macht, tegenwoordig bekend als de architect van het moderne China. Hij voerde drastische hervormingen in waarbij hij de communistische planeconomie matigde voor een economisch beleid wat meer gericht was op het vrijemarktprincipe. Ook in de Sovjet-Unie kwam een hervormer aan de macht. Michail Gorbatsjov pleitte voor meer openheid, in zowel politieke als economische zin. Met het laten vieren van de ideologische teugels ontstond er weer ruimte voor toenadering tussen beide landen. Zo bouwde Gorbatsjov de troepenmacht langs de Chinese grens af. In 1989 ontmoetten beide leiders elkaar op de eerste Chinees-Russische top sinds de jaren 50 en werd daarmee de relatie tussen de landen hersteld.

Op zoek naar een nieuwe wereldorde

Na het in elkaar storten van de Sovjet-Unie in 1991 kwam er definitief een einde aan de Koude Oorlog. Met de Verenigde Staten als overwinnaar ontstond daarmee een unipolaire wereldorde, een nieuwe geopolitieke situatie waarin zowel Rusland als China zich diende te heroriënteren. Beide landen besloten daarop de banden met elkaar verder aan te halen. Dat begon in 1992 met

een ‘constructief partnerschap’, wat in 1996 verder werd uitgebouwd tot een ‘strategisch partnerschap’. In 2001 werd er zelfs een *Verdrag van goed nabuurschap, vriendschap en samenwerking* gesloten tussen beide naties, waarmee werd ingezet op stevige samenwerking op het gebied van politiek, economie en defensie. Zo zouden ze voortaan militaire kennis en technologie met elkaar gaan uitwisselen. Vooral opvallend was de toezegging om samen te werken indien een van de landen militair bedreigd zou worden (Ministry of Foreign Affairs of the PRC, artikel 9). In 2001 werd bovendien ook de Shanghai-samenwerkingsorganisatie opgericht, een verbond tussen China, Rusland en verschillende voormalige Sovjetrepublieken in Centraal-Azië. Daarin werd in eerste instantie samenwerking opgezocht op het gebied van veiligheid, met name om de dreiging van het moslimextremisme hoofd te bieden. In de jaren daarna zou niet alleen het aantal lidstaten worden uitgebreid, maar naast veiligheid ook samenwerking op andere gebieden worden nagestreefd, zoals energie en handel.

Ook de handel tussen beide landen zag een grote toename: van zo’n 8 miljard dollar in 2000 tot meer dan 50 miljard dollar tien jaar later (Observatory of Economic Complexity 2023). In 2008 werd bovendien het eerdere grensconflict via een akkoord definitief beslecht (Reuters 2008). De betrekkingen bereikten uiteindelijk een nieuw hoogtepunt toen in 2013 de net aangetreden Chinese president Xi Jinping en de Russische president Vladimir Poetin spraken van een ‘speciale relatie’ tussen beide landen (Anishchuck

& Heritage 2013).

Zo was in pakweg 20 jaar tijd een stevige alliantie ontstaan, met als belangrijkste doel een multipolaire wereldorde te creëren waarin China en Rusland op gelijke voet met het Westen zouden staan. Wel was er vervolgens een duidelijk verschil te zien in de individuele aanpak van beide landen. China was er vooral op gericht om langs economische weg invloed te verkrijgen op het wereldtoneel. Een duidelijk voorbeeld daarvan is het in 2013 gelanceerde Belt and Road-initiatief, waarmee China door middel van infrastructuurinvesteringen in ontwikkelingslanden de mondiale handelsroutes naar zijn hand poogt te zetten. De Russische regering wilde daarentegen met name door middel van militair ingrijpen zijn invloed uitbreiden. Dat bleek in 2008 al in Georgië, maar met name vanaf 2014 toen Rusland de Krim annexeerde en daarop een proxy-oorlog begon in Oost-Oekraïne (wat in 2022 werd opgeschaald naar een totale invasie van dat land). In de post-Koude Oorlog wereld hebben China en Rusland zodoende verschillende strategieën ontwikkeld, maar wel met een gezamenlijk doel van een nieuwe wereldorde in gedachte.

Autoritaire beschavingsstaten

Nu we een globaal historisch overzicht hebben geschetst is het relevant om eens te kijken in welke opzichten deze twee landen op elkaar lijken en wat vandaag de dag specifiek hun gedeelde belangen zijn. Wat beide landen vooral kenschetst is dat zij zichzelf niet zien als een natiestaat, maar eerder als

een 'beschavingsstaat'. De natiestaat is eigenlijk een relatief nieuw concept, dat pas vanaf de Vrede van Westfalen (1648) als nieuwe standaard is gaan gelden. De geschiedenis van Rusland gaat echter vele eeuwen, en die van China zelfs millennia verder terug in de tijd. Door hun rijke cultuur en geschiedenis geldt voor beide landen dat zij menen niet slechts een natie, maar een gehele beschaving te representeren, die dateert van ver voor de uitvinding van de natiestaat. Daar komt allereerst een zeer sterk gevoel van identiteit bij kijken, maar ook een zeker recht op dominantie binnen hun historische invloedssfeer. Het idee dat soevereine natiestaten zich volledig los zouden kunnen maken van die beschaving zien zij als nonsens. Het is om die reden dat Rusland de soevereiniteit van Oekraïne, en China die van Taiwan, nooit *de facto* zullen accepteren. Zij zien deze landen als slechts een politieke uitvinding, die de ware historische en culturele wortels als onderdeel hun beschaving ontkent (Anchan & Poojary 2022).

Wat Rusland en China daarnaast vooral gemeen hebben is hun autoritaire manier van regeren. Denk aan het monddood maken van alle politieke oppositie, censureren van de media, neerslaan van protesten en het negeren van burgerrechten. Duidelijk is dat ze daarbij ook inspiratie halen uit elkaars beleid. Toen Poetin in 1999 aan de macht kwam was Rusland in feite in de greep van een kleine groep oligarchen: Russische zakenmannen die met het opkopen van staatsbedrijven na de val van de Sovjet-Unie extreem rijk waren geworden en daarmee sterke politieke invloed

hadden verkregen. Om zijn machtspositie te consolideren, startte Poetin daarop een 'anticorruptie'-campagne, waarmee er een feitelijke zuivering van de oligarchie plaatsvond en alleen de oligarchen die zich loyaal toonden aan Poetin werden gespaard. Op soortgelijke wijze ging Xi Jinping ook onder het mom van een anticorruptie-campagne over tot een zuivering van oppositionele facties binnen de CCP toen hij in 2013 aan de macht kwam (Karan Reddy 2022). Op zijn beurt haalde Rusland weer inspiratie uit de manier waarop China het internet censureert. Al vanaf de jaren 90 poogt China via regulering en de toepassing technologie (de befaamde '*Great Firewall of China*') restricties op te leggen aan het internet, waardoor bijvoorbeeld bepaalde informatie (zoals over het Tiananmenprotest van 1989) ontoegankelijk is voor Chinese burgers. Ook Rusland probeert nu in samenwerking met de Chinezen op die manier grip te krijgen op de informatiestromen op het internet (The Guardian 2016).

Waardenvrije samenwerking

Eerder in dit artikel kwam al duidelijk naar voren dat Rusland en China gezamenlijk streven naar een nieuwe multipolaire wereldorde. Wat zij daarmee vooral willen bereiken is het doorbreken van de post-Koude oorlog westerse dominantie op het wereldtoneel, waarbij andere landen door het Westen genooddaakt worden waarden als democratie en mensenrechten te omarmen om onderdeel te mogen zijn van de internationale gemeenschap. Zowel Moskou als Beijing pleiten onder het mom van zelfbeschikking voor een beleid waarin het andere landen vrij staat een eigen

koers te varen, zonder daarbij afhankelijk te zijn van het oordeel van het Westen. Dat is ook de wijze waarop zij nu op het internationale toneel handelen. Anders dan het Westen, stellen China en Rusland geen waarde-eisen aan hun internationale samenwerking. Dat maakt ze voor veel landen dan ook een aantrekkelijkere handelspartner dan het – in hun ogen – moraliserende en veeleisende Westen. Zodoende zien we Rusland en China volop de banden aanhalen met autoritaire regimes in Azië, Afrika en Latijns-Amerika.

Ten opzichte van elkaar valt bovendien op dat hun behoeftes elkaar perfect aanvullen. Na het ineenstorten van de Sovjet-Unie is de Russische economie in zwaar weer terechtgekomen. Hoewel herstel enigszins heeft plaatsgevonden, is Rusland er nooit meer in geslaagd het economische zwaargewicht te worden wat de Sovjet-Unie ooit was (Véron 2022). China daarentegen heeft een gigantische economische ontwikkeling doorgemaakt in de afgelopen decennia en kan Rusland daardoor voorzien van de broodnodige kapitaalinvesteringen in het land. Om zijn economie echter draaiende te kunnen houden heeft China een enorme honger gekregen naar grondstoffen. Daar kan Rusland weer op inspringen, gezien de grote hoeveelheden natuurlijke hulpbronnen binnen zijn grenzen, zoals olie en gas. Daarnaast heeft Rusland veel geavanceerde militaire technologie die het kan verkopen aan de Chinezen (Elmer & Zhen 2018).

Knelpunten in de relatie

Kijkend naar de voorgaande paragrafen lijkt het alsof Rusland en China samen een

droomhuwelijk vormen. Toch is het niet allemaal rozegeur en maneschijn. Er zijn namelijk verschillende belangrijke punten te noemen waarbij er helemaal geen sprake is van een harmonieuze en wederkerige relatie. Beijing neemt bijvoorbeeld een sterk anti-separatistisch standpunt in op het wereldtoneel, wat logisch is gezien zijn continue strijd tegen separatistische geluiden in Tibet, Xinjiang, Hongkong en natuurlijk Taiwan (dat China nog altijd als afvallige provincie beschouwt). Rusland kon daarom ook niet op goedkeuring van China rekenen toen het besloot vanaf 2014 pro-Russische separatisten in Oost-Oekraïne te steunen. Tot op heden wordt de annexatie van de Krim door de Russen niet erkent door China (TVP World 2023). Tevens is te betwijfelen of China blij was toen Rusland overging tot een totale invasie van Oekraïne, zeker nu het op een totaal fiasco is uitgelopen. China wil graag handel blijven drijven met het Westen en het is goed mogelijk dat de reputatie van Rusland als schurkenstaat zal afstralen op de Chinese regering. Bovendien vormt Oekraïne een essentiële schakel in het Belt and Road-initiatief van China (Brinza 2022).

Een andere kwestie die speelt is China's tekort aan zoetwaterreserves. Mede door klimaatverandering krijgt China meer en meer te maken met droogte, wat met name in het noorden van het land voor problemen zorgt. Toevallig bevindt zich op Russisch grondgebied het Baikalmeer, het grootste zoetwaterreservoir ter wereld. China zou graag pijpleidingen laten aanleggen om toegang tot dat water te krijgen. Tot op heden is dat er echter

niet van gekomen. Naast ecologische zorgen, leeft in Rusland ook de angst dat het dunbevolkte oosten uitgebuit en zelfs overgenomen kan worden door Chinese migranten. Want ook elders in Siberië nemen de Chinezen de economische activiteit steeds meer over (Antanova 2019). Rusland is niet blij met deze demografische bedreiging, waarbij de Chinezen op lange termijn de Siberische bevolking kunnen gaan verdringen.

Verder zien we dat Centraal-Azië een gevoelig punt is. Traditioneel gezien behoorde dat altijd tot Ruslands invloedssfeer. Veel van de landen daar maakten immers destijds onderdeel uit van de Sovjet-Unie. Toch zien we de laatste jaren dat China steeds meer invloed verwerft in deze regio. Ten eerste omdat zich daar grote hoeveelheden belangrijke grondstoffen bevinden zoals koper en uranium, maar ten tweede doordat deze landen een centrale rol spelen in China's Belt and Road-initiatief. Voor Centraal-Azië kwam de totale handel met China in 2022 dan ook neer op 70 miljard dollar, tegenover 40 miljard dollar met Rusland (The Economist 2023). Het lijkt erop dat Rusland langzamerhand zo steeds meer weggedrukt wordt uit die regio door China.

Dit past dan ook in een bredere trend van een China dat steeds dominanter wordt ten opzichte van Rusland. Want hoewel eerder werd aangegeven dat beide landen elkaars economische behoeftes goed kunnen opvangen, gaat het niet om een gelijkwaardige relatie. China exporteert veel meer hoogwaardige eindproducten, terwijl Rusland goedkope grondstoffen exporteert. Ook zien we dat China's

aandeel in de Russische buitenlandse handel vele malen groter is dan andersom (Center for Strategic International Studies 2023). Een trend die bovendien vanaf 2022 in stroomversnelling raakte toen Poetin besloot Oekraïne binnen te vallen. Zo'n anderhalf jaar nadat de Russische invasie van Oekraïne begon, is wel duidelijk dat deze oorlog als een totale ramp is uitgekapt voor Moskou. Wat Poetin hoopte binnen enkele dagen te kunnen beslissen, liep uit op een langdurig conflict, waarin de Russen tegenslag op tegenslag lijken te moeten incasseren. De sancties die Rusland door de oorlog te verwerken kreeg, voornamelijk vanuit het Westen, dreef Poetin nog meer in de armen van China. Zo vielen Ruslands exportopbrengsten van fossiele brandstoffen richting de EU terug met 85 procent. China werd daarop Ruslands nieuwe belangrijkste exportbestemming (Conte 2023). Om zijn economie draaiende te houden, is Rusland zo grotendeels afhankelijk geworden van China. Dat gegeven kan door Xi Jinping natuurlijk als pressiemiddel gebruikt worden om lage prijzen af te dwingen, maar ook om andere economische, politieke en militaire eisen te stellen. Sommigen gaan zelfs zo ver te stellen dat Rusland daarmee langzamerhand een Chinese kolonie dreigt te worden (Baker 2023). De 'speciale relatie' wordt steeds meer zoals die tussen een wurgslang en zijn prooi.

Conclusie

Zowel Rusland als China keert zich expliciet tegen de liberale democratie. Beide landen verwerpen liberale kernwaarden als de vrijheid van meningsuiting, persvrijheid en gelijkheid voor de wet. In plaats daarvan ver-

tegenwoordigen zij een alternatief regeringsmodel in de vorm van autoritarisme. Dat zij op deze wijze ogenschijnlijk een anti-liberaal blok zijn gaan vormen ten opzichte van het Westen is zorgelijk. Toch leert de voorgaande reflectie dat hier belangrijke nuances bij moeten worden aangebracht. Voor het Westen geldt dat de onderlinge samenwerking niet alleen gebaseerd is op gezamenlijke belangen, maar ook op gedeelde liberale waarden, zoals vrijheid en democratie. Dat is in de huidige samenwerking tussen Rusland en China toch veel minder het geval. Uit de voorgaande tekst werd duidelijk dat zij zichzelf beschouwen als unieke beschavingsstaten, die door de geschiedenis heen vaker rivalen dan partners zijn geweest.

De speciale relatie tussen Rusland en China is niet gebaseerd op een gedeeld waardesysteem, maar op een toevallige overeenstemming van huidige geopolitieke belangen. Maar ook op dat punt valt genoeg aan te merken, hebben we gezien. Er spelen verschillende onenigheden die de relatie in de toekomst kunnen gaan compliceren. Vooral opvallend is natuurlijk China's groeiende dominantie ten opzichte Rusland, waarbij gelijkwaardigheid steeds meer plaats maakt voor afhankelijkheid. Deze afhankelijkheid betekent tevens dat China een cruciale rol kan spelen in de uitkomst van de huidige oorlog in Oekraïne. Ofwel door Poetin militair te gaan steunen, ofwel door hem onder druk te zetten een vredesverdrag te tekenen. Het belangrijkste doel waarmee de speciale relatie na de Koude Oorlog werd aangegaan lijkt daarmee bereikt: het scheppen van een nieuwe wereldorde waarin het Wes-

ten niet altijd meer de allesbepaalde factor is. Alleen wel met China als winnaar en Rusland als verliezer.

Drs. W.J. Derksen is wetenschappelijk medewerker bij de TeldersStichting en eindredacteur van Liberale Reflecties.

Literatuurlijst

- 'China does not acknowledge Russia's annexation: Ambassador', *TVP World*, 6 april 2023, URL: <https://tvpworld.com/69007819/china-does-not-acknowledge-russias-annexation-ambassador>.
- 'China signs border demarcation pact with Russia', *Reuters*, 21 juli 2008, URL: <https://www.reuters.com/article/us-china-russia-border-idUKPEK29238620080721>.
- 'Putin brings China's Great Firewall to Russia in cybersecurity pact', *The Guardian*, 29 november 2016.
- 'World War II casualties by country', *World Population Review*, URL: <https://worldpopulationreview.com/country-rankings/world-war-two-casualties-by-country>.
- 'Xi invites Putin to China for third Belt and Road Forum – Xinhua', *Reuters*, 21 maart 2023, URL: <https://www.reuters.com/world/china/xi-invites-putin-china-third-belt-road-forum-xinhua-2023-03-21/>.
- Anchan, N., Poojary, P.V., 'Russia's war and the rhetoric of the 'civilisational state' in global politics', *The Loop*, 17 augustus 2022, URL: <https://theloop.ecpr.eu/russias-war-and-the-rhetoric-of-the-civilisation-state-in-global-politics/>.

-
- Anishchuck, A., Heritage, T., 'China's new leader welcomes Russia's Putin as friend', *Reuters*, 22 maart 2013, URL: <https://www.reuters.com/article/us-china-russia-idUSBRE92L0KE20130322>.
 - Antonova, M., 'Fuelled by China fears, Russians protest Baikal bottling plants', *Phys.org*, 16 maart 2019, URL: <https://phys.org/news/2019-03-fuelled-china-russians-protest-baikal.html>.
 - Baker, S., 'Russia risks becoming an 'economic colony of China' following its invasion of Ukraine, says CIA director', *Business Insider*, 12 april 2023.
 - Brinza, A., 'Putin's war has killed China's Eurasian railway dreams', *Foreign Policy*, 1 maart 2022, URL: <https://foreignpolicy.com/2022/03/01/belt-road-initiative-new-eurasian-land-bridge-china-russia-poland/>.
 - Center for Strategic and International Studies, 'What are the weaknesses of the China-Russia relationship', 29 juni 2022, URL: <https://chinapower.csis.org/china-russia-relationship-weaknesses-mistrust/>.
 - Conte, N., 'Which countries are buying Russian fossil fuels?', *Visual Capitalist*, 2 maart 2023, URL: <https://www.visualcapitalist.com/which-countries-are-buying-russian-fossil-fuels/#:~:text=Top%20Importers%20of%20Russian%20Fossil,the%20start%20of%20the%20invasion.>
 - The Economist, 'China and Russia compete for Central Asia's favour', 25 maart 2023.
 - Elmer, K., Zhen, L., 'What Russian weapons are being bought by China?', *South China Morning Post*, 2018.
 - Karan Reddy, R., 'China's anti-corruption campaign: Tigers, Flies, and everything in between', *The Diplomat*, 12 mei 2022.
 - Ministry of Foreign Affairs of the People's Republic of China, 'Treaty of Good-Neighborliness and Friendly Cooperation Between the People's Republic of China and the Russian Federation', 24 juli 2001, URL: https://www.fmprc.gov.cn/mfa_eng/wjdt_665385/2649_665393/200107/t20010724_679026.html.
 - The Observatory of Economic Complexity, 'Russia-China 2010', URL: <https://oec.world/en/profile/bilateral-country/rus/partner/chn?dynamicBilateralTradeSelector>.
 - Verón, N., 'Putin's Russia may echo the Soviet bloc, but it is far smaller', *Peterson Institute for International Economics*, 7 april 2022, URL: <https://www.piie.com/research/piie-charts/putins-russia-may-echo-soviet-bloc-it-far-smaller>.
-
1. Hier bevindt zich nu onder meer Vladivostok, een geostrategisch zeer belangrijke stad voor Rusland, aangezien hier vrijwel de enige Russische haven met toegang tot de Stille Oceaan ligt.

Bart De Wever: hoe meer woke, hoe minder samenleving

door Pieter de Jonge

Bespreking van Bart De Wever, Over Woke, Borgerhoff & Lamberigts, Gent, 2023, ISBN 9789072201720.

Begin zomer 2002 kwam het nieuwe boek van Francis Fukuyama uit, *Het liberalisme en zijn schaduwzijden. Verdediging van een klassiek ideaal*. Fukuyama zag de liberale democratie bedreigd worden door zowel uiterst links als uiterst rechts. Bij uiterst links noemde hij expliciet het ‘woke’-gedachtegoed. Aan het einde van diezelfde zomer, begin september, hield minister van Justitie en Veiligheid Dilan Yeşilgöz-Zegerius de H.J. Schoo-lezing. Volgens haar werd de democratische rechtsstaat naast uiterst rechts en

ondermijning door drugscriminaliteit ook bedreigd door het woke-gedachtegoed. In de bronvermelding van haar lezing werd Fukuyama vermeld.

In België wordt die handschoen opgenomen door Bart De Wever, burgemeester van Antwerpen en leider van de grootste Nederlandstalige partij van België, de Vlaams-nationalistische en liberaal-conservatieve Nieuw-Vlaamse Alliantie (N-VA). Op verzoek van de jongerenorganisatie van

zijn partij hield hij in het najaar van 2022 een lezingentournee langs universiteiten. De opkomst overtrof de verwachtingen. Naar aanleiding daarvan schreef hij het boek *Over Woke*.

De belangrijkste politicus sinds 2010

De N-VA werd in 2001 opgericht als opvolger van de Volksunie (1954-2001) en combineerde cultureel conservatisme met een economische voorkeur voor de vrije markt en bezuinigingen op overheidsuitgaven. Daarmee sprong de partij in het electorale gat dat rond de millenniumwisseling ontstond, toen de Vlaamse liberalen en de Vlaamse christendemocraten het politieke midden opzochten. Tegelijk schermde de N-VA zich af van de andere Vlaams-nationalistische partij, Vlaams Belang (tot 2004: 'Vlaams Blok'). Vlaams Belang heeft de schijn van extreemrechts namelijk nooit overtuigend weerlegd.

De Wever werkte aan een geschiedkundige dissertatie, tot hij de politiek inging. Sinds 2004 is hij partijvoorzitter, in België meestal de partijleider. Hij legde het ideologische fundament van de partij en introduceerde daarmee het conservatisme als afzonderlijke stroming binnen de Belgische politiek. Sinds 2004 zit de N-VA in de Vlaamse regering en vanaf 2014 als grootste partij. Van 2014 tot 2018 zat de N-VA ook in de federale Belgische regering. De Wever wordt daarom gezien als de belangrijkste Belgische politicus van het afgelopen decennium.

Bij het schrijven had De Wever wellicht de Belgische verkiezingen van 2024 in het achterhoofd. Sinds afgelopen zomer hebben de Vlaamse christendemocraten een partijvoorzitter, Sammy Mahdi, die de partij naar

rechts stuurt. Vlaams Belang kan volgens peilingen volgend jaar de grootste partij worden. De N-VA kan dus aan twee kanten kiezers verliezen.

Postmodernisme versus moderniteit

Eerdere boeken van zijn hand zijn *Het kostbare weefsel* (2008), een bundeling van columns voor de kranten *De Standaard* en *De Morgen*, en *Over identiteit* (2019), waarin hij de voordelen van nationale identiteit uiteenzette, ook voor succesvolle integratie. Wie alle drie de boeken leest, ziet constanten in zijn opvattingen: het belang van gedeelde waarden om een samenleving bijeen te houden en een afkeer van cultuurrelativisme. Cultuurrelativisme ondermijnt gedeelde waarden.

Over Woke begint met een verwijzing naar auteur Yuval Noah Harari. Volgens Harari onderscheidt de mens zich van dieren door het vermogen om abstract te denken. Een toepassing daarvan is het creëren van abstracte identiteiten, waardoor mensen die geen verwanten zijn, of elkaar niet eens persoonlijk kennen, zich toch met elkaar verbonden kunnen voelen. Niet-bloedverwante mensen konden met elkaar samenwerken door geld (handel is minder riskant dan oorlog), godsdienst en de natiestaat. In het Westen verloor godsdienst haar verbindende kracht na het uitbreken van de Franse Revolutie (1789). In de 20e eeuw boette ook de natiestaat aan betekenis in.

Na mei 1968 omarmde de westerse intellectuele cultuur het postmodernisme. De Wever wijst erop dat postmodernisten identiteit afwijzen. Filosoof Michel Foucault vond 'identiteit' niets meer dan de macht van de

dominante groep de norm maken. Hiermee werd ieder metafysisch verband dat uitgaat van gedeelde normen en waarden, noodzakelijk voor gemeenschapsvorming, verworpen. De samenleving bestaat zo enkel nog uit individuen.

Het heden is geschiedenis

Voor De Wever is het geen toeval dat hedendaagse activisten juist het verleden bekritisieren. Wie heimelijk maar grondig een huis wil slopen, begint met de fundamenten ervan te ondergraven. Door de westerse geschiedenis volledig te bestempelen als racistisch en seksistisch, wordt het gehele Westen onderuitgehaald.

De Verlichting van de 17e en 18e eeuw wordt veelal gezien als basis voor het moderne politieke denken. Uitgerekend politieke denkers uit deze periode worden *gecanceled* omdat zij naar hedendaagse – niet naar toenmalige – maatstaven politiek incorrect waren. Merkwaardig, omdat de gedachtegang die met de Verlichting begon uiteindelijk de rationele grondslagen voor slavernij en voor discriminatie op grond van huidskleur of geslacht onderuithaalde.

Woke verlangt alleen van het Westen een kritische kijk op het verleden, niet van niet-westerse culturen. Alsof enkel en alleen het Westen schuldig is aan alle wantoestanden in het verleden. Waag het niet om te wijzen op vormen van slavernij in niet-westerse samenlevingen.

Daders en slachtoffers

De Wever ontwaart ook een tegenstrijdigheid in de voorkeur van woke voor identiteitspolitiek. Westerse landen mogen geen

collectieve identiteit hebben, maar aan iedereen die niet hetero, blank ('wit') of man is, wordt die wel toegekend: vrouwen, 'mensen van kleur, holebi's. Wat verbindend werkt voor slachtoffergroepen, wordt verwerpelijk gevonden bij dadergroepen.

Volgens woke staat ongelijkheid gelijk aan onrechtvaardigheid. Ongelijkheid zou bewust geschapen en in stand gehouden worden door de dominante groep. De paradox, aldus De Wever, is dat het volgens deze redenering niet mogelijk is ongelijkheid geleidelijk te verminderen, bijvoorbeeld door voor bepaalde beroepen (zonder de minimumvereisten te verlagen) actief sollicitanten te werven onder ondervertegenwoordigde bevolkingsgroepen. Gelijkheid kan niet bewerkstelligd worden, maar enkel door de benadeelden worden opgeëist. Is de drijfveer dan recht of wraak?

Woke keert zich daardoor ook tegen minderheden zelf. Wanneer iemand uit een meerderheidsgroep toch maatschappelijk stijgt, wordt die niet gezien als een voorbeeld voor anderen, maar als iemand die zich conformeert aan de heersende opvattingen. In de Verenigde Staten zijn Aziatische Amerikanen maatschappelijk succesvoller dan andere niet-blanke minderheden. Volgens woke is dit nog steeds 'racisme', want 'bevooroordeelde blanke leraren denken dat Aziatische leerlingen slim zijn en behandelen hen dienovereenkomstig'.

Centrale gedachte

Het boek bestaat uit acht hoofdstukken, plus een annex over de invloed van woke binnen de Vlaamse universitaire wereld. Redactioneel had de annex net zo goed het negende

BART DE WEVER

*over
woke*

hoofdstuk kunnen zijn. In mijn ogen vormen de eerste vier hoofdstukken het centrale betoog, terwijl de overige vier en de annex casussen zijn. Het vijfde hoofdstuk, over de gevolgen van woke voor de vrijheid van meningsuiting, en de annex sluiten direct aan op het kernthema woke.

Het betoog kan samengevat worden in twee hoofdlijnen. De eerste betreft geschiedenis. Volgens De Wever worden samenlevingen deels gevormd door positieve en negatieve ervaringen uit het verleden. Het Franse postmodernisme bestreed de verbindende kracht die uitgaat van een gedeeld verleden. Het uit Amerika overgewaaide woke, vooral naar aanleiding van de dood van George

Floyd (*'Black Lives Matter'*) en #MeToo, interpreteert de westerse geschiedenis louter negatief. Wat blijft er dan over?

De tweede rode draad is het wijzen op tegenstrijdigheden in de opvattingen van woke. De Wever vraagt zich af wat de beweging überhaupt wil bereiken. Als het Westen tot in de diepste vezel een systeem is om minderheden te onderdrukken, is er geen mogelijkheid om voor groepen of individuen omstandigheden te verbeteren zonder de gehele samenleving omver te werpen. Maar juist de door woke verworpen westerse Verlichting bracht politieke en intellectuele stromingen voort die zich inspanden om de wereld democratischer, gelijkwaardiger en rechtvaardiger te maken. Als het Westen zo erg is, waarom trekt het dan zoveel niet-westerse migranten?

Meer conservatief dan liberaal

De Wever ziet een verband tussen het postmodernisme dat postvatte vanaf 1968, de negatieve waardering van de gemeenschapsvormende natiestaat in contrast tot de positieve waardering van kosmopolitisch individualisme, en het uiteindelijke ontstaan van woke. D66 zal niet zijn favoriete Nederlandse partij zijn.

Geschiedkundig valt wat aan te merken op de chronologie van deze ontwikkeling. Intellectuelen ontwikkelden al tijdens het Interbellum kritiek op de natiestaat, in reactie op de Eerste Wereldoorlog. De Europese Economische Gemeenschap, waar de huidige Europese Unie uit voortgekomen is, ging in 1958 van start. De natiestaat was vóór de studentenrevolte en de culturele omwenteling van eind jaren 60 al in diskrediet geraakt.

Woke gooit alles wat mis is in de samenleving op één hoop, veroorzaakt door een en dezelfde dominante groep ('witte heteromannen'), waar je enkel tégen kunt zijn. Soms bekruipst het gevoel dat De Wever het omgekeerde doet, door alles wat hem niet zint toe te schrijven aan woke.

Een literatuurlijst ontbreekt. In de tekst wordt soms naar schrijvers verwezen. Met uitzondering van het boek van Douglas Murray, *The War on the West* (2022), noemt hij geen schrijvers die hetzelfde betogen als hij. Van Fukuyama noemt hij *The End of History and the Last Man* (1992), maar niet zijn boek van vorig jaar. Geen woord over de lezing van Yeşilgöz, die in mei 2023 sprak op het partijcongres van de N-VA. Een bijdrage van de Rotterdamse burgemeester Ahmed Aboutaleb aan een N-VA-studiedag wordt wel vermeld. Waarom doet De Wever alsof hij de enige is die zich uitspreekt tegen woke?

Romantiek, nationalisme en politiek conservatisme zijn in zekere zin reacties op de Verlichting. In eerdere publicaties onderscheidde De Wever zich van andere conservatieven door het Verlichtingsdenken als essentieel voor de democratische rechtsstaat en de westerse samenleving te bestempelen. N-VA-politici plegen in debatten en interviews naar 'Verlichtingswaarden' te verwijzen. De Wever is een conservatief die de Verlichting positief waardeert. Het belang dat hij hecht aan de gemeenschap deelt hij eerder met christendemocraten dan met liberalen.

Waarom woke onliberaal is

Het vijfde hoofdstuk, met de onheilspellende titel 'Vrijheid wordt vijand', spreekt liberalen vast het meeste aan. Het begint met een

citaat van journalist Louis de Potter (1786-1859), als Belgische revolutionair die van de liberalen overstapte naar de socialisten, niet de meest voor de hand liggende bondgenoot voor een conservatieve Vlaams-nationalist. "De andersdenkende mag de andere niet de mond snoeren, anders zal hij hem op zijn beurt ook ooit de mond snoeren en verdrukken." Andere meningen weerleggen mag, onderdrukken niet. Vrijheid geldt alleen als die geldt voor alle burgers.

De Wever vindt vrijheid en gelijkheid kernwaarden van de Verlichting, al wijst de geschiedenis uit dat een nadruk op het ene aspect ten koste kan gaan van het andere. De uitbouw van de democratische rechtsstaat maakte burgers gelijk voor de wet, de uitbouw van de verzorgingsstaat verminderde de inkomensverschillen. De afgelopen decennia werden, met het oog op bescherming tegen discriminatie, steeds meer rechten van minderheden wettelijk expliciet vastgelegd. Het is begrijpelijk en verdedigbaar om burgers te beschermen tegen discriminerende handelingen. Maar als mensen naar de rechter stappen omdat zij zich door opinies gekwetst voelen, of controversiële sprekers geweerd worden van universiteiten, gaat gelijkheid dan niet ten koste van de vrijheid van meningsuiting?

In de Engelstalige wereld is woke dominant geworden binnen de academische wereld. De annex vermeldt vergelijkbare gevallen aan Vlaamse universiteiten. De Wever stelt dat universiteiten waren bedoeld voor waarheidsvinding en debat. Is daar nog sprake van als conformiteit aan gewenste opvattingen de leidraad wordt?

Redactiewerk

Het boek kwam voort uit een lezingenreeks. Om de aandacht van het publiek vast te houden, zijn anekdotes zeer effectief. In geschreven vorm werkt het minder. Anekdotes worden geselecteerd door de verteller en iemand met tegengestelde opvattingen kan net zo makkelijk voorbeelden van het tegendeel op een rij zetten. In het derde hoofdstuk verliest De Wever zich in het vereffenen van rekeningen met Vlaamse opiniemakers.

De hoofdstukken, zes, zeven en acht stemmen tot nadenken, maar de behandelde onderwerpen – het cultuurpessimisme bij hedendaagse progressieven; te eenzijdig door westerse bril naar de rest van de wereld kijken; neoliberalisme – hebben niet noodzakelijk raakvlak met woke. Hoofdstuk acht heeft als conclusie een rechtvaardiging van het besluit van de N-VA om in december 2018 uit de Belgische regering te stappen. Onderwerpen die beter een andere keer hadden kunnen worden uitgewerkt.

Als leider van de grootste partij en burgemeester van de tweede stad van België is De Wever een drukbezet man. Dit boek schreef hij in de kerstvakantie. Meer tijd voor redactie had dit soort plooiën glad kunnen strijken. Hier liet de uitgever misschien steken vallen.

De kritiek die De Wever uit op woke is ook relevant voor mensen die niet zijn politieke ideologie delen. Woke is geneigd voor zichzelf alle vrijheid op te eisen, maar andere opvattingen uit te sluiten ('*cancelen*'). Andere meningen niet toestaan valt onmogelijk te verenigen met het liberalisme. En de gehele

westerse samenleving bestempelen als 'institutioneel racistisch' miskent de inspanningen van alle politieke stromingen die gezamenlijk de rechtsstaat en de sociale zekerheid in het leven riepen.

In Nederland komt kritiek op woke enkel van rechtse oppositiepartijen, waarvan een aantal controversieel zijn. De Wever leidt een grote Belgische bestuurderspartij. Was het 30 jaar geleden niet VVD-leider Frits Bolkestein die vraagtekens plaatste bij de toenmalige consensus omtrent migratie, integratie en de multiculturele samenleving?

Pieter de Jonge (MA, politieke geschiedenis) is Nederland-correspondent voor Doorbraak.be. Hij publiceert ook op Wynia's Week en Historiek.net

Hayeks hobbelige levensweg

door Patrick van Schie

Bespreking van Bruce Caldwell en Hansjoerg Klausinger, Hayek: A Life, 1899-1950, The University of Chicago Press, Chicago en Londen, 2022, ISBN 139780226816821.

Friedrich Hayek is voor economen en kenners van liberale politiek-filosofen een grootheid, voor sommigen zelfs de belangrijkste liberale denker van de 20e eeuw. Bij het grote publiek zal zijn naam toch minder bekend zijn. De gemiddelde burger die een boek getiteld *Hayek: A Life, 1899-1950* in de boekhandel ziet liggen (of het op een website ziet langskomen) zal denken dat het om iemand gaat die betrekkelijk jong is overleden. Maar

de ondertitel is misleidend. Hayek is niet in 1950 gestorven, hij had op dat moment nog een leven van meer dan vier decennia voor zich. De toevoeging 'volume 1' van wat een tweedelige biografie moet worden was dan ook gepast geweest. Deel 1 beslaat reeds 730 bladzijden aan leestekst; we gaan dus waarschijnlijk uiteindelijk een biografie van ongeveer 1.500 bladzijden aan levensbeschrijving krijgen. Het jaar waarin dit eerste deel

eindigt, 1950, is wel goed gekozen voor een pauze omdat het, zoals we nog zullen zien, een nieuwe fase in Hayeks leven inluide.

Jeugd en studie

Hayek werd geboren in het *fin de siècle* Wenen, toen nog de hoofdstad van de uitgestrekte Oostenrijks-Hongaarse dubbelmonarchie. De Hayeks hoorden tot de betere kringen, niet tot de toplaag maar wel tot een familie die aan een eigen *society*-leven deelnam en waarin het vanzelfsprekend was dat hun zonen naar een van de gymnasia gingen. Dat gold ook voor Fritz (Friedrich) en zijn beide (jongere) broers; zij bezochten zelfs een van de meest gewilde gymnasia. Als enige van de drie zou Fritz zijn schoolcarrière niet daar afsluiten, maar aan een van de ‘gewonere’ gymnasia, verder weg van het stadscentrum gelegen. Fritz was als jongen namelijk allesbehalve ijverig, waardoor hij werd weggestuurd van de eerste school waar zijn vader hem geplaatst had weten te krijgen. En zelfs op de tweede school kreeg Fritz zijn diploma zowat in de schoot geworpen. Omdat inmiddels de Eerste Wereldoorlog was uitgebroken en het Oostenrijkse leger dringend rekruten nodig had, konden gymnasiasten hun opleiding versneld afsluiten, oftewel hun diploma gemakkelijker verkrijgen.

Fritz werd gezonden naar het front met Italië (in de Eerste Wereldoorlog een van de geallieerde mogendheden, en dus een vijand van Oostenrijk-Hongarije). De zwaarste strijd bleef hem gespaard, omdat hij er arriveerde net nadat de grootste, erg bloedige slag aan dat front was gestreden. Hij had dus geluk, al ervoer hij dat zelf anders omdat hij vol strijd-lust zat. Aan het einde van de oorlog werd hij eerst door malaria en daarna door de Spaan-

se griep geveld, welke hij overleefde.

Na de oorlog keerde hij terug naar het sterk verarmde Wenen en toog hij aan de studie. Hayek is bekend als een econoom die zich later tot de politieke filosofie wendde, maar hij ging eerst rechten studeren en kwam pas via de filosofie en de psychologie terecht bij de economie. Zelf heeft hij later verklaard dat hij in deze jaren socialist was, maar voor zover hij begon met interesse in socialistische denkbeelden waren dat niet de marxistische. Bovendien sloot hij zich al gauw aan bij een studentenvereniging die zich politiek gezien eerder in het sociaal-liberalisme verdiepte. Deze vereniging was verbonden aan de Bürgerlich Demokratische Partei (BDP), een kleine partij met een onvervalst liberaal profiel.

Hayek als econoom

Door zich geleidelijk aan meer op economische vraagstukken te richten kwam Fritz in aanraking met de leer en met enkele van de meest vooraanstaande vertegenwoordigers van de ‘Oostenrijkse school’ in de economie, een klassiek-liberale stroming die onder meer bekend is van de subjectieve waardeleer. Kern van die leer is dat de prijs van een product niet afhangt van de hoeveelheden arbeid en kapitaal die erin zijn gestoken – wat economen van Adam Smith tot en met Karl Marx meenden – maar van wat de consument ervoor over heeft.

Hayek leerde als gezegd verschillende epigonen van de ‘Oostenrijkse school’ kennen, onder wie Ludwig von Mises. Die bezorgde hem na zijn studie zijn eerst belangrijke positie. Eind 1926 werd Hayek directeur van het (particuliere) Österreichische Institut

fúr Konjunkturforschung, dat op basis van veel cijfermateriaal dat dit instituut zelf verzamelde voorspellingen deed voor de ontwikkeling van de economie. Het instituut, dat door Hayek werd uitgebouwd, was daar nogal succesvol in; sommigen beweren zelfs dat het de Grote Depressie voorspelde, al is dat wat te veel eer. Deze start in Hayeks carrière is opmerkelijk voor wie hem kent van zijn latere afkeer van een mathematische benadering van de economie.

Begin jaren 30 werd Hayek uitgenodigd voor een positie aan de London School of Economics (LSE). Ook dat lag niet echt voor de hand, want deze instelling was door 'Fabian'-socialisten – een Britse vorm van niet-marxistisch socialisme – gesticht en er waren nog altijd tal van behoorlijk linkse economen aan verbonden. Tegelijkertijd was de LSE politiek diverser geworden; zo doceerden er bijvoorbeeld ook enkele liberalen van verschillende snit. In deze positie bouwde Hayek zijn netwerk verder uit.

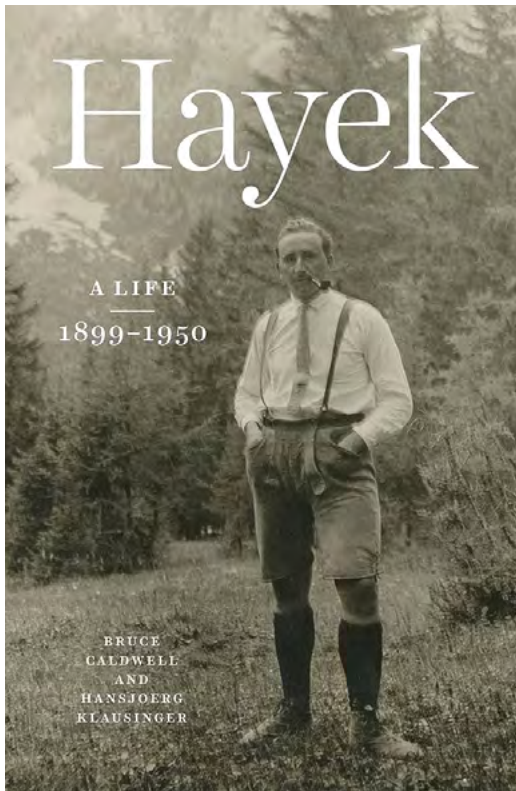
Onder de vele wetenschappers die hij vanuit zijn nieuwe positie leerde kennen valt natuurlijk John Maynard Keynes op, de meest invloedrijke econoom van in ieder geval de periode na de Tweede Wereldoorlog (overigens hoofdzakelijk in een tijd die Keynes zelf niet meer beleefde). Ook Keynes was een liberaal, maar een die geloofde en propageerde dat de overheid met meer interventies en door zelf te investeren een vastgelopen economie weer aan de gang kan krijgen. Hayek bestreed dit om diverse redenen. Keynes en Hayek gelden dan ook als elkaars grootste tegenspelers in de 20e-eeuwse economie, waarbij Keynes veel navolging kreeg – vooral omdat politici uit zijn werk gretig de bood-

schap plukten dat ze de overheidsuitgaven verder konden opvoeren (en dat ook deden in omstandigheden waarvoor Keynes dat in het geheel niet had aanbevolen) – terwijl Hayek tot de jaren 70 zou moeten wachten op brede erkenning van zijn ideeën en voordien veelvuldig tegen de bierkaai streed.

Keynes en Hayek werden geen vrienden maar respecteerden elkaar wel. Hayek beperkte zijn waardering ook zeker niet enkel tot geestverwanten, al blijkt uit het boek tevens hoezeer hij sommige andere wetenschappers verfoeide. Vooral aan hooghartige types had hij een hekel – wat dat betreft was het een wonder dat hij het met Keynes redelijk kon vinden – en de auteurs geven hier in hun boek enkele pakkende voorbeelden van. Een ervan betreft de socioloog Karl Mannheim, een collega aan de London School of Economics. Toen Mannheim zich een keer uitvoerig zat te beklagen dat zijn ideeën niet goed konden worden uitgedrukt in de Engelse taal, viel Hayek ineens uit: “*So much the worse for your ideas.*” Mannheim zou hem dit nooit vergeven. Het was ook een ongebruikelijke uitbarsting van Hayek, die onder collega's juist bekend stond als een diplomatiek en beminnelijk man.

De ontwikkeling van Hayeks economische denkbeelden en de verwerking daarvan in een enorme reeks artikelen en boeken – tot lanterfantent was Hayek allang niet meer geneigd – komen in dit eerste deel van de biografie volop aan bod. Hoewel op de achtergrond de ideeënstrijd speelde over de (on)wenselijkheid van overheidsbemoeienis met de economie, betrof het merendeels zeer specialistische thema's waarvan buiten het wereldje van economen niemand nota nam.

In zulke passages wreekt zich soms dat de auteurs, die zonder meer over een vlotte pen beschikken, zelf allebei econoom zijn en af en toe met jargon naar een debat verwijzen waarvan vakgenoten ongetwijfeld zullen weten wat het behelst maar een niet-econoom zich vertwijfeld afvraagt waar zo'n debat eigenlijk over ging. Wanneer er wel nadere uitleg wordt gegeven, is dat ook niet in alle gevallen even helder.

Hayek als liberaal

We zagen al dat Hayek (na hooguit een korte fase van snuffelen aan wat socialistische denkbeelden) reeds op jonge leeftijd het liberalisme omarmde, ook al had dit 'de tijdgeest' tegen. In de jaren 30, Hayek woonde

inmiddels in Londen, werd hij lid van de Reform Club, de aan de Liberal Party gelieerde sociëteit. Hij zou er zijn hele leven lid van blijven en de club geregeld bezoeken, ook al zinde de koers van de Liberal Party (die langzaam maar zeker verder naar links opschoof) hem steeds minder.

Hayeks liberalisme uitte zich in zijn economische werkzaamheden, maar de andere vakgebieden waarop hij zich in zijn studententijd oriënteerde bleven hem boeien en bezighouden. Het kan niet anders of dit zal uitgebreid aan de orde komen in het nog te verschijnen deel 2 van de biografie, over de periode waarin Hayek zijn wetenschappelijke aandacht verlegde naar de politieke filosofie maar waarin hij ook de rol van de wettelijke omkadering en inbedding van een vrijmarkteconomie zou benadrukken en uitwerken (in het bijzonder in de jaren 70 in zijn *Law, Legislation and Liberty*).

Een aantal lezingen en artikelen in de jaren 30 en tijdens de Tweede Wereldoorlog vormt hiervan een voorbode. Zo publiceerde Hayek in de jaren 30 artikelen over de werking van de menselijke geest, vooruitlopend op zijn in 1952 te verschijnen boek *The Sensory Order*. Wat hem hiertoe vooral aanzette was dat hij het behaviorisme verwierp, de leerstelling dat ons denken louter het resultaat is van externe beïnvloeding. Hayek was ervan overtuigd dat juist de (individuele) menselijke geest bepalend is, in het dagelijks leven en daarom ook in beslissingen die mensen nemen op het terrein van de economie alsmede in de loop der geschiedenis. Dit is een reflectie van zijn overtuiging dat het uiteindelijk gaat om individuen en hun zelfgekozen gedragingen. Voor Hayek was

dit de wetenschappelijke werkelijkheid en tegelijkertijd een morele positie. De wereld, de economie en de politiek hóórden ook over individuele mensen en hun zelfgekozen verbanden te gaan, niet over systemen of zogenaamd ‘hogere’ verbanden en doelstellingen.

Daarom nam hij tevens het ‘scientisme’ onder vuur, de steeds wijder verbreide gedachte dat methoden uit de natuurwetenschappen konden worden toegepast en dus ook dienden te worden nagevolgd in de sociale wetenschappen. Dit leerstuk gaat voorbij aan het feit dat het in de sociale wetenschappen gaat, of beter gezegd behoort te gaan over individuele mensen en hun subjectieve oordelen en voorkeuren. Het is gevaarlijk wanneer mensen ondergeschikt worden gemaakt aan bedachte systemen. Bovendien is het hoogst ondemocratisch wanneer (vermeende) wetenschappers die zich onkwetsbaar proberen te maken door zich (ten onrechte) te beroepen op ‘objectieve’ waarheden – welke daarmee boven bestrijding zouden moeten staan (wat al een hoogst onwetenschappelijke claim is) – menen beleid te kunnen en mogen voorschrijven. Dat zet de democratie buitenspel.

Hayeks aanval op dit ‘scientisme’ heeft nog altijd grote actualiteitswaarde: zie bijvoorbeeld de maatregelen ter bestrijding van de coronapandemie, waarin vaak louter op adviezen van virologen werd gekoerst, of de collectivistische claims van klimaatalarmisten, die elke alternatieve benadering steevast trachten af te serveren met opmerkingen als dat deze ‘onwetenschappelijk’ zouden zijn en dus niet in ogenschouw behoeven te worden genomen of dat ‘het klimaat’ nu eenmaal om de door hen geëiste maatregelen vraagt.

Al in de jaren 30 vond Hayek dat liberalen zich niet langer in de verdediging moesten laten drukken. Hij zocht daarom contact met geestverwanten. Een van hen was de Amerikaanse journalist Walter Lippmann, die het liberalisme wilde verdedigen. In economisch opzicht stonden Lippmann en Hayek niet hetzelfde soort liberalisme voor, maar zij verzamelden in 1938 wel geestverwanten (breed opgevat) op een colloquium in Parijs. Daar rouleerden reeds plannen voor meer gestructureerd contact, bijvoorbeeld met een tijdschrift (waar niets van kwam) en met een geregelde conferentie. Dit bleef in Hayeks gedachten; hij hoopte een ‘Acton society’ te kunnen oprichten; te noemen naar een in Engeland befaamde liberaal – tevens gelovig katholiek – uit de 19e eeuw. Uiteindelijk zou dit uitmonden in de in 1947 opgerichte Mont Pelerin Society; de mede-oprichters vonden dat lord Acton buiten Engeland te weinig bekendheid genoot terwijl sommigen diens katholicisme ook geen aanbeveling vonden.

De auteurs schenken uitgebreid aandacht aan de eerste bijeenkomst van de Mont Pelerin Society in april 1947, compleet met de achtergronden van de deelnemers, het programma en de voornaamste discussies. Op de achtergrond speelde de discussie over de vraag of de nieuwe organisatie actief strijdbaar naar buiten zou moeten treden of meer als ontmoetingsplek voor wetenschappers en journalisten die zich zorgen maakten over de toekomst van de liberale democratie waarvan de effecten meer op lange termijn, en zonder centrale coördinatie, zouden moeten doorsijpelen. Hayek was sterk voor de laatste variant, welke won. Dit is tot op de dag van vandaag de werkwijze van de Mont Pelerin Society.

Hayek vond dat de nieuwe organisatie, waarvan hij zelf voorzitter werd, te veel economen telde. Hij hoopte meer journalisten, psychologen en historici te kunnen trekken. Hij ergerde zich aan iemand als de uiterst linkse historicus Harold Laski (die na de oorlog nog voorzitter van de Labour Party zou worden) die de geschiedenis van het liberalisme afschilderde als een tijdelijk fenomeen dat wel moest uitmonden in fascisme en nationaal-socialisme. Hayek betoogde – met recht – dat het nationaal-socialisme een variant van het socialisme was en wilde dat geschiedschrijvers zouden laten zien welke verworvenheden het liberalisme zoal had gebracht. Het liberalisme was bovendien allerminst passé; er lagen nog belangrijke taken te verrichten.

The Road to Serfdom

Hoewel Hayek tijdens de Tweede Wereldoorlog nog met tal van wetenschappelijke projecten bezig was – zijn *move* naar de London School of Economics begin jaren 30 maakte dat hij persoonlijk gevrijwaard bleef van de verschrikkingen van het nationaal-socialisme – kreeg hij steeds meer het gevoel dat hij het collectivistische tij diende te keren. De Britse oorlogseconomie was overgegaan op grootschalige centrale planning, die Hayek voor de oorlogsperiode onvermijdelijk achtte maar zijn inziens na de oorlog zo snel mogelijk diende te worden afgebouwd.

Om te waarschuwen tegen het in vrede voortzetten en verder uitbouwen van de plaeconomie schreef hij een politiek boek gericht op een groot publiek: *The Road to Serfdom (De weg naar de slavernij)*. De auteurs geven een betrekkelijk uitvoerige schets van de inhoud van het boek [zelf schreef ik ruim

drie jaar geleden de volgende weergave: <https://www.teldersstichting.nl/liberalen/friedrich-hayek>]. *The Road to Serfdom* verscheen in 1944 en werd vrij goed verkocht. Echt populair werd het in de Verenigde Staten nadat begin 1945 een verkorte versie verscheen in *The Readers Digest*, een tijdschrift met oplage van 8¾ miljoen exemplaren. Bovendien publiceerde het tijdschrift *Look* op 6 februari 1945 een kort stripverhaal van 18 cartoons waarin Hayeks boek uiterst beknopt (en uiteraard zonder de nuances) werd afgebeeld.

De recensies van *The Road to Serfdom* wisselden van badinerend (verscheidene linkse auteurs hoopten op die manier te bereiken dat Hayeks boek niet serieus zou worden genomen) tot uiterst lovend. Opvallend is dat Keynes aan Hayek schreef dat hij het grotendeels met het betoog eens was. Keynes zelf voelde zich inmiddels ongemakkelijk bij de manier waarop tal van zelfbenoemde keynesianen met zijn theorie wegliepen; in die tijd noemde hij zichzelf een keer op een bijeenkomst de enige niet-keynesiaan! *The Road to Serfdom* maakte Hayek in één klap beroemd, vooral in de Verenigde Staten. In de naoorlogse jaren stak hij een paar keer de Atlantische Oceaan over voor cycli van lezingen en gastcolleges. Intussen sloeg de in juli 1945 gekozen Labour-regering in Groot-Britannië met onder meer een reeks nationalisaties precies de koers in waartegen Hayek in *The Road to Serfdom* had gewaarschuwd.

Hella en Lenerl

Het schijnt aannemelijk dat de combinatie van het politieke klimaat in Groot-Britannië en de enthousiaste ontvangst van *The Road to Serfdom* in de Verenigde Staten verklaart waarom Hayek in 1950 verkaste van Londen

naar Chicago. Toch is dit niet de echte toedracht.

De auteurs besteden in verschillende hoofdstukken aandacht aan Hayeks persoonlijke leven, variërend van de opeenvolgende adressen waar hij woonde en de activiteiten die hij in zijn vrije tijd ondernam – hij was sportief en vertoefde graag in de bergen – tot aan zijn huwelijksleven. In augustus 1926 trouwde Friedrich (von) Hayek met Hella von Fritsch; het echtpaar kreeg een dochter (Christine) en een zoon (Lorenz). Hella was haar gezin zeer toegewijd. Zij volgde haar man enkele jaren na hun huwelijk naar het voor haar vreemde Engeland toen Hayek bij de LSE ging werken. Ergens in het midden van de jaren 30 – zo stellen de auteurs – zou Friedrich Hella hebben verteld dat hij eigenlijk verliefd was op zijn nicht Lenerl, die hij al van jongs af aan kende maar die tijdens zijn (eerste) verblijf in de Verenigde Staten (1923-24) met een andere man was getrouwd. Er zijn overigens geen aanwijzingen dat Friedrich voor die tijd aan zijn nicht Lenerl blijk had gegeven van enige amoureuze affectie. Friedrich verlangde een scheiding, wat een woedende Hella weigerde.

Tijdens de Tweede Wereldoorlog kon Friedrich geen contact met Lenerl onderhouden; zij verbleef in het door nazi-Duitsland geannexeerde Oostenrijk. Voor zover de auteurs konden achterhalen verliep het huiselijk leven van Friedrich, Hella en hun kinderen in deze jaren kalm. Hella moet hebben gehoopt dat de ‘bevlieging’ van haar man voorbij zou gaan. Maar na de oorlog zocht Friedrich zijn nicht wederom op en smeedden zij het plan om allebei te scheiden en vervolgens met elkaar te trouwen.

Of Friedrich ooit van zijn eerste vrouw Hella heeft gehouden of haar eigenlijk vanaf het begin ‘gebruikt’ heeft om dan toch maar, nu Lenerl bezet was, een eigen gezinsleven op te bouwen, wordt uit het boek niet duidelijk. Wel ontvouwt zich, vooral op het einde van het boek, een smeug verhaal waarin Friedrich zich wanhopig van zijn eerste vrouw probeert te ontdoen, door middel van een echtscheiding (wat in die tijd nog lang niet maatschappelijk geaccepteerd was) terwijl Hella zich hiertegen met hand en tand verzet. Friedrich slaagt ten langen leste in zijn opzet, maar komt er niet fraai uit: hij stelt zich steeds killer op tegenover Hella. Dat vindt ook zijn tot dan toe goede vriend (de liberale econoom) Lionel Robbins, die onomwonden de zijde van Hella kiest en na de echtscheiding zijn contact met Friedrich rigoureus breekt.

Friedrich Hayek zal in 1950 met Lenerl in de Amerikaanse staat Arkansas hertrouwen, waarna de weg open ligt voor een nieuw leven in Chicago. Daar is voor Hayek met particuliere fondsen een leerstoel aan de universiteit gecreëerd. Hij krijgt een aanstelling van tien jaar om zich volledig op onderzoek van eigen keuze te kunnen storten.

Kortom

Deze biografie over Hayek is, zoals aan het begin vermeld, een erg dikke pil. En dat is nog maar de eerste van twee delen. Wie, zoals ik, bijzondere interesse heeft in het leven en denken van Friedrich Hayek komt volop aan zijn trekken. De auteurs weten de aandacht goed vast te houden, met uitzondering van de passages over zeer specialistische economische debatten die voor niet-economen minder goed te volgen zijn. Ik kijk al met al uit naar

deel 2, waarin de meeste politiek-filosofische geschriften van Hayek aan bod zullen komen.

De auteurs schrijven dat zij hopen de definitieve biografie over Hayek te hebben geschreven. Qua volledigheid is dit werk inderdaad amper te overtreffen; of ooit zouden toch nog meer brieven van Hayek aan anderen moeten opduiken; nu moesten de schrijvers het soms enkel doen met de aan hem gerichte epistels. Het boek is in sommige opzichten te volledig, omdat bijna alle economen, andere wetenschappers en familieleden worden geïntroduceerd met vaak minstens één of twee alinea's aan beschrijving over wie ze waren en wat ze zoal deden. Hoewel het prettig is dat nieuwe personages steeds worden voorgesteld, voert dit wel erg ver. Op zulke momenten krijg je als lezer de indruk dat je een *Who is who* van 20e-eeuwse economen of van mensen met wie Hayek omging aan het doornemen bent.

Het is de vraag hoeveel lezers met zo'n omvangrijk en (over)compleet werk zullen worden bereikt. Hopelijk zetten de auteurs zich na het over enkele jaren te verschijnen deel 2 aan het schrijven van een beknopte versie van zeg 300 bladzijden in één band. Hayeks mens- en maatschappijvisie is het waard een veel groter publiek te bereiken dan de wetenschappers die al met (elementen uit) zijn werken vertrouwd zijn. Hayeks waarschuwing tegen de verdergaande collectivisering kwam in de jaren 40 van de 20e eeuw als geroepen. Treurig genoeg moet worden geconstateerd dat dit tegenwoordig minstens zozeer opgaat.

Dr. P.G.C. van Schie is historicus en directeur van de TeldersStichting.

De drie partijvoorzitters: Stikker, Oud en Van der Pols (vlnr) in 1963

Stikker vs. Oud, een regelmatig moeizame relatie

door Hans Mojet

Bespreking van Boris van Haastrecht en Gerrit Voerman, Founding fathers van de VVD, Dirk Stikker en Piet Oud, Boom, Amsterdam, 2023, ISBN 9789024449521.

Dit jaar op 24 januari is het 75 jaar geleden dat de VVD werd opgericht. Dirk Stikker en Piet Oud gaven de aanzet tot de oprichting van de partij. Zij streefden naar een vernieuwde, vooruitstrevende liberale partij. De eendracht waarin zij de partij oprichtten, zou echter niet van lange duur zijn. Al voor de Kamerverkiezingen van 1948 werd hun samenwerking op de proef gesteld en enkele jaren later ontstond een groot conflict.

Daarna zou hun relatie nog enkele pieken en dalen kennen, totdat zich vlak voor de dood van Oud in 1968 toch weer verzoenden.

In het door Boris van Haastrecht en Gerrit Voerman geschreven boek staan de oprichting van de VVD en met name de periode van de twee eerste kabinetten waarin zij na haar oprichting deelnam, centraal. De periode wordt beschreven vanuit het perspec-

tief van Stikker en Oud. Eén van de auteurs, Boris van Haastrecht, werkt aan een proefschrift en biografie van Oud dat naar verwachting in 2025 zal worden afgerond.

In de inleiding van het boek wordt kort stilgestaan bij de voorgeschiedenis van de liberale partijvorming in Nederland. Ook worden enkele gemeenschappelijke achtergronden van de hoofdpersonen in het boek beschreven. Oud en Stikker werden beiden eind 19e eeuw geboren in provinciestadjes, respectievelijk Purmerend en Winschoten. Ze waren van huis uit vrijzinnig-hervormd en waren afkomstig uit de middenklasse. De vaders van beiden waren lid van de Vrijzinnig-Democratisch Bond (VDB), een vooruitstrevende liberale partij, waren beiden ondernemer en bekleedden beiden een op eigen kracht verworven prominente positie. Beide heren studeerden rechten en vervulden later landelijk prominente functies.

Vervolgens bevat het boek korte biografische schetsen van de twee heren, te beginnen met Stikker. Deze werkte na zijn studie in verschillende functies in het bedrijfsleven, laatstelijk in de directie van Heineken. Daar hield hij zich bezig met het sociale beleid van het bedrijf. In 1939 werd hij voorzitter van het Centraal Overleg in Arbeidszaken voor Werkgeversbonden. Als gevolg van de toenadering tussen werkgevers en vakbewegingen in de Tweede Wereldoorlog werd kort na de oorlog de Stichting van de Arbeid opgericht. Stikker speelde hierbij een voortrekkersrol en werd in mei 1945 voorzitter. Kort daarop werd hij ook voorzitter van het Centraal Sociaal Werkgevers Verbond.

Stikker was tijdens zijn studie niet politiek

actief. In tegenstelling tot zijn vader die zoals aangegeven lid was van de VDB noemde hij zichzelf 'roestoud liberaal'. Hij voelde zich meer aangetrokken tot de Bond van Vrij-Liberalen, een behoudend liberale partij die later opging in de Vrijheidsbond (later de Liberale Staatspartij). Dit was echter meer een vorm van afzetten tegen zijn vader. Later raakte Stikker er in de crisisjaren steeds meer van overtuigd dat de overheid een actieve rol moest spelen in het economisch leven, als het bedrijfsleven het liet afweten. De New Deal van de Amerikaanse president F.D. Roosevelt maakte grote indruk op hem en hij was kritisch over het economisch beleid van het kabinet-Colijn waarin Piet Oud minister van Financiën was. Na de oorlog werd Stikker partijloos senator. Hij was geen lid van de Liberale Staatspartij (LSP). Vernieuwers in de Bond van Jong-Liberalen (de jongerenorganisatie van de Liberale Staatspartij) en binnen de LSP benaderden buiten genoemde partij om Dirk Stikker die als vernieuwingsgezind werd gezien. Het streven om een vooruitstrevende middenpartij op te richten kreeg op 16 maart 1946 vorm met de oprichting van de Partij van de Vrijheid. Stikker werd voorzitter. De nieuwe partij was in feite gebaseerd op de partijorganisatie van de LSP die zich in oktober 1946 ophief. Toen waren er echter al Kamerverkiezingen geweest waarbij de PvdV zes zetels had behaald. Langzamerhand raakte de partij echter in een impasse en vroeg Stikker zich af hoe daaruit te komen. Daarbij dacht hij aan Oud. Deze was lid van de eveneens in 1946 opgerichte Partij van de Arbeid waarin vanuit de Doorbraakgedachte, oftewel de wens om de vooroorlogse partijverhoudingen te doorbreken, de VDB naast de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij en enkele ande-

re groeperingen was opgegaan.

Oud was in 1917 lid van de Tweede Kamer geworden en klom op tot tweede man van de VDB na partijleider Henri Marchant. In 1933 werd hij minister van Financiën in het tweede kabinet-Colijn. Hij werd daarmee medeverantwoordelijk voor het crisisbeleid van het kabinet, onder meer voor het omstrede vasthouden aan de gouden standaard. Hiermee was de waarde van de gulden verbonden aan de waarde van het goud. Nederland hield hier langer aan vast dan andere Europese landen tot het zich in 1936 ook gedwongen zag te devalueren. Als Kamerlid en minister was hij ook zeer actief in zijn eigen partij. In 1937 zat een voortzetting van zijn ministerschap er niet meer in. Zijn partij viel buiten de coalitie en hij werd fractievoorzitter in de Tweede Kamer. Omdat oppositie voeren tegen Colijn hem niet beviel, keek hij om zich heen. In 1938 werd hij benoemd tot burgemeester van Rotterdam. Hij was dit ook tijdens de meidagen van 1940 gedurende het bombardement van Rotterdam. Op 10 oktober 1941 werd hij op eigen verzoek ontslagen als burgemeester na een incident met een NSB-raadslid. Gedurende de rest van de oorlogsjaren werkte hij thuis aan diverse boeken, onder meer over parlementaire geschiedenis. Op 7 mei 1945 hervatte hij het burgemeesterschap dat hij tot 1952 zou blijven bekleden. Hij werd in 1946 lid van de PvdA, hoewel hij niet enthousiast was over de nieuwe groepering. Hij was omstrede vanwege het feit dat hij met Colijn en zijn omstrede crisisbeleid werd geassocieerd. Hij werd geen kandidaat gesteld en vond de PvdA al snel te veel op de oude SDAP gaan lijken. Voormalige VDB-kopstukken in de PvdA deelden zijn zorgen echter niet, waar-

door hij aan een toekomst buiten de PvdA ging denken. Daarmee kwam de PvdV van Stikker in beeld.

Op 30 augustus 1947 schreef Oud in het Algemeen Handelsblad een artikel met de vraag of er geen nieuwe partijformatie in het politieke midden moest komen, vergelijkbaar met de vroegere positie van de VDB. Stikker reageerde daarop korte tijd later, eveneens in het Algemeen Handelsblad, positief. Het is niet duidelijk of beide heren voorafgaand aan genoemde datum al contact met elkaar hadden. Niet iedereen in de PvdV-kringen was bij voorbaat enthousiast over samenwerking met Oud.

Kort nadat hij uit de PvdA was getreden, organiseerde Oud een bijeenkomst met gelijkgezinden. Daar werd besloten een Comité tot voorbereiding van de vorming van een Democratische Volkspartij op te richten. Dit Comité-Oud onder leiding van de naamgever zou uiteindelijk de onderhandelingen aangaan met de PvdV die overigens wel vraagtekens stelde bij de omvang en kwaliteit van genoemd Comité. PvdV-voorzitter Stikker had ook rekening te houden met de behoudende rechtervleugel van de PvdV, met name de afdeling Amsterdam. Oud had een voorzet voor zijn eigen programma opgesteld en zich daarbij door het PvdV-programma laten inspireren. De onderhandelingen verliepen soepel. Alleen de naam voor de nieuwe partij leidde tot de nodige discussie, waarbij Oud met zijn voorstel om deze Volkspartij voor Vrijheid en Democratie te noemen uiteindelijk de handen op elkaar kreeg. Gelet op de bescheiden omvang van het Comité-Oud wist hij aardig wat binnen te slepen. Zo kreeg het Comité bijna een kwart van de

Boris van Haastrecht en Gerrit Voerman

FOUNDING FATHERS VAN DE VVD DIRK STIKKER EN PIET OUD

Boom

zetels in het hoofdbestuur toegewezen. Bij de komende Kamerverkiezingen werd verwacht dat de partij acht tot negen zetels zou krijgen.¹ Daarvan kreeg het Comité drie verkiesbare plaatsen toegewezen. De achterban van de PvdV werd niet via een ledenvergadering geraadpleegd over de vorming van de nieuwe partij. Stikker en Oud kondigden op een persconferentie op 16 december 1947 de oprichting van de VVD aan. Ondanks enig verzet uit de achterban van de PvdV, onder meer tegen de term ‘volkspartij’, stemde de ledenvergadering uiteindelijk toch in.

De soepele omgang tussen Stikker en Oud in aanloop naar de oprichting van de VVD zou enkele jaren later uitlopen op een conflict tussen beiden. Na de verkiezingen van

1948 werd Oud fractievoorzitter van de VVD-Tweede-Kamerfractie. Stikker werd minister van Buitenlandse Zaken. De onafhankelijkheid van Indonesië had de gemoeieren in en buiten de VVD in de voorgaande jaren danig beziggehouden. Een deel van de VVD-achterban vond dat het kabinet zich te soepel opstelde tegenover de Indonesische Republiek. Als gevolg van het Indonesische vraagstuk verslechterde de relatie tussen Oud en Stikker. In januari 1951 diende Oud een motie van afkeuring in tegen het kabinet en minister Stikker in een debat over de toekomst van Nieuw-Guinea, het enige deel van Nederlands-Indië dat na de onafhankelijkheid onderdeel bleef van Nederland. Het kabinet werd vervolgens gelijmd, maar de motie leidde wel tot een breuk tussen Stikker en Oud. Stikker vertrok na de verkiezingen van 1952 uit de politiek en werd later onder andere ambassadeur in Londen en secretaris-generaal van de NAVO. Hij zegde ook zijn lidmaatschap van de VVD op. Het boek gaat vervolgens nader in op de dynamiek tussen Stikker en Oud in de jaren 1948-1952 en beschrijft deze aan de hand van de ontwikkelingen rondom de onafhankelijkheid van Indonesië en de kwestie-Nieuw Guinea.

Het boek sluit af met een hoofdstuk over hoe Stikker en Oud zich uiteindelijk toch weer verzoenden, hoewel de weg daarnaartoe niet over rozen ging. In brieven over en weer ontstond uiteindelijk weer een vriendelijker contact. Oud prees Stikker bij het tienjarig bestaan van de VVD ook voor het opbouwen van de liberale partijorganisatie na de oorlog. Na een grote verkiezingsoverwinning in 1959 (een winst van zes zetels, van 13 naar 19 zetels) nam Oud in 1963 afscheid van de Tweede Kamer. Vanuit de kamercentrales

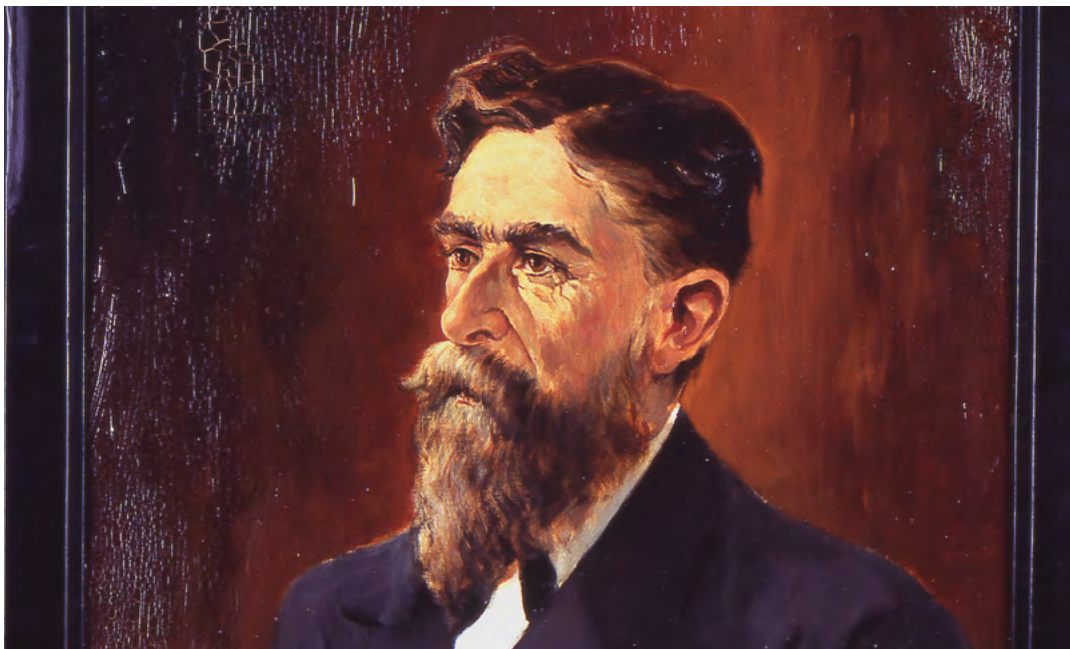
was er kritiek op een nieuw lijsttrekkerschap van Oud. Kort daarna werd Oud tot minister van Staat benoemd. Bij het afscheid van Oud door de VVD was Stikker ook aanwezig. Toen Stikker in zijn memoires begin 1966 enkele kritische noten over Oud kraakte, ontstond er een nieuw conflict. Het hoofdbestuur probeerde beide heren nog te verzoenen voor het twintigjarig bestaan van de VVD in 1968. Dat lukte en beide heren waren aanwezig bij de viering, hoewel de aanwezigheid van Oud vanwege zijn gezondheid onzeker was. Stikker ging in zijn toespraak in op zijn moeizame samenwerking met Oud, maar stelde zich verzoenlijk op. Hij onderstreepte dat ze het beiden steeds eens waren geweest over de beginselen van de VVD. In augustus 1968 overleed Oud. Stikker overleed 11 jaar later.

1. Tot 1956 telde de Tweede Kamer 100 zetels. Na de verkiezingen van 1956 bedroeg het verhoogde zetelaantal 150.

Het lezenswaardige boek geeft een boeiend en beknopt overzicht van de verwickelingen in aanloop tot de oprichting van de VVD en de eerste jaren na haar oprichting. Ook is het rijk geïllustreerd. De extra dimensie die in het verhaal wordt gegeven, vloeit voort uit de perspectieven van Stikker en Oud op deze gebeurtenissen en de rol die zij daarin speelden. De samenwerking was vruchtbaar, omdat zij leidde tot de oprichting van de VVD, maar ging daarna niet over rozen. De beginselen die zij aan de VVD meegaven, vrijheid, verantwoordelijkheid, verdraagzaamheid en democratie, zijn 75 jaar na haar oprichting nog steeds actueel. En de partij eert haar eerste oprichter nog steeds met de mr. D.U. Stikker-plaquette.

Mr. drs. H.W. Mojet ML is rijksambtenaar en redactielid van Liberale Reflecties.

Boekrecensie

Bescheiden op de voorgrond. Vrijzinnig-democraat Hendrik Lodewijk Drucker

door Fleur de Beaufort

Bespreking van Gerrit Jan Veerman, De halfbroer van Dolle Mina, of: de biografie van 'een edel mensch'. Mr. Hendrik Lodewijk Drucker, 1857-1917, Uitgeverij Verloren, Hilversum, 2023, ISBN 9789464550481.

De politieke biografie wint de laatste jaren aan terrein in ons land en dat is voor eenieder met belangstelling voor onze parlementaire geschiedenis een goede zaak. Daarbij verschijnen niet alleen publicaties over de zgn. 'grote namen' uit de politieke geschiedenis, maar in toenemende mate juist ook over de minder bekende en minder prominente

politici. In deze categorie valt ook de onlangs verschenen biografie over Mr. Hendrik Lodewijk Drucker (1857-1917) van de hand van Gerrit Jan Veerman.

De auteur verantwoordt zijn keuze met een korte uiteenzetting van het feit dat Drucker vandaag de dag relatief onbekend is en

ook in bijvoorbeeld de parlementaire geschiedschrijving betrekkelijk weinig wordt genoemd. Velen zullen bij de naam Drucker in eerste instantie aan Wilhelmina Drucker denken – een halfzuster van Hendrik Lodewijk met wie hij weinig contact had en in enige onmin leefde (daarover later meer) – een van de eerste feministen in ons land, die aan de wieg stond van de Vereniging voor Vrouwenkiesrecht en vanwege haar militante acties de bijnaam ‘Dolle Mina’ kreeg. Hendrik Lodewijk Drucker trad weliswaar met verschillende functies – waaronder hoogleraar, Tweede Kamerlid en fractievoorzitter van de Vrijzinnig-Democratische Bond (VDB) – op de voorgrond, doch was als persoon veeleer bescheiden en bedachtzaam. De dreigende vergetelheid die Hendrik Lodewijk Drucker ten deel lijkt te vallen is in de ogen van de auteur onterecht en aanleiding hem met behulp van deze biografie weer meer voor het voetlicht te brengen.

Hoewel de keuze van de auteur persoonlijk voor Drucker wellicht verklaarbaar is – beiden jurist en een (groot) deel van hun leven woonachtig in Leiden, bovendien herkent Veerman zich naar eigen zeggen in het gedachtegoed van de Vrijzinnig-Democratische Bond – overtuigt zijn rechtvaardiging voor juist deze biografie de gemiddelde lezer waarschijnlijk minder. Wat voor Drucker geldt, geldt op dit moment immers nog voor een hele rij bekende en minder bekende Nederlandse politici. Zo zijn nog niet alle Nederlandse premiers van voor de Tweede Wereldoorlog vereeuwigd in een eigen biografie en kan men moeiteloos tientallen ministers opsommen die eveneens op een langdurige politieke en veelal ook wetenschappelijke en maatschappelijke carrière kunnen bogen

zonder met een biografie in de huidige boekenkasten terechtgekomen te zijn. Daarbij doet de auteur zelf nog een forse duit in het zakje door in de titel als belangrijkste wapenfeit te vermelden dat Hendrik Lodewijk de halfbroer is van Dolle Mina. Desalniettemin zijn leven en werk van Hendrik Lodewijk Drucker voldoende interessant om juist aan hem een biografie te wagen. De auteur gaat niet alleen in op Drucker als jurist en zijn bijdragen aan wetgeving, maar ook op Drucker als wetenschapper, volksvertegenwoordiger en filantroop.

Na zijn studie rechten in Leiden – die hij in 1879 afsloot met het proefschrift *Bezitsverkrijging en bezitsverlies door derden* en met enkele semesters studie in Leipzig – was Drucker korte tijd werkzaam als advocaat in Amsterdam. In 1882 volgde zijn benoeming tot hoogleraar Romeins recht en zijn geschiedenis aanvankelijk aan de Rijksuniversiteit Groningen, later te Leiden. Reeds als hoogleraar ontwikkelde Drucker een visie op de rol van de overheid die paste binnen de politiek stroming die later het sociaal-liberalisme is gaan heten. Ter ondersteuning van de zwakkeren was overheidsingrijpen in de verhouding tussen arbeid en kapitaal, aldus Drucker, somtijds geboden. Zoals veel van zijn medestanders destijds, vertrouwde Drucker daarbij niet blind op de heilzame werking van overheidsingrijpen. Staatsbemoeienis was zeker niet altijd de oplossing, bovendien was ook voor het individu zelf een taak weggelegd zodra de staat voorwaarden scheppend had geacteerd. Zijn ideeën publiceerde Drucker in vooruitstrevend-liberale uitgaven als *Sociaal Weekblad*, *Vragen des Tijds* en het mede door hem opgerichte tijdschrift *Rechtsgeleerd Magazijn*.

Al snel werd de wetenschapper Drucker ook actief in de politiek. Zo was hij namens de Groningse kiesvereniging Burgerplicht betrokken bij de oprichting van de Liberale Unie in 1885, waarna hij tussen 1885 en 1891 hoofdbestuurslid was. Deze bestuurlijke rol combineerde Drucker met een functie in de gemeenteraad van respectievelijk Groningen (1886-1889) en Leiden (1891-1903). In deze tijd maakte Drucker zich sterk voor uitbreiding van het kiesrecht en sociale maatregelen als de leerplicht, een uitbreiding van het verbod op kinderarbeid, een ongevallenverzekering en een wekelijkse rustdag voor arbeiders. Lokaal steunde hij – zowel praktisch als met eigen middelen – initiatieven als een woningbouwvereniging ter verbetering van de leefomstandigheden van arbeiders en organisaties die met een beschavingsoffensief de arbeidersklasse poogden te verheffen.

In 1894 werd Drucker namens het kiesdistrict Groningen gekozen als afgevaardigde in de Tweede Kamer. In de verkiezingsstrijd toonde Drucker zich voorstander van de door minister Tak van Poortvliet voorgestelde uitbreiding van het kiesrecht en versloeg anti-takkaan Samuel van Houten die tot dan toe 25 jaar lang de Groningse liberale afgevaardigde was. Voor de Liberale Unie was de kiesrechtuitbreiding minder van belang – de partij weigerde de kwestie ‘urgent’ te verklaren –, reden voor Drucker om zijn oude club de rug toe te keren en in 1897 toe te treden tot de vrijzinnig-democratische Kamerclub. Een keuze die in 1901 werd gevolgd door actieve betrokkenheid bij de oprichting van de Vrijzinnig Democratische Bond (VDB) en het fractievoorzitterschap van deze partij in de Tweede Kamer. Deze rol paste Drucker duidelijk minder goed. Niet alleen botste hij

herhaaldelijk met en kon zich daarbij onvoldoende doorzetten tegen zijn fractiegenoot en opvolger als voorzitter Dirk Bos, ook memoreert Veerman het feit dat Drucker de neiging had overal samenzweringen tegen zijn leiderschap te zien. Desalniettemin zou de introverte Drucker tot 1913 leidinggeven aan de VDB-fractie in de Tweede Kamer.

Gezien zijn karakter zou een rol als minister passender zijn geweest, doch zover zou het nooit komen. Verschillende keren werd Drucker benaderd, doch zonder resultaat. Biograaf Veerman gaat op zoek naar de reden, maar weet het antwoord niet zonder meer te vinden en verliest zich in speculaties. VDB-biograaf Meine Henk Klijnsma constateerde in zijn boek dat Drucker in 1913 de Tweede Kamer “als teleurgesteld man verliet onder andere omdat zijn ministeriële ambities, om vooral politieke redenen, niet waren vervuld” (Klijnsma, 94). Uiteindelijk verlaat ook Veerman zijn eigen speculaties en volgt de verklaring van Klijnsma.

Niet alleen in de zoektocht naar een antwoord op de vraag waarom een man met Druckers staat van dienst het nooit tot minister heeft geschopt verliest Veerman zich in speculaties. Diverse zaken worden door hem aangegrepen voor een flinke dosis ongeremd *hineininterpretieren*, waarbij Veerman zichzelf en zijn eigen mening meer dan eens ten koste van Drucker op de voorgrond plaatst. Ook de wijze waarop Veerman de lezer ruimschoots deelgenoot maakt van z'n eigen onderzoeksproces leidt nodeloos af van de hoofdpersoon.

Natuurlijk is de ongemakkelijke familiere-latie met Wilhelmina Drucker voer voor

Veerman. Vader Louis Drucker verwekte bij Constantine Lensing twee dochters – Louise en Wilhelmina – waarna nog zes kinderen volgden met Therese Temme. Louis Drucker en Therese Temme trouwden pas in 1869 (Drucker was toen 12 jaar oud), maar in 1865 erkende Louis Drucker de gezamenlijke kinderen formeel, waarna zij ook de naam ‘Drucker’ kregen. Zijn twee dochters uit z’n eerste relatie heeft hij nooit erkend, waardoor zij geen aanspraak op hun erfdeel konden maken en genoegen moesten nemen met een kleinere financiële tegemoetkoming. Reden voor met name Wilhelmina om de strijd aan te gaan met haar halfbroer die als oudste uit het gezin Drucker-Temme de erfenis afhandelde. In de sleutelroman *George David – een verhaal uit het werkelijke leven*

werd door beide zusters Lensing publiekelijk afgerekend met hun halfbroer en diens familieleden. Hendrik Lodewijk kocht de uitgaven grotendeels op in een poging de publieke schade te beperken en kwam uiteindelijk tot een vergelijk met zijn halfzussen.

Veerman suggereert aan het begin van zijn biografie dat de moeizame verhouding tussen met name Wilhelmina en Hendrik Lodewijk en de getroffen schikking debet waren aan het feit dat laatstgenoemde nooit minister zou worden. “Als hij minister was, zou er altijd het risico zijn dat zijn halfzuster Dolle Mina opnieuw te keer zou gaan” (Veerman, 44). De auteur ontkracht deze speculatie weliswaar op dezelfde bladzijde alweer enigszins en aan het einde van de biografie volledig, maar het doet de vraag rijzen waarom de lezer hiermee wordt vermoed. Zo ook met de suggestie dat Louis Drucker verantwoordelijk zou kunnen zijn voor de zwangerschap van een dienstmeid in het gezin. Waarna de auteur nog even doorgaat dat het “voor kinderen vervelend [zal] zijn als een der ouders voortdurend zijn of haar geslachtsdeel achterna loopt en er steeds nieuwe kinderen ten tonele verschijnen of juist via de zijdeur worden verwijderd. Dat ze onzeker maken en zich onveilig doen voelen. Dat zal de sfeer niet positief beïnvloeden hebben, stel ik mij zo voor” (Veerman, 39; die in een voetnoot nog even doorgaat door te erkennen dat het hier de “bias van een burgerman kan zijn”). Het is slechts één voorbeeld waarin de auteur z’n eigen hedendaagse mening al te zeer op de voorgrond stelt en speculeert wat het effect op het karakter en leven van z’n hoofdpersoon zou kunnen zijn geweest.

Voor de lezer is het jammer dat de auteur niet meer afstand weet te bewaren tot z'n hoofdpersoon en zich bovendien niet wat meer beperkt tot een strikt wetenschappelijke aanpak. Over het herhaalde gebruik van Wikipedia als bewijsmateriaal kan worden getwist, maar dat bij een passage over de mogelijk Joodse wortels van Drucker door de auteur wordt vermeld dat personen in zijn omgeving een algemene encyclopedische definitie van Joods-zijn bevestigen doet de wenkbrauwen toch wel fors fronsen.

Alle kanttekeningen ten spijt is de biografie over Hendrik Lodewijk Drucker voor iedereen met belangstelling voor de Nederlandse parlementaire geschiedenis van de 19e en 20e eeuw een waardevolle aanvulling in de boekenkast. Drucker stond immers, hoe bescheiden ook gezien zijn aard, als jurist, wetenschapper, politicus en filantroop duidelijk in een bredere traditie. Daarmee draagt deze biografie een steentje bij aan het begrip van de politieke ontwikkeling die het liberalisme eind 19e en begin 20e eeuw doormaakte.

Drs. F.D. de Beaufort is wetenschappelijk medewerker bij de TeldersStichting en lid van de redactie van Liberale Reflecties.

Literatuurlijst

- Klijnsma, M.H., *Om de democratie. De geschiedenis van de Vrijzinnig-Democratische Bond 1901-1946*, Amsterdam, 2008.

De fontein op het Binnenhof

***Liberales Reflecties* is een uitgave van de Prof.mr. B.M. TeldersStichting.**

Redactie

prof.dr. M.L.J. Wissenburg (hoofdredacteur)
drs. F.D. de Beaufort
mr. A.M. Govers
mr.drs. H.W. Mojet
dr. B. Steunenberg
drs. R. Timmer
drs. W.J. Derksen (eindredacteur)

prof.dr. A. Ellian
dr. E.R. Van de Haar
prof.dr. M.V.B.P.M. Van Hees
prof.mr.dr. E.M. Kneppers-Heijnert
mr.dr. R.M.H. Kubben
drs. F.J.M. De Lange
dr. mr. F.W. Lantink
dr. A.R. Leen
Q. Rajkowski MSc
prof.dr.ing. S. Schaap
ir. U.G. Schilthuis
mr.dr. J.J.J. Sillen
prof.dr. P. Stouthuysen
dr. A. Struijs
drs. M. Van de Velde
R. Willems MSc MA

Redactieraad

Voor een professioneel oordeel over kopij doet *Liberales Reflecties* een beroep op een redactieraad bestaande uit thematische experts. De redactieraad bestaat uit:

J. Middendorp MSc MA
drs. R. Benedictus
drs. M. Bolkestein
mr. S.J.A. Ter Borg

Redactieadres

Mauritskade 21
2514 HD Den Haag
telefoon: 070-3631948
email: derksen@teldersstichting.nl
TeldersStichting.nl

Auteursrechten

De auteursrechten liggen bij de uitgever en de auteur(s). ISSN: 2588-8862

Verantwoordelijkheid

Bijdragen in dit blad reflecteren niet noodzakelijk de opinies van leden van de kernredactie, redactieraadsleden of de Prof.mr. B.M. TeldersStichting. De redactie draagt geen verantwoordelijkheid voor de inhoud van bijdragen. Die verantwoordelijkheid berust uitsluitend bij de auteurs.

Abonnementenadministratie

Mauritskade 21
2514 HD Den Haag
telefoon: 070-3631948
email: info@teldersstichting.nl

Abonnementen

De artikelen uit *Liberale Reflecties* zijn voor iedereen beschikbaar in de LR-bibliotheek op www.teldersstichting.nl. Het tijdschrift is op papier beschikbaar voor vrienden van de TeldersStichting die hebben aangegeven graag de papieren editie thuis te ontvangen. U bent al vriend van de TeldersStichting voor € 50,- per jaar. Losse exemplaren zijn via de website te bestellen voor €5,00.

Advertentietarieven

Advertentietarieven zijn op aanvraag beschikbaar bij de redactie.

Toelichting omslag

Het Binnenhof is al eeuwenlang het middelpunt van de Hollandse en Nederlandse politiek en dus van de Staat der Nederlanden. De fontein op het Binnenhof is een geschenk van de Haagse burgerij ter nagedachtenis aan Willem II Roomsch Koning en Graaf van Holland en Zeeland (1234 - 1256). Hij was koning van het Heilige Roomse Rijk (1248 - 1256).

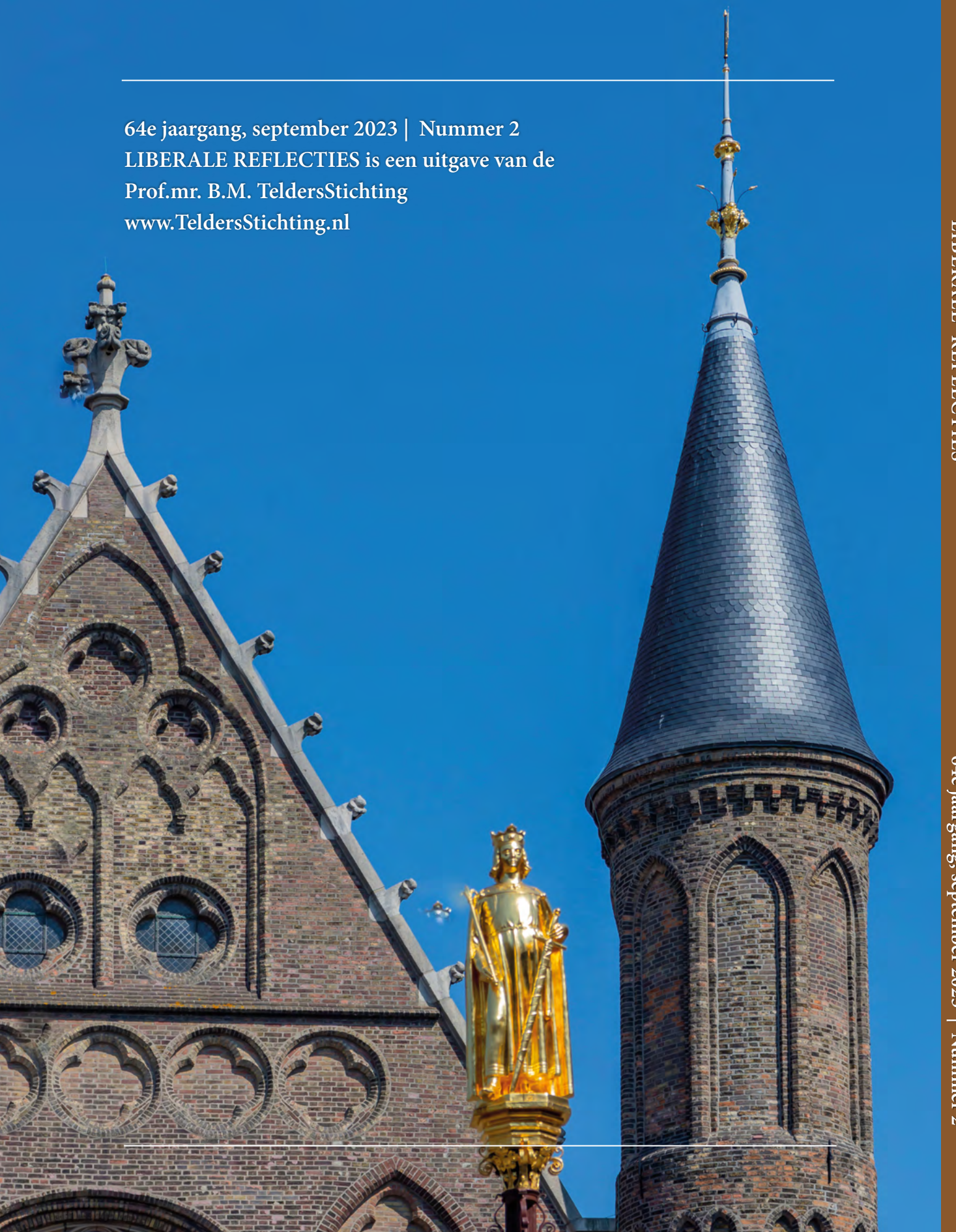
Op de fontein staat de Latijnse tekst:

Domine spes mea a iuventute mea; in te confirmatus sum ex utero de ventre matris meae tu es protector meus. Die tekst is afkomstig uit de Vulgaat, Psalmen 70, vers 5 en 6, wat betekent: U bent mijn enige hoop, Heer mijn God, van jongs af vertrouw ik op u. Al vanaf mijn geboorte steun ik op u, al in de moederschoot was u het die mij droeg.

Vormgeving omslag en binnenwerk:

Maaïke van Heek-Mojet | Eye & Image

64e jaargang, september 2023 | Nummer 2
LIBERALE REFLECTIES is een uitgave van de
Prof.mr. B.M. TeldersStichting
www.TeldersStichting.nl

A painting of a person pushing a sled through a snowy forest. The person is wearing a dark hat and a light-colored jacket. The sled is filled with what appears to be hay or straw. The forest is dense with trees, and the ground is covered in snow. The overall tone is somber and quiet.

LIBERALE **LR** REFLECTIES

DECEMBER 2023

Energiepolitiek

Vuurwerkverbod

De uitdijende rol van de overheid

Inhoud

Dwarse gedachte

Hogedrukgebied *door Roderick Timmer* 2

Binnenland

Een landelijk vuurwerkverbod is een liberaal besluit: legaal vuurwerk langs de liberale meetlat *door Jan Keunen* 5

Sociale huur *door Peter de Groot en Bianca van Dijk* 14

Economie

Een liberaal pleidooi tegen de uitdijende rol van de Nederlandse overheid *door Lex Hoogduin* 22

Nieuwe begrotingsregels op de weegschaal: hoe zwaar weegt de begrotingsdiscipline? *door Caroline Nagtegaal-van Doorn* 31

Ongelijkheid en (klassiek-)liberalisme *door Ton Appels* 36

Waarden en geschiedenis

Migratie en de welvaartsstaat *door Piet Emmer* 45

Woke, raciale blikvernuwing en onze gezamenlijke menselijkheid *door Erik van Ree* 50

Boekrecensies

Een rondreis in de 20e-eeuwse economie en daarna: de memoires van Edmund Phelps *door Roald van der Linde* 57

Een klassiek-liberale kijk op de wereld *door Patrick van Schie* 61

De belofte van het ecomodernisme *door Marcel Wissenburg* 65

Colofon 69

Dwarse gedachte

Hogedrukgebied

door Roderick Timmer

In Europa hangt al geruime tijd een hogedrukgebied boven de energiepolitiek. Energie was een groot thema tijdens de verkiezingen. Belangrijke keuzes voor de energietransitie en een grotere energieonafhankelijkheid op het gebied van stroom en gas moeten nu gemaakt worden voor het behoud van leveringszekerheid en de betaalbaarheid. De nationale hernieuwbare elektriciteitsproductie vliegt omhoog. Tegelijkertijd willen we zo snel mogelijk elektrificeren. Een overvol elektriciteitsnet in Nederland maakt de gewenste elektrificatie er echter niet makkelijker op.

Hoge- en lagedrukgebieden spelen komende winter ook letterlijk een cruciale rol voor de leveringszekerheid en betaalbaarheid van stroom en gas. Gedurende deze maanden liever even geen langdurig hogedrukgebied boven Scandinavië, geen Elfstedentocht-scenario, maar lagedrukgebieden met een relatief warme westelijke wind van zee en regen. Onder deze omstandigheden zullen de gas- en kolencentrales minder draaiuren maken, omdat de wind de elektriciteitsproductie overneemt en de cv-ketels thuis minder gas verbruiken. Europa zal dan de winter uitkomen met een gezonde gasbuffer

en op tijd voorbereid zijn voor de volgende winter. De marktprijzen zullen in dit scenario 'stabiel' blijven.

Een portemonnee thuis die meer of minder gevuld is afhankelijk van het winterweer in Europa of de rest van de wereld klinkt niet toekomstbestendig. Na het grotendeels wegvallen van het Russische gas, moeten we als Europa werken aan een grotere energieonafhankelijkheid. Kijken we naar de verkiezingsprogramma's dan wordt duidelijk waar Nederland naartoe wil. Een meerderheid van de partijen is voor veel windenergie op zee; een route om de nationale productie significant te verhogen. Kerncentrales kunnen ook op een meerderheid rekenen en werden door veel partijen expliciet genoemd tijdens de afgelopen verkiezingen. In combinatie met waterstof zou er volgens de partijen een balans gevonden moeten kunnen worden waar we zowel de zomer als winter mee doorkomen. Andere belangrijke punten zijn energiebesparing, een Europese energieaanpak en het uitbreiden van het elektriciteitsnet.

Voor het oplossen van de filevorming in het elektriciteitsnet zijn nu drastische maatregelen nodig, waar voorbij gegaan zal moeten worden aan 'niet in mijn achtertuin'-bezwaren. Naast het beter benutten van de huidige kabels is het noodzakelijk dat er in een veel hoger tempo verzwaaard wordt. In het verkiezingsprogramma van de VVD worden de mogelijkheden van de *Crisis- en herstelwet* genoemd om dit mogelijk te maken. Daarnaast zou er nu gestart moeten worden met voorbereidingen voor de langetermijnplannen, zoals genoemd in het *Target Grid*-rapport van TenneT. Voor de uitvoering van

alle werkzaamheden zal er tevens nog meer aandacht moeten komen voor het verhogen van de instroom van technisch geschoolde werknemers.

Energiebesparing is minder in het nieuws, mogelijk doordat de prijzen flink gedaald zijn. De vraag naar stroom en gas ligt nog altijd een stuk lager dan het gemiddelde van de afgelopen jaren. Voor gas is er vanuit de overheid wekelijks een informatieve update over de huidige situatie, zoals de gasopslag, het verbruik en de actuele prijs. Een groot deel van de besparing is toe te schrijven aan de industrie die minder produceert. Maar ook de huishoudens verbruiken nog altijd minder gas dan voorheen. Het zou aan te bevelen zijn actuele informatie over energiebesparing voor zowel stroom als gas onder de aandacht te blijven brengen. Een geschikt kanaal hiervoor zou de energiebesparingswebsite van de overheid (www.zetookdekno-pom.nl) kunnen zijn.

De overbruggingsperiode naar het toekomstige energiesysteem behoeft de volle aandacht. Nog jaren zal geïnvesteerd moeten worden in (olie,) gas en gascentrales voor het waarborgen van de betaalbaarheid en leveringszekerheid, het liefst zo dicht mogelijk bij huis. Alleen dan zullen we in staat zijn mismatches in vraag en aanbod op te vangen tijdens periodes met lage weersafhankelijke opwek of wanneer er nieuwe geopolitieke ontwikkelingen zijn.

De markt kan de huidige en toekomstige problemen niet alleen oplossen. De overheid zal een actievere rol moeten spelen en ervoor moeten zorgen dat er de komende tien jaar voldoende regelbare centrales aan het net

blijven. Daarnaast zullen de langetermijnplannen voor het elektriciteitsnet met versnelde vergunningsprocedures uitgevoerd moeten worden, ook wanneer er nog geen noodzaak is. De Nederlandse energiepolitiek moet aansluiten bij het Europese beleid. Interconnectie met omliggende landen is cruciaal voor de leveringszekerheid. De energiecrisis heeft echter laten zien dat exporteren naar omliggende landen ook kan resulteren in problemen voor wat betreft de betaalbaarheid in eigen land.

Het zal nog even duren voordat het blokkerende hogedrukgebied verdreven is boven de Europese energiepolitiek. Belangrijk is dat iedereen in Nederland bekend is met de problemen met het elektriciteitsnet en bereid is bij te dragen aan de oplossingen. Een grotere energieonafhankelijkheid door middel van elektrificatie vereist dat het elektriciteitsnet op orde is. Daarnaast moet de focus blijven liggen op energiebesparing, waterstof en het verhogen van de nationale productie door het realiseren van windenergie op zee en meerdere kerncentrales. Dit kan alleen bewerkstelligd worden met voldoende geschoold technisch personeel. De overheid zou zich tijdens de transitie actief moeten bemoeien met deze punten voor het waarborgen van de leveringszekerheid en betaalbaarheid. Goede afstemming met de andere Europese landen is hiervoor cruciaal.

De lagedrukgebieden hebben Europa de afgelopen periode geholpen goed voorbereid aan de start van de winter te verschijnen met onze gasvoorraden. Het is onze gezamenlijke taak er zo snel mogelijk voor te zorgen dat we onder alle weersomstandigheden weer voldoende schone en betaalbare energie hebben.

Drs. R.R.C. Timmer is lid van de Kernredactie van Liberale Reflecties.

Een landelijk vuurwerkverbod is een liberaal besluit: legaal vuurwerk langs de liberale meetlat

door Jan Keunen

Ondanks een verbod op knalvuurwerk en vuurwerkpijlen ontkwam Nederland ook dit jaar niet aan de jaarlijkse tsunami aan blinde ogen, brandwonden en amputaties. 133 Nederlanders kregen legaal en illegaal vuurwerk in het oog, met 14 blinde ogen als gevolg. Zes ogen moesten worden verwijderd. Twee jonge mensen werden dubbelzijdig blind; hun leven is in de nieuwjaarsnacht voorgoed getekend. Plastisch chirurgen behandelden 39 slachtoffers; 16 waren minderjarig en bij 13 was een amputatie noodzakelijk. Het jongste amputatie slachtoffer was

zeven jaar oud. In totaal vielen er meer dan 1.300 vuurwerksslachtoffers.

Ook dit jaar was bijna de helft van de slachtoffers omstander. Mensen die zelf geen vuurwerk afsteken maar wél slachtoffer worden. De ziektekosten en het bijbehorende arbeidsverzuim zijn torenhoog, net als de verborgen onkosten zoals voor vernielingen in de openbare ruimte en in brand gestoken personenauto's. Voor het levenslange persoonlijke leed van slachtoffers met een verminkt gelaat of een geamputeerd li-

chaamsdeel is na de nieuwjaarsnacht weinig publieke aandacht.

Het jaarlijkse geweld met legaal en illegaal vuurwerk tegen hulpverleners en politie vinden we allemaal onacceptabel. Toch is het er ieder jaar, net als de milieuschade. In de nieuwjaarsnacht is de luchtverontreiniging door de piekuitstoot van het schadelijke fijnstof even groot als de uitstoot van zeven maanden gemotoriseerd wegverkeer. Zware metalen als koper en strontium die aan het vuurwerk worden toegevoegd voor de mooie kleuren bij de ontbranding dalen neer en verontreinigen maandenlang de bodem en zo het drinkwater van dieren. Het leed van huisdieren en vogels tijdens oud en nieuw valt met geen pen te beschrijven.

“Kán iemand mij uitleggen waar we mee bezig zijn in ons land?” schreef plastisch chirurg Emma Paes in de nieuwjaarsnacht op LinkedIn na afloop van een spoedoperatie waarbij ze de hand van een 11-jarige jongen had geamputeerd bij wie de oogarts ook een oog moest wegnemen. “Het lijkt wel oorlog” (Paes 2023).

‘Feeststemming’

Oud en nieuw is al lang geen feest meer. Het is een jaarlijks slagveld met legaal en illegaal vuurwerk in de hoofdrol (EenVandaag 2022). Het is daarom niet verwonderlijk dat een meerderheid van de bevolking af wil van de compleet uit de hand gelopen vuurwerktraditie, net als twee derde van de Nederlandse burgemeesters (EenVandaag 2022). Ook de politie is voorstander van een landelijk vuurwerkverbod omdat een verbod alleen dan handhaafbaar is (Trouw 2022).

Op 21 juni 2023 werd door de Tweede Kamer een BBB-motie aangenomen die de regering verzoekt bij nieuwe beleidskeuzes rond vuurwerk de proportionaliteit van de maatregelen in het oog te houden zodat (het citaat is letterlijk) “de feeststemming in het land niet omslaat”. Dat de BBB in het parlement over een ‘feeststemming’ spreekt zonder het bijbehorende letsel, leed, schade en geweld door vuurwerk in de motie te benoemen, is niet alleen feitelijk onjuist; het is ook misleidend. De BBB maakt feiten ondergeschikt aan beeldvorming. Dat de VVD met de motie instemde zal moverende redenen hebben gehad, het blijft opmerkelijk gezien de uitslag van het EenVandaag opiniepanel uit november 2022 (EenVandaag 2022). Daarin geeft namelijk een kleine tweederdemeerderheid (61 procent) van de VVD achterban aan voorstander van een landelijk vuurwerkverbod te zijn.

De aangenomen BBB-motie en een online opiniestuk van de TeldersStichting door een voor- en een tegenstander van een landelijk verbod vormen de aanleiding voor het schrijven van deze bijdrage waarin ter verdieping een vuurwerkverbod puntsgewijs langs de VVD-meetlat met de vijf liberale kernwaarden wordt gelegd (Van der Staak & Scholten 2023; VVD website).

Op het eerste gezicht lijkt een vuurwerkverbod niet erg liberaal. Of ligt het genuanceerder als je dieper gaat graven? Is een vuurwerkverbod bijvoorbeeld wel of niet vergelijkbaar met het maatschappelijk geaccepteerde verbod om in de openbare ruimte te roken en de verplichting bij autorijden een gordel te dragen?

Een analyse van een landelijk vuurwerkverbod vanuit liberaal perspectief biedt de lezer de mogelijkheid om na lezing een eigen afweging te maken. Het belang van deze politieke denkexerctie over dit maatschappelijk gevoelige onderwerp maakte VVD-partijleider Dilan Yesilgöz onlangs in NRC Handelsblad duidelijk: “... wij zijn er, vind ik, om te dienen ... we (moeten) er met nieuwe leiders voor zorgen dat we geen nieuwe blinde vlekken krijgen. We moeten echt veel beter luisteren naar mensen” (Yesilgöz 2023).

Brede context

Omdat het ontbreken van de juiste context tot verkeerde conclusies kan leiden, volgt eerst een verkenning langs enkele belangrijke feiten die als ijkpunten de maatschappelijke vuurwerkdiscussie markeren. Omdat illegaal vuurwerk wettelijk is verboden beperkt deze reflectie zich tot legaal vuurwerk.

Vuurwerk betekent letterlijk: werken met vuur. Vuur is per definitie niet zonder gevaar. Zeker niet in een dichtbevolkt land als Nederland. Dit klemt temeer als vuurwerkafstakers alcohol en/of recreatiedrugs gebruiken, zoals op oudejaarsavond eerder regel dan uitzondering is. Daar komt bij dat amateurvuurwerkkliefhebbers de gevaren nogal eens onderschatten en hun afsteekvaardigheden overschatten. Dat zo veel ongelukken gebeuren is dus niet verwonderlijk.

Een meerderheid van de Nederlanders is van mening dat de productveiligheid van legaal vuurwerk beter onderzocht moet worden (Ipsos 2022). Dat ze daar groot gelijk in hebben blijkt uit het feit dat 19 tot 28 procent van het legaal door importeurs ingekochte vuurwerk door de Inspectie Leefomgeving

en Transport (ILT) steekproefsgewijs wordt afgekeurd omdat het onveilig blijkt te zijn (Ipsos 2022; NOS 2014; 2017; 2018; 2022; ILT 2022; Ministerie van Infrastructuur en Waterstaat 2021, 52). Het gaat om legaal ingekocht vuurwerk dat makkelijk omvalt, te vroeg ontploft, te veel vonken geeft, een te kort of te lang aansteeklont heeft etc. In november 2023 brak de ILT een record door 40 procent van het geteste legale consumentenvuurwerk af te keuren omdat het onveilig is (NU.nl 2023). Dit betekent niet automatisch dat 19 tot 40 procent van de legale vuurwerkartikelen in de winkel productonveilig zijn. De ILT test namelijk alleen steekproefsgewijs de productveiligheid van mogelijk extra risicovol vuurwerk. Maar dát onveilig legaal consumentenvuurwerk in de Nederlandse winkels ligt, wordt zelfs door de woordvoerder van de Belangenvereniging voor Pyrotechniek in Nederland (de vuurwerkbranche) openlijk erkend (Algemeen Dagblad 2022). In het Algemeen Dagblad van 27 december 2022 stelt hij dat het niet mogelijk is al het vuurwerk volgens de ‘strengere’ Nederlandse standaarden te krijgen: “Het is een veelal handgemaakt product. Als er een knikje in een lont zit, kan het zomaar bij 9 of 10 seconden afgaan. Dat is moeilijk te voorkomen, hoewel er wel aandacht aan gegeven wordt” (Algemeen Dagblad 2022).

De publieke erkenning van de vuurwerkbranche en de ILT-bevindingen komen overeen met het feit dat legaal knal- en siervuurwerk het merendeel van het geregistreerde vuurwerkletsel veroorzaakt, met name oogletsel en brandwonden op de handen en armen (Van Yperen e.a. 2018; Van Yperen e.a. 2020). De Onderzoeksraad voor Veiligheid publiceerde in 2017 het rapport *Veiligheidsri-*

sico's jaarwisseling dat de vuurwerkveiligheid in Nederland onderzocht (Onderzoeksraad voor Veiligheid 2017). De Raad adviseerde om de typen consumentenvuurwerk die veel letsel veroorzaakten te verbieden. De overheid nam in de daaropvolgende jaren stapsgewijs deze aanbeveling over, zonder dat dit tot een vermindering van het aantal slachtoffers leidde. Na nieuwe Kamervragen over de veiligheid van consumentenvuurwerk verscheen in 2021 het rapport *Veiligheid van consumentenvuurwerk rond de jaarwisseling* in opdracht van de staatssecretaris van Infrastructuur en Waterstaat. Dit rapport bevestigde de tekortkomende technische kwaliteit van het consumentenvuurwerk dat in Nederland op de markt wordt gebracht. Het is dus niet ten onrechte dat drie op de vijf Nederlanders zich zorgen maken over de veiligheid van vuurwerk en vinden dat de regels over de verkoop en gebruik aangescherpt moeten worden (Ipsos 2022).

Een meerderheid van de bevolking en twee derde van de VVD-achterban wil nog een stap verder gaan (EenVandaag 2022). Meer dan 700.000 Nederlanders en 1.200 landelijke organisaties tekenden het *Landelijk Vuurwerkmanifest* dat pleit voor een innovatieve en duurzame langetermijnaanpassing van de vuurwerktraditie (www.vuurwerkmanifest.nl). Het uitgangspunt is een landelijk vuurwerkverbod in ruil voor professionele vuurwerkshows, al dan niet gecombineerd met een zwerm lichtgevende drones in steeds afwisselende formaties om het milieu zo min mogelijk te vervuilen. In vuurwerkvrij Australië werkt deze aanpak goed met familievuurwerkshows vroeg in de avond en spectaculaire shows voor volwassenen om middernacht. De doeltreffendheid van een landelijk vuur-

werkverbod bleek toen de overheid tijdens de coronapandemie vanwege overvolle ziekenhuizen een landelijk verbod had ingevoerd. Voor de handhaving hiervan werd extra politie ingezet. Met succes: de jaarwisseling verliep beheersbaar met aanzienlijk minder geweldsincidenten en slachtoffers (Rijksoverheid 2021). Voor het eerst sinds decennia raakte niemand blind in de nieuwjaarsnacht. In de jaren daarna zonder landelijk verbod liep het aantal vuurwerkgewonden weer op tot het pre-coronaniveau (NOS 2023).

De Tweede Kamer debatteerde op 8 juni 2023 in de eerste termijn over het *Initiatiefvoorstel-Klaver en Ouwehand* dat pleit voor het invoeren van een algemeen vuurwerkverbod voor consumenten omwille van de openbare orde, rechtsorde, veiligheid, volksgezondheid en het milieu (Tweede Kamer 2020). Behalve de categorie kindervuurwerk mag dan geen vuurwerk meer door consumenten worden afgestoken. Het professioneel afsteken van vuurwerk in shows blijft toegestaan. Dit initiatiefvoorstel regelt ook dat het bezitten en afsteken van verboden vuurwerk strafbaar wordt gesteld. De tweede termijn van het debat is op verzoek van een Kamermeerderheid verschoven tot na de komende jaarwisseling om het effect van de bestaande maatregelen andermaal te kunnen betrekken bij het politieke eindoordeel over een landelijk verbod.

Tot slot de aanpak van vuurwerk binnen de Europese Unie. Daarbij moet vooraf bedacht worden dat Nederland in grondoppervlak een klein Europees land is met een hoge bevolkingsdichtheid en daardoor een uitzonderingspositie inneemt. In ons land richt vuurwerk meer schade aan dan in Scandinavische landen met een groot grondoppervlak en een

lage bevolkingsdichtheid. Frankrijk en Engeland kennen geen vuurwerktraditie met oud en nieuw maar organiseren professionele vuurwerkshows. In Oostenrijk is vuurwerk afsteken alleen buiten de steden toegestaan. Het vuurwerkbeleid in België toont overeenkomsten met Nederland, met als groot verschil dat vuurwerk het hele jaar door mag worden verkocht. Tijdens oud en nieuw worden in België veel professionele vuurwerkshows georganiseerd waarbij een lokaal vuurwerkverbod geldt. En in een aantal regio's geldt in de nieuwjaarsnacht een vuurwerkverbod. In Duitsland mag zwaar vuurwerk (categorie F2) alleen de laatste drie dagen van het jaar verkocht worden en alleen tijdens de jaarwisseling worden afgestoken. Vuurwerk afsteken in de omgeving van kerken, ziekenhuizen, bejaardentehuizen en gebouwen met rietendaken of houten gebinten is streng verboden. In Polen is gevaarlijk vuurwerk vrij te koop dat per post of koerier in Nederland aan huis wordt bezorgd. Een VVD-motie met extra maatregelen om dit tegen te gaan werd in juni 2023 door de Tweede Kamer aangenomen. De uiteenlopende waaier aan vuurwerkregeling binnen Europa vormt in principe geen beletsel voor een landelijk verbod in Nederland. In de grensregio's controleert de Nederlandse politie nu al rond oud en nieuw streng op illegaal vuurwerk. Een landelijk verbod op legaal en illegaal vuurwerk zal de handhaving daarvan effectiever en efficiënter maken.

Langs de liberale meetlat

Hoe een landelijk verbod op legaal vuurwerk zich verhoudt tot de liberale beginselen kan worden onderzocht door een verbod langs de VVD-meetlat met vijf liberale kernwaarden te leggen (VVD-website). Iedere kernwaarde wordt voorafgegaan door het bijbehorende

citaat op de VVD-website.

Vrijheid

“Ieder mens heeft recht op een zo groot mogelijke vrijheid. Dat betekent dat je je leven mag leiden zoals je dat zelf wilt ... De persoonlijke vrijheid wordt alleen begrensd als je de vrijheid van een ander schaadt.” Iedere burger heeft dus het recht zo veel consumentenvuurwerk af te steken als hij of zij wil. Vrijheid wordt alleen begrensd als je volgens het schadebeginsel van John Stuart Mill anderen schade toebrengt.

Precies daar wringt de schoen. Keer op keer blijkt dat de helft van alle vuurwerkslachtoffers een omstander is (Ministerie van Infrastructuur en Waterstaat 2021; Van Yperen e.a. 2018; Van Yperen e.a. 2020; Onderzoeksraad voor Veiligheid 2017). Mensen die zelf geen vuurwerk afsteken maar wél slachtoffer worden van vuurwerkafstekers. Dit hoeft niet eens onverantwoordelijk te zijn afgestoken want legaal gekocht consumentenvuurwerk kan vanwege de gebrekkige productveiligheid zomaar alle kanten opschieten. Ook de voor de volksgezondheid bewezen schadelijke piekbelasting met fijnstof is strijdig met het schadebeginsel, evenals de overlast, het geweld, het dierenleed en de milieuschade (Rijksoverheid; EenVandaag 2023). Dit klemt temeer omdat de meerderheid van de bevolking geen vuurwerk afsteekt maar wél de vrijheid wordt ontnomen om in de nieuwjaarsnacht zonder gevaar voor letsel naar buiten te kunnen gaan en gedwongen wordt de ziekmakende fijnstof in te ademen (Krauskopf e.a. 2018).

Het liberale schadebeginsel rechtvaardigt bij uitstek een inperking van de vrijheid om legaal vuurwerk af te mogen steken.

Verantwoordelijkheid

“Wie vrij is om eigen keuzes te maken, moet ook de gevolgen van die keuzes zelf dragen”. Een vuurwerkfabrikant is productaansprakelijk, dus vuurwerk moet veilig gefabriceerd worden voor het op de Nederlandse markt mag worden toegelaten. Deze zware veiligheidsverantwoordelijkheid van de vuurwerkproducent valt niet te rijmen met de jaarlijkse ILT-rapportages waarbij grote hoeveelheden legaal geïmporteerd consumentenvuurwerk alsnog worden afgekeurd (ILT 2022; Ministerie van Infrastructuur en Waterstaat 2021; NU.nl 2023; Algemeen Dagblad 2022). De Nederlandse vuurwerkbranche erkent publiekelijk dat het niet mogelijk is om al het vuurwerk volgens de ‘strengere’ Nederlandse standaarden in de winkel te krijgen. Hoe verantwoordelijk ben je dan als brancheorganisatie naar je klanten toe die veronderstellen in de winkel een veilig legaal vuurwerkproduct te kopen (Algemeen Dagblad 2022)? Ook de verantwoordelijkheid van de vuurwerkafstakers laat aantoonbaar te wensen over, aangezien de helft van de slachtoffers omstander is (Ministerie van Infrastructuur en Waterstaat 2021; Van Yperen e.a. 2018; Van Yperen e.a. 2020; Onderzoeksraad voor Veiligheid 2017).

Hoe verantwoordelijk zijn de overheid en politiek als ze de piekuitstoot van het voor de volksgezondheid schadelijke vuurwerkfijnstof jaar in jaar uit doodleuk accepteren (Rijksoverheid; EenVandaag 2023; Krauskopf 2018)? En hoe verantwoordelijk is het om als overheid een lokaal vuurwerkverbod in te stellen zonder vooraf voldoende politie te mobiliseren om dat verbod geloofwaardig te kunnen handhaven?

Op alle schakelpunten in de vuurwerkketen is de liberale kernwaarde verantwoordelijkheid onvoldoende geborgd. Daar komt nog iets anders bij. Het menselijke brein kan pas op volwassen leeftijd adequaat gevaar inschatten. Hoe verantwoordelijk is het om oudere kinderen die gevaar nog onvoldoende kunnen inschatten de vrijheid te geven legaal vuurwerk af te steken?

Samenvattend pleit de VVD-meetlat op de liberale kernwaarde verantwoordelijkheid overtuigend voor een verbod. De hardnekkige mythe in de politiek en media dat een grote groep liefhebbers die normaal met legaal vuurwerk omgaat door een landelijk vuurwerkverbod de dupe wordt van een kleine minderheid die er een zootje van maakt, kan aan de hand van de liberale kernwaarde verantwoordelijkheid voorgoed worden doorgeprikt.

Verdraagzaamheid

“Alleen als door keuzes grenzen worden overschreden, grijpen we in ... Rekening met elkaar houden hoort daarbij.” Burgers behoren verdraagzaam te zijn naar elkaar. Die verdraagzaamheid is tijdens oud en nieuw in de publieke ruimte ver te zoeken. Hulpverleners worden opzettelijk bekogeld met vuurwerk. Afgelopen jaar moest in Groningen en Culemborg de Mobiele Eenheid eraan te pas komen om met vuurwerk bedreigde hulpverleners te ontzetten. In Den Haag en Helmond werden agenten met vuurwerkkletsel in het ziekenhuis behandeld. Landelijke politieorganisaties vragen mede daarom al jaren om een vuurwerkverbod (Trouw 2022). Hoe verdraagzaam is het om de vuurwerkschade bij de belastingbetaler die in meerderheid

zelf geen vuurwerk afsteekt neer te leggen terwijl de vuurwerkbranche er goudgeld aan verdient? Ook op de liberale kernwaarde verdraagzaamheid pleit de VVD-meetlat voor een vuurwerkverbod.

Sociale rechtvaardigheid

“Mensen maken zelf keuzes in hun leven. Als er hierdoor verschillen ontstaan, is dat niet erg. Maar het is onrechtvaardig als mensen al op voorhand minder kansen krijgen”. Sociale rechtvaardigheid en vuurwerkletsel hebben een complexe relatie. Het is aannemelijk dat de toegang tot informatie over vuurwerkveiligheid beperkter is als sprake is van een kwetsbare sociaaleconomische status. Het risico op vuurwerkongelukken neemt toe naarmate de toegang tot preventieve informatie beperkter is. Naast deze sociale ongelijkheid is het tevens sociaal onrechtvaardig dat de lasten voor het arbeidsverzuim door vuurwerkletsel worden doorgeschoven naar de werkgevers, verzekeringsmaatschappijen en zelfstandigen bij de grote groep slachtoffers die omstander is, waarbij de daders vaak in het donker vrijuit gaan. Alhoewel minder uitgesproken, pleit de liberale meetlat ook op deze liberale kernwaarde zeker niet tegen een vuurwerkverbod.

Gelijkwaardigheid

“Mensen zijn niet gelijk. Mensen zijn wel gelijkwaardig”. In de nieuwjaarsnacht zijn gelijkwaardigheid en vuurwerkveiligheid met elkaar verbonden door het gemeenschappelijke streven naar een gelijke bescherming en veiligheid voor *alle* burgers, ongeacht of ze wel of geen consumentenvuurwerk afsteken. Het waarborgen van deze gelijkwaardigheid is van belang omdat alleen dan alle deelnemers

gelijke toegang hebben tot het plezier van vuurwerk zonder een verhoogd risico op letsel. Ook hier wringt de schoen. Het feit dat de helft van de slachtoffers omstander is, bewijst een intrinsieke ongelijkwaardigheid. Hetzelfde geldt voor de ongelijkwaardig dat bij consumentenvuurwerk de vervuiler *niet* betaalt en dat de burgers die geen vuurwerk afsteken in de publieke ruimte net zo veel schadelijk fijnstof inademen als degenen die wel vuurwerk afsteken. Ook de liberale kernwaarde gelijkwaardigheid legitimeert een vuurwerkverbod.

Conclusies

Langs de VVD-meetlat gelegd, geldt een landelijk vuurwerkverbod in het dichtbevolkte Nederland ten aanzien van alle vijf de kernwaarden als een liberale bestuursmaatregel. Deze liberale signatuur verklaart waarom een meerderheid van de VVD-achterban in landelijke enquêtes pleit voor een vuurwerkverbod.

Vanuit liberaal perspectief is een landelijk vuurwerkverbod een passende oplossing voor een gevoelig maatschappelijk probleem. Het *Initiatiefvoorstel-Klaver en Ouwehand* dat voorziet in de introductie van een algemeen vuurwerkverbod voor consumenten is zodoende een liberaal wetsvoorstel. De liberale meetlat legitimeert naast de noodzaak ook de proportionaliteit en subsidiariteit van dit wetsvoorstel en het belang van een adequate handhaving voor de uitvoerbaarheid en handhaafbaarheid.

Em.prof.dr. Jan Keunen is als oogarts werkzaam in het Radboudumc in Nijmegen. Hij

is medeoprichter van het Landelijk Vuurwerkmanifest en bestuurslid van de WHO preventiewerkgroep VISION 2020 Netherlands. Keunen is kernlid van het landelijke VVD-Thematisch Netwerk Gezondheid & Zorg, bestuurslid van de VVD Regio Gelderland en oud-VVD-senator (2020-2023).

Met dank aan oud-hoofdverpleegkundige Marjolijn Snouck Hurgronje, oogarts Tjeerd de Faber en de anonieme reviewers voor het kritisch doorlezen van het manuscript en de voorgestelde aanpassingen.

Literatuurlijst

- 'Aantal vuurwerkgewonden terug op pre-corona-niveau', NOS, 5 januari 2023, URL: <https://nos.nl/artikel/2458782-aantal-vuurwerkgewonden-terug-op-pre-corona-niveau>.
- 'Dubbel zoveel vuurwerk afgekeurd als vorig jaar', *NU.nl*, 2 november 2023, URL: <https://www.nu.nl/economie/6287978/dubbel-zoveel-vuurwerk-afgekeurd-als-vorig-jaar.html>.
- 'Heftige incidenten. Politie pleit voor permanent vuurwerkverbod', *Trouw*, 7 januari 2022.
- 'Veel legaal vuurwerk blijkt tijdens test toch onveilig: inspectie keurt 1 op de 5 af', *Algemeen Dagblad*, 27 december 2022.
- EenVandaag, 'Meerderheid wil duidelijk landelijk beleid voor vuurwerk, gemeenten vragen kabinet in actie te komen', 17 november 2022, URL: <https://eenvandaag.avrotros.nl/panels/opinie-panel/alle-uitslagen/item/meerderheid-wil-duidelijk-landelijk-beleid-voor-vuurwerk-gemeenten-vragen-kabinet-om-in-actie-te-komen/>.
- EenVandaag, 'Vuurwerk op oudjaarsdag stoot net zoveel fijnstof uit als 7 maanden wegverkeer', 2 januari 2023, URL: <https://eenvandaag.avrotros.nl/item/vuurwerk-op-oudjaarsdag-stoot-net-zoveel-fijnstof-uit-als-7-maanden-wegverkeer/>.
- Inspectie Leefomgeving en Transport, 'Inspectie keurt 9% van het geteste consumentenvuurwerk af', 20 januari 2022, URL: <https://www.ilent.nl/onderwerpen/vuurwerk/nieuws/2022/01/20/inspectie-keurt-9-van-het-geteste-consumenten-vuurwerk-af>.
- Ipsos, 'Peiling: Inflatie | Vuurwerkverbod | Slavernij excuses Nederland', 23 december 2022, URL: <https://www.ipsos.com/nl-nl/peiling-inflatie-vuurwerkverbod-slavernij-excuses-nederland>.
- Krauskopf J, Caiment F, Van Veldhoven, K. e.a., 'The human circulating miRNome reflects multiple organ disease risks in association with short-term exposure to traffic-related air pollution', *Environ Int*, 2018, vol. 113, pp. 26-34.
- Ministerie van Infrastructuur en Waterstaat, *Veiligheid van consumentenvuurwerk rond de jaarwisseling*, 2021.
- NOS Nieuws, 21 december 2014; 27 december 2017; 21 december 2018; 27 december 2022.
- Onderzoeksraad voor Veiligheid, *Veiligheidsrisico's jaarwisseling*, 2017.
- Paes, E., 'Linked-In Posts', 1 januari 2023, URL: https://www.linkedin.com/posts/emma-paes-339905115_opinie-eeen-ontplofte-hand-als-plastisch-activity-7015137041180958720-xlop/.
- Rijksoverheid, 'Jaarwisseling met corona-maatregelen beheersbaar verlopen', 11 januari 2021, URL: <https://www.rijksoverheid.nl/actueel/nieuws/2021/01/11/jaarwisseling-met-corona-maatregelen-beheersbaar-verlopen>.

-
- Rijksoverheid, ‘Normen luchtkwaliteit – fijn stof’, URL: <https://www.rivm.nl/ggd-richtlijn-medische-milieukunde-luchtkwaliteit-en-gezondheid/gezondheidseffecten-luchtverontreiniging/luchtkwaliteit-fijn-stof>.
 - Tweede Kamer der Staten-Generaal, *Initiatiefvoorstel-Klaver en Ouwehand Invoering vuurwerkverbod voor consumenten*, 2020.
 - Van der Staak, P., Scholten, P., ‘Het vuurwerkverbod vanuit liberaal perspectief: voor en tegen’, *TeldersStichting*, 16 januari 2023, URL: <https://www.teldersstichting.nl/columns/het-vuurwerkverbod-vanuit-liberaal-perspectief-voor-en-tegen>.
 - Van Yperen, D.T., Van der Vlies, C.H., De Faber, J.H.N., Penders, Ch.J.M., Smit, X., Van Lieshout E.M.M., Verhofstad, M.H. J., ‘Vuurwerkletsel in Zuidwest-Nederland’, *Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde*, 2018, vol. 162.
 - Van Yperen, D.T., Van der Vlies, C.H., De Faber, J.H.N., Smit, X., Polinder, S., Penders, Ch.J.M., Van Lieshout, E.M.M., Verhofstad, M.H.J., ‘Epidemiology, treatment, costs, and long-term outcomes of patients with fireworksrelated injuries (ROCKET); a multicenter prospective observational case series’, *PLoS ONE*, 2020, nr. 3.
 - Volkspartij voor Vrijheid en Democratie, ‘Onze liberale waarden’, URL: <https://www.vvd.nl/kernwaarden/>.
 - Yesilgöz, D., ‘Ik wil het beter gaan doen, dat is zeker’, *NRC Handelsblad*, 21 oktober 2023, URL: <https://www.nrc.nl/nieuws/2023/10/20/ik-wil-het-beter-gaan-doen-dat-is-zeker-a4178020>.

Binnenland

Sociale huur

door Peter de Groot en
Bianca van Dijk

In Nederland is er al geruime tijd bezorgdheid over verschillende kwesties in de woningmarkt. Er zijn verschillende grote uitdagingen waar we voor staan, zoals hoge huizenprijzen, schaarste van betaalbare huurwoningen en onevenwichtigheden tussen vraag en aanbod. Deze problemen hebben geleid tot discussies (en debatten) over de staat van de Nederlandse woningmarkt. De VVD wordt met regelmaat herinnerd aan de uitspraak van de toenmalig minister voor Wonen en Rijksdienst Stef Blok tijdens het kabinet-Rutte II dat de woningmarkt af zou zijn. In die tijd, met vraag en aanbod in balans, een redelijk goede betaalbaarheid en voldoende aanbod, was dat ook een terechte

uitspraak. De les van vandaag is dat de ontwikkeling van de woningmarkt, met name door bevolkingsfactoren zoals hardere groei, vergrijzing, wijziging in woonwensen, nooit als af kan worden gezien en er altijd nog veel te doen is.

Recente cijfers benadrukken deze eerder benoemde uitdagingen nog eens extra. Eind oktober 2023 stond de bevolkingsteller op 17,9 miljoen inwoners. Volgens het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) gaat dit aantal mogelijk groeien tot 19,6 of zelfs 20,6 miljoen in 2050. Ook is de verwachting dat het aantal huishoudens gaat stijgen, omdat er meer eenpersoonshuishoudens bijkomen

wat het gevolg is van individualisering en vergrijzing (PBL 2022). Op dit moment hebben we alleen al een woningtekort van 437 duizend woningen (Volkshuisvesting Nederland 2023). Dat tekort zal alleen maar verder oplopen door de te verwachte bevolkingsgroei en de toename van het aantal huishoudens, dit in combinatie met tegenwind op de woningbouwmarkt.

De VVD wordt tijdens debatten in de Tweede Kamer vaak verweten dat zij de sociale huurmarkt om zeep heeft geholpen, door sociale huurwoningen in de verkoop te zetten en geen oog te hebben voor de mensen die aanspraak maken op deze woningen. Niets is minder waar. Het absolute aantal sociale huurwoningen is de afgelopen tien jaar nauwelijks tot niet afgenomen. Ook het relatieve aantal is stabiel gebleven. In 2012 was het aantal sociale huurwoningen ten opzichte van de totale woningvoorraad 42,3 procent en in 2022 was dit 42,7 procent (CBS). Als we kijken naar enerzijds wat liberalen vinden van sociale huur (woonruimte alleen voor mensen die niet zelf in woonruimte kunnen voorzien) en anderzijds het liberale perspectief op de huidige rol van sociale huurwoningen ten tijde van een groot woningtekort, dan is de waardering voor sociale huurwoningen juist toegenomen. In dit artikel zal uiteen worden gezet wat het belang is van een gezonde sociale huurmarkt en wat het liberale perspectief is op de sociale huur, zeker in het huidige tijdsgewricht. De visie op de sociale huursector hangt ook samen met doorstroming vanuit de sociale huurwoning. Dit belang van een gezonde huurmarkt koppelen we aan de woningsituatie voor middeninkomens, ook zij lopen tegen een aantal belemmeringen aan. Enerzijds

zijn het de financiële mogelijkheden die een belemmerende factor vormen, zowel voor eenverdieners als tweeverdieners. Anderzijds mist een passend woningaanbod. Het aanbod is relatief klein, de sociale sector is nog steeds niet toegankelijk en niet alle middeninkomens kunnen of willen een woning kopen (PBL 2017).

Wat is het belang van een gezonde huurmarkt in Nederland?

Het hebben van een gezonde huurmarkt in zijn algemeenheid is belangrijk om verschillende redenen. Ten eerste, het zorgt voor huisvesting voor iedereen. Er zijn voldoende betaalbare woningen beschikbaar voor huishoudens met diverse inkomensniveaus. Het maakt niet uit wat je financiële situatie is, je moet in Nederland gewoon een huis kunnen vinden op basis van je inkomen. Ten tweede, het aanbod van voldoende huurwoningen zorgt voor flexibiliteit. De beschikbaarheid van huurwoningen maakt dat mensen die door bepaalde werk- of privéomstandigheden behoeften hebben aan tijdelijke huisvesting, niet vast hoeven te zitten aan een hypotheek of andere vormen van langdurige verplichtingen. Ook dragen huurwoningen bij aan de sociale cohesie in de samenleving. Verschillende type woningen voor uiteenlopende inkomensniveaus in de wijken biedt mensen de mogelijkheid om met andere gemeenschappen in contact te komen. Dit bevordert diversiteit en integratie. Ten slotte, een goed functionerende huurmarkt is van groot belang voor investeringen in vastgoed. Het voorkomt excessen op de woningmarkt, zoals speculatie en overmatige prijsstijgingen waar onderaan de streep de huurder of de woningeigenaar de hoge rekening voor betaalt.

In Nederland wordt gewerkt met de *Woningwet*. Er staan voorschriften in die van toepassing zijn op de volkshuisvesting, woningbouw en de financiële beleidsmaatregelen van gemeenten en het Rijk voor de woningbouw. In de oorspronkelijke wetgeving had de overheid een centrale rol in het bevorderen van de woningbouw. In de wijzigingen van de Woningwet die later volgden, kregen commerciële partijen steeds meer invloed. De meest recente versie dateert uit 2015. Door de toegenomen vrijheid bij woningcorporaties om ook meer activiteiten te kunnen ontplooiën buiten de sociale woningbouw zijn er grotere risico's genomen, is de sociale woningmarkt verwaarloosd en zijn er binnen woningcorporaties excessen ontstaan met grote schulden als gevolg. Om die reden was de herziening uit 2015 nodig. Er is nog steeds sprake van een decentraal stelsel. Gemeenten hebben invloed op het beleid van de woningcorporaties. De Autoriteit woningcorporaties (Aw) houdt toezicht en valt onder de verantwoordelijkheid van het ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties (Rijksoverheid.nl).

Het is een feit dat de sociale huurmarkt onder druk staat. Het probleem is een combinatie van te weinig aanbod van huurwoningen, zowel sociale huur als middenhuur, en te weinig doorstroming. Er zijn lange wachtlijsten bij woningcorporaties. Recent bleek dat 46 procent al meer dan drie jaar zoekt naar een sociale huurwoning en dat tien jaar wachten geen uitzondering is (Klapwijk 2023). De Afdeling advisering van de Raad van State benadrukte eerder al dat er zich een aantal reële knelpunten op de woningmarkt voordoet (Tweede Kamer 2020). De Afdeling stelt in het advies over het initiatiefvoorstel-*Wet*

voldoende betaalbare woningen (2020), dat zij op basis van verschillende rapportages en onderzoeken een situatie van de Nederlandse woningmarkt heeft geschetst die er als volgt uitziet. Nederland heeft, internationaal vergeleken, een grote sociale huursector en een kleine vrije huursector. Dit is het gevolg van overheidsbeleid dat zowel de sociale huursector als de koopsector stimuleert. De Afdeling advisering van de Raad van State stelt vast dat niet zozeer de omvang van de huidige sociale huursector het probleem vormt, maar het gebrek aan alternatieven.

Wanneer is er sprake van sociale huur?

De Rijksoverheid hanteert een aantal uitgangspunten als er wordt gesproken over sociale huur (Rijksoverheid.nl). In de basis worden sociale huurwoningen gezien als betaalbare woningen voor mensen met een lager inkomen. Het inkomen bepaalt of je toegang hebt tot een door de overheid medegefinancierd betaalbaar huis. Er worden verschillende voorwaarden gesteld aan een woning om als sociale huurwoning door te kunnen gaan. Ten eerste geldt er een maximale huurprijsgrens voor de woning. Via een puntenstelsel wordt de maximale huurprijs bepaald. De punten worden aan een woning toegeschreven op basis van bijvoorbeeld de oppervlakte van de woning, hoe energiezuinig die is en de kwaliteit van keuken, badkamer etc. Uiteindelijk bepaalt het aantal punten de maximale prijs van de woning. Ten tweede geldt er voor een sociale huurwoning een vastgestelde maximale huurverhoging. De huur kan dus wel elk jaar stijgen, maar niet onbepaald. Ten slotte kan je bij een sociale huurwoning ook mogelijk aanspraak maken op huurtoeslag.

Wat is de positie van de woningcorporatie?

In de nasleep van de financiële problemen van de corporatiesector, eind jaren tien en begin jaren twintig van deze eeuw, werden corporaties gedwongen om terug te keren naar hun kerntaak: het bouwen en onderhouden van een sociale huurwoning zoals ook is vormgegeven in de *Woningwet*. Geen uitstapje naar het bouwen van andere huurwoningen, investeringen in de buurt of uitgaven die niet tot deze kerntaak behoren, met als doel om de juiste focus te hervinden en nog veel belangrijker, om de financiële positie te verbeteren. Voor liberalen is dit taakgebied gericht op het bestaansrecht van corporaties, uitvoerbaar en financieel verdedigbaar. Corporaties hebben namelijk een financiële voorrangpositie ten opzichte van marktpartijen. Inmenging van corporaties in andere segmenten zoals de vrije huurmarkt of koopmarkt zou een oneerlijk speelveld opleveren.

De liberale benadering van de woningmarkt in de praktijk

Voor liberalen betekent een goed functionerende markt dat de overheid zich minimaal inmengt in de markt, individuele vrijheid en eigendomsrechten bevordert en faciliterend is op zelfsturing van vraag en aanbod (marktwerking). Deze uitgangspunten gelden in de ideale situatie dus ook voor de woningmarkt. Bij een redelijk uitgebalanceerde woningmarkt werken deze basisprincipes goed, maar door de eerder genoemde factoren zijn er grote tekorten op de markt ontstaan. De balans tussen vraag en aanbod is weg. Bij een woningmarkt die niet in balans is, en er dus een groot tekort aan woningen is, werkt het

principe van vraag en aanbod onvoldoende. Het gevolg van de schaarste die is ontstaan, zijn prijsstijgingen en in sommige gevallen zelfs excessen in de gevraagde prijzen. De conclusie is dat de liberale benadering op dat moment onvoldoende werkt. Dit betekent dat starters niet aan een eerste huis kunnen komen, zowel in de huur- als de koopsector, het verschil in huurprijs tussen de sociale en vrije sector zo groot is dat mensen die te veel verdienen voor een sociale huurwoning niet doorstromen maar ook niet hun huis uit kunnen worden gezet en dat de doorstroming in de hele sector stagneert.

Een andere reden dat liberalen verder zijn in het denken over de sociale huurmarkt dan tien jaar geleden, heeft te maken met het ‘middel-doel liberalisme’. In bepaalde situaties, zoals nu bij de woningmarkt, zijn we soms genoodzaakt minder liberale middelen in te zetten om vervolgens wel een liberale uitkomst te krijgen. Je kan altijd wel een liberaal doel hebben, maar als de uitkomst vervolgens niet liberaal is (in dit geval een woningmarkt die volledig op slot zit), dan is het geven van ruimte aan de markt als middel in dit geval contraproductief. Het gebruiken van een liberaal middel om een liberaal doel na te streven, heeft dan dus niet het gewenste effect (Dijkhoff 2019). Door vervolgens te kiezen voor bijvoorbeeld meer regie vanuit het Rijk en harde prestatieafspraken met woningcorporaties (middel), krijgen we een woningmarkt die werkt met meer balans en gelijke mogelijkheden voor mensen om een fijn en betaalbaar huis te vinden (doel).

De VVD staat voor een sociale huurmarkt die werkt

Het belangrijkste uitgangspunt voor een liberaal perspectief op sociale huur of op de woningmarkt als geheel is dat de keuzes die de overheid maakt in de praktijk moeten werken. Voor veel mensen, met een woning of woningzoekende, blijken deze keuzes geen positief resultaat op te leveren. Daarom is het verstandig om als marktmeester meer te sturen op de gewenste uitkomst. In de huidige tijd vraagt dit dus om een ander perspectief dan de originele gedachte van zo min mogelijk inmenging van de overheid. Daarin hoeven we niet zo ver te gaan dat de overheid de taak van woningbouw en huisvesting volledig overneemt, zoals veel andere politieke partijen willen. Met die stappen zal de markt volledig buitenspel komen staan met als belangrijkste effect dat de investeringen volledig door de Rijksoverheid moeten worden gedaan. Dat nog los van alle uitvoeringsproblemen die dat met zich meebrengt zoals, het tekort aan ambtenaren om bouwplannen rond te maken, geschikte locaties en de lange procedures.

Desalniettemin heeft de VVD de afgelopen periode zeker niet stilgezeten als het gaat om het zetten van stappen op de sociale huurmarkt en op de totale woningmarkt. Vanuit een liberaal perspectief kunnen we een aantal stappen zetten. Hoewel niet ieder middel even liberaal is, streven deze wel een liberale uitkomst na. Ten eerste is het bouwen van veel extra woningen een oplossing om de woningmarkt in balans te brengen. Daarvoor is meer regie nodig vanuit het Rijk nodig, om voldoende bouwlocaties los te trekken, regels weg te nemen en het bouwen waar no-

dig te stimuleren. De ‘Woningbouwimpuls’ is een stimuleringsmaatregel om woningen die gebouwd worden betaalbaar te houden. Deze neemt de onrendabele top weg van deze projecten. Het doel van dit geld is om de betaalbaarheid voor middengroepen te garanderen. Dit is een typisch voorbeeld van marktmeesterschap. Dergelijke regie houdt ook in dat er veel meer sociale huurwoningen moeten worden gebouwd. Wanneer het Rijk daar niet genoeg op aanstuurt, bijvoorbeeld door middel van prestatieafspraken met de corporatiesector, komen deze er te weinig.

Ten tweede moet de doorstroming weer op gang komen. Dit is in het belang van de sociale sector, om woningen beschikbaar te maken voor mensen die al lang wachten. Het gevolg nu is dat de sociale huurwoningen vaak worden bewoond door mensen die niet langer tot de doelgroep behoren, omdat ze bijvoorbeeld te veel zijn gaan verdienen. In Nederland mag je deze bewoners niet uit hun huis zetten. Op deze manier houden we een disbalans tussen de mensen die er daadwerkelijk recht op hebben/aanspraak op zouden moeten kunnen maken en de mensen die uiteindelijk de sociale huurwoningen bewonen. Het aanpakken van scheefhuur bij sociale huurwoningen is belangrijk voor het liberale perspectief. Om deze woningen beschikbaar te stellen voor de mensen die ze het hardst nodig hebben (het liberale doel), komt er een jaarlijkse inkomenstoets om te zien of de gevraagde sociale huur nog gepast is (het middel). Mensen die een te hoog inkomen hebben, worden niet hun huis uitgezet, maar betalen wel een hogere huur (Verkiezingsprogramma VVD 2023). Juist omdat er nauwelijks een aanbod van woningen is

wanneer je een sociale huurwoning wil verlaten, zouden zittende huurders in een sociale huurwoning hun woning moeten kunnen kopen. Het idee hierachter is dat het geld dat de verkoop van de woning oplevert door de woningcorporatie kan worden gebruikt om een nieuwe sociale huurwoning te bouwen. Deze Kooprechtwet komt er als het aan de VVD ligt. Dit betekent dat huurders van sociale huurwoningen een wettelijk recht krijgen om hun eigen huurwoning te kopen, tegen een marktconforme prijs. Hierbij wordt voorafgaand een inkomenstoets gedaan, zodat ook met zekerheid kan worden vastgesteld dat de lasten daadwerkelijk kunnen worden gedragen (Verkiezingsprogramma VVD 2023). Door deze verkoop komt investeringskapitaal voor nieuwbouw van sociale huurwoningen vrij. Dit is een nieuwe vorm van doorstroming. Dit om huidige huurders niet uit hun woning te jagen en een alternatief te bieden, maar ook om daadwerkelijk bij te kunnen bouwen voor de mensen die nog wachten op een sociale huurwoning.

Ten derde is het van belang om corporaties meer ruimte te verschaffen om flink meer te bouwen. Het belangrijkste is dat de VVD woningcorporaties feitelijk heeft omgedoopt tot woningbouwcorporaties. De VVD heeft ze uitgedaagd om hun vermogen, wat hier letterlijk gaat over miljarden, in te zetten voor het bouwen van woningen. Vanuit een liberaal perspectief was het akkoord gaan met het afschaffen van de verhuurderheffing nodig, zodat woningcorporaties dit vermogen niet in de vorm van belasting hoefden af te dragen, maar het kunnen investeren (Coalitieakkoord 2021-2025). Het bieden van deze financiële ruimte is niet vrijblijvend. Onderdeel van dit liberale middel is dat wordt afgedwongen dat

er daadwerkelijk meer sociale huurwoningen worden gebouwd. Door deze toegenomen investeringskracht van corporaties, mede aangevuld door de verkoop van sociale huurwoningen aan zittende huurders met voldoende inkomen, hoeft het werkveld niet beperkt te blijven tot de bouw van sociale huur. Door het enorme tekort aan huurwoningen voor middeninkomens, maar ook een groot tekort aan betaalbare koop (sociale koop), geven we de corporaties tijdelijk meer ruimte voor het bouwen van middenhuurwoningen en participatie in sociale koop. Wat betreft de VVD voor een periode waarin het vergroten van het aanbod aan woningen alle inspanning vereist en zolang de corporaties voldoende kapitaalkrachtig zijn om dit te kunnen doen naast het bouwen van voldoende sociale huurwoningen. Wanneer vraag en aanbod weer meer in evenwicht komen, zouden de bovenstaande maatregelen moeten worden afgeschaald.

Ten slotte is het vanuit een liberaal perspectief nodig dat er meer aandacht komt voor maatwerk. De situatie op de woningmarkt kent grote regionale en lokale verschillen. Ook het verschil tussen steden en dorpen is hierbij van belang. Voor iedere gemeenten gelden verschillende woningbehoeften. Op het moment dat er een landelijke uniforme aanpak wordt voorgesteld vanuit het Rijk, zoals dat iedere gemeente minimaal 30 procent sociale huurwoningen in de voorraad moet hebben, kan het zijn dat er een mismatch ontstaat tussen de lokale woningbehoefte en wat er daadwerkelijk wordt gerealiseerd. De VVD is niet tegen het verhogen van het aantal sociale huurwoningen, maar dit moet wel gebeuren op basis van de behoeften die er zijn. In het achterhoofd moet de gedachte van doorgroei en doorstroming op de woningmarkt, wat

kenmerkend is voor marktwerking en individuele keuzevrijheid, vast worden gehouden. Het lijkt in de grote steden nu vaak dat alleen het bijbouwen van sociale huurwoningen het probleem op de woningmarkt zal oplossen. Dit is voor veel starters wellicht nu de heilige graal, maar als we zien dat 60 procent van de woningzoekenden op zoek is naar een eengezinswoning, komen er met goede doorstroming veel meer starterswoningen en sociale huurwoningen vrij.

Conclusie

De problemen op de woningmarkt zijn en blijven onverminderd groot. De huidige praktijk laat een mismatch zien tussen het liberale streven naar een vrije markt en wat er op dit moment daadwerkelijk nodig is om het probleem dat is ontstaan op te lossen. Er is regie vanuit het Rijk nodig om de problemen het hoofd te bieden en meer betaalbare woningen in zowel de koop- als huursector bij te bouwen. Het liberale perspectief is dynamisch en dit betekent dat in bepaalde situaties onliberale middelen moeten worden ingezet om op de langere termijn de problemen op te lossen en de balans te herstellen. Met betrekking tot de woningmarkt is het van belang ervoor te zorgen dat het aanbod groeit, maar ook dat er maatregelen worden genomen waarmee een dynamische sociale huursector uitkomst kan bieden voor starters en doorstromers. Alleen door middel van een integrale aanpak van de woningmarkt kan worden gekeken wat de woonbehoeften precies zijn en kan daarop worden ingespeeld voor een passend aanbod. Het is daarbij zaak om die noodzakelijke ingrepen ook tijdig weer af te schalen, wanneer er eindelijk een gezond evenwicht is ontstaan. Realistische oplossingen die werken in de

praktijk zijn hierbij het liberale uitgangspunt, dit in tegenstelling tot andere politieke stromingen.

Ir. P.C. de Groot is Tweede Kamerlid voor de VVD en woordvoerder bouwen en wonen.

Drs. B.A. van Dijk werkt voor de fractie van de VVD in de Tweede Kamer en is persoonlijk medewerker van Peter de Groot.

Literatuurlijst

- Centraal Bureau voor de Statistiek, *PBL/CBS Regionale bevolkings- en huishoudensprognose 2022-2050. Steden en randgemeenten groeien verder*, Den Haag, 2022.
- Centraal Bureau voor de Statistiek, 'Voorraad woningen eigendom, type verhuurder, bewoning, regio', 20 november 2023, URL: <https://www.cbs.nl/nl-nl/cijfers/detail/82900NED>.
- Dijkhoff, K., *Liberalisme dat werkt voor mensen*, Den Haag, 2019.
- Klapwijk, P., 'Sociale huurders kansloos op de woningmarkt, bijna helft wacht al langer dan 3 jaar', *EenVandaag*, 9 september 2023, URL: <https://eenvandaag.avrotros.nl/panels/opiniepanel/alle-uitslagen/item/sociale-huurders-kansloos-op-de-woningmarkt-bijna-helft-wacht-al-langer-dan-3-jaar/>.
- NEPROM, 'Nieuwbouw valt stil door huurregulering. Wel excessen bestrijden, niet nieuwbouw onmogelijk maken!', *Binnenlands Bestuur*, 26 juli 2022, URL: <https://www.binnenlandsbestuur.nl/ruimte-en-milieu/neprom/nieuwbouw-valt-stil-door-huurregulering>.

-
- Rijksoverheid, ‘Wat is het verschil tussen een sociale huurwoning en een huurwoning in de vrije sector?’, URL: <https://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/huurwoning-zoeken/vraag-en-antwoord/wat-is-het-verschil-tussen-een-sociale-huurwoning-en-een-huurwoning-in-de-vrije-sector>.
 - Rijksoverheid, ‘Woningwet regels voor woningcorporaties’, URL: <https://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/woning-verhuren/woning-wet-regels-voor-woningcorporaties>.
 - Tweede Kamer der Staten-Generaal, *Kamerstukken II 2019/20, 34974, nr. 4*, Den Haag, 2020.
 - Van Middelkoop, M., Schilder, F., *Middeninkomens op de woningmarkt. Ruimte op een krap speelveld*, rapport van het Planbureau voor de Leefomgeving, Den Haag, 2017.
 - Volkshuisvesting Nederland, ‘Het statistisch woningtekort nader uitgelegd’, URL: <https://www.volkshuisvestingnederland.nl/onderwerpen/berekening-woningbouwopgave#:~:text=In%20Nederland%20staan%20ruim%208,of%20de%20woning%20verbouwd%20wordt>.
 - Volkspartij voor Vrijheid en Democratie, *Verkiezingsprogramma VVD 2023, Ruimte geven. Grenzen stellen. Keuzes voor een optimistische toekomst*, Den Haag, 2023.
 - VVD, D66, CDA en ChristenUnie, *Omzien naar elkaar, vooruitkijken naar de toekomst. Coalitieakkoord 2021-2025*, Den Haag, 2021.

Economie

Een liberaal pleidooi tegen de uitdijende rol van de Nederlandse overheid

door Lex Hoogduin

Vrijwel alle Nederlandse politieke partijen hebben de laatste jaren de conclusie getrokken dat de afgelopen decennia marktwerking en marktdenken zijn doorgeschoten. Breed wordt daarom bepleit dat de rol van de markt en het marktdenken moet worden teruggedrongen en dat de overheid de regie weer in handen moet nemen. Dit geldt ook voor de VVD, sinds voormalig fractievoorzitter Klaas Dijkhoff een aanzet deed voor een nieuw VVD-verhaal dat het belang van een “sterke” overheid benadrukt (Dijkhoff 2019). We zagen dit al terug in het kabinet-Rutte III, maar vooral bij het thans demissionaire kabinet-Rutte IV. Het verkiezingsprogramma van de VVD sluit hier naadloos op aan (VVD 2023).

Dit artikel kritiseert de weer toenemende rol van de overheid vanuit liberaal perspectief. Het neemt daarbij de klassiek- en neoliberale opvatting over de rol van de overheid als ijkpunten. Het artikel is als volgt ingedeeld. Eerst is er een korte samenvatting van de klassiek- en neoliberale opvatting over de rol van de overheid (paragraaf twee), gevolgd door een betoog dat laat zien dat de diagnose van doorgeschoten marktwerking en marktdenken in de laatste decennia, onjuist is (paragraaf drie). Vervolgens wordt geanalyseerd hoe het recente streven naar een grote(re) rol van de overheid tot uitdrukking komt en hoe dit inbreuk maakt op de individuele vrijheid, steeds meer burgers afhankelijk maakt van

de overheid, leidt tot verspilling en lagere economische groei, verlies aan vertrouwen in de overheid, en een overheid die steeds meer toezicht op burgers en bedrijven wil houden en ingrijpt in hun leven (paragraaf vier). De vraag hoe dit tij te keren is het onderwerp van paragraaf vijf. Het artikel wordt afgesloten met een conclusie (paragraaf zes).

Klassiek- en neoliberalisme

Het klassiek-liberalisme kan in vijf elementen worden samengevat:

‘*Vrijhandel/contractvrijheid*’ op basis van goed gedefinieerde en wettelijk afdwingbare eigendomsrechten. Op grond van de zogenoemde ‘*law of association*’ is er voordeel van specialisatie en vrijwillige ruil (Von Mises 2012, 158-163). Het marktmechanisme en het kapitalisme moeten volop de ruimte krijgen;

‘*Gezond geld*’ dat zijn waarde houdt in de loop van de tijd (Hayek 2006, 282-295);

‘*Rechtsstaat*’: gelijke regels voor iedereen (Hayek 2006, 169-180). Bescherming van de burgers tegen de staat, die het monopolie heeft op de inzet van geweld, maar ook aan deze regels is gebonden. Verder is het van belang dat er ‘*checks and balances*’ zijn, bijvoorbeeld in de scheiding van de wetgevende, uitvoerende en rechtsprekende macht;

‘*Democratie*’: dat wil zeggen regeren op basis van meerderheidsbeslissingen, maar met oog voor de rechten en belangen van minderheden tijdens een regeringsperiode (Von Mises 2012, 150). Regelmatige vrije en eerlijke verkiezingen waarbij de macht vreedzaam wordt overgedragen als de zittende regering

haar meerderheid in het parlement verliest;

‘*Beperkte overheid*’, met een dubbele betekenis: zoals net gesteld wordt de overheid ‘ingesnoerd’ door de regels van de rechtsstaat, maar ook wordt de overheid een beperkt aantal taken toegeschreven, met name op het gebied van defensie, justitie en politie (de ‘nachtwakersstaat’). Von Mises stelt dat de rol van de overheid conform het klassiek-liberale ideaal moet worden beperkt tot het beschermen van de levens van individuen, hun eigendommen en hun vrijheid opdat zij hun eigen doelen kunnen nastreven, voor zover die niet strijdig zijn met de gelijke vrijheid van anderen (Von Mises 2005, 30).

Aan het eind van de jaren 30 ontstond het zogenoemde ‘neoliberalisme’ (Lippmann 1944). Dat is gebaseerd op de gedachte dat het kapitalisme en marktmechanisme krachtig zijn, maar niet perfect. De overheid kan en moet die imperfecties verminderen om zo de scherpe randen van het *laissez-faire*-kapitalisme bij te schaven.¹ Aldus werd bijvoorbeeld ruimte gezien voor de overheid voor het voeren van mededingingsbeleid, het van een prijs voorzien van externe effecten via belastingen/heffingen (negatieve externe effecten) en subsidies (positieve externe effecten), het beschermen van kwetsbare mensen in de samenleving (kinderen, geestelijk en/of lichamelijk zwaar gehandicapten en ouderen die niet meer voor zichzelf kunnen zorgen) en het beschermen van mensen tegen rampspoed buiten hun schuld. Over de afbakening van het laatste bestaat in het neoliberalisme geen consensus. Sommigen zullen dit te ver vinden gaan, anderen niet ver genoeg, hoewel ze zich wel als liberaal zouden willen zien. Milton Friedman is bijvoorbeeld

voorzitter van een negatieve inkomstenbelasting en kan zeker als neoliberal worden gezien. Wat neoliberalen verenigt, is dat ze tegen de uitgebreide verzorgingsstaat zijn die door de sociaal-democratie wordt voorgestaan, waarbij de overheid een kerntaak heeft in het herverdelen van inkomens en vermogens, de vakbeweging een monopoliestatus wil geven in de loononderhandelingen en bij het vaststellen van andere arbeidsvoorwaarden en mensen die op eigen benen (moeten) kunnen staan tegen iedere tegenslag willen beschermen. In dat opzicht is de Oostenrijkse econoom Friedrich von Hayek het boegbeeld van het neoliberalisme (Hayek 2006; 2007). Het verwerpen van progressieve belastingen en subsidies, en herverdelingsbeleid behoren tot de kern van het neoliberalisme (Hayek 2006, 266-281; Hayek 1978).

Zijn marktwerking en marktdenken in Nederland doorgeschoten?

Nederland heeft zich sinds de Tweede Wereldoorlog ontwikkeld tot een corporatistische verzorgingsstaat. Sinds de ontzuiling en toenemende immigratie, en de mede daarmee samenhangende verminderde rol van de Sociaal-Economische Raad (SER), is er een rechtstreekse verknoping ontstaan tussen het (grote) bedrijfsleven, VNO-NCW, actiegroepen en de overheid.

Het neoliberalisme speelt vooral sinds de jaren 80 een explicietere rol in Nederland, waarin er aanvankelijk veel aandacht was voor marktwerking en concurrentiebevordering, maar wel steeds binnen de corporatistische verzorgingsstaat. Ook zijn er pogingen gedaan de efficiëntie van de overheid te vergroten door het invoeren van 'marktdenken'. Het is geen beweging terug in de richting

van een aanmerkelijk kleinere overheid gebleken, hoewel die conclusie vaak wordt getrokken en als argument wordt aangehaald om te pleiten voor een grotere overheid die zich nadrukkelijker manifesteert.

'Marktdenken' is niet hetzelfde als marktwerking. Het is een mechanisme om de werking van de overheid (bureaucratie) en vooral de efficiëntie daarvan, te verbeteren (New Public Management). De eigendomsrechten van geprivatiseerde bedrijven blijven (vaak) fors ingeperkt. Zelfstandige bestuursorganen (ZBO's) die worden opgezet, zijn bepaald geen ondernemingen die vrij op de markt kunnen opereren. Er staan geen ondernemers met 'skin in the game' aan het roer. Overigens is het aantal ZBO's de laatste jaren weer teruggedrongen. De regulering is niet wezenlijk afgenomen.

Waar komt het recente streven naar een grote(re) rol van de overheid in tot uitdrukking?

Het recente streven naar een grotere rol voor de overheid komt allereerst tot uitdrukking in fors groeiende overheidsuitgaven, een oplopende collectieve lastendruk, een de laatste jaren snelgroeiend aantal rijksambtenaren en tanende begrotingsdiscipline. De groeiende overheidsuitgaven krijgen voor een belangrijk deel vorm via het oprichten van begrotingsfondsen met daarin tientallen miljarden euro's aan bestedingsruimte zonder erg concrete plannen. Het kabinet-Rutte IV heeft de grootste expansie van de overheidsuitgaven sinds de jaren 70 in gang gezet (17e Studiegroep Begrotingsruimte 2023, 10). Overigens groeien de overheidsuitgaven als percentage van het bruto binnenlands product trendmatig deze eeuw (17e Studiegroep

Begrotingsruimte, 13).

De begrotingsdiscipline is losgelaten om deze groei van de overheidsuitgaven, althans ‘op papier’, mogelijk te maken. Ook gaat de Nederlandse overheidsschuld bij ongewijzigd beleid weer oplopen in de richting van het maximum van 60 procent van het bruto binnenlands product conform de EU-begrotingsregels. Het structurele tekort van de overheid (dat wil zeggen het tekort gecorrigeerd voor conjuncturele schommelingen) gaat volgens het Centraal Planbureau (CPB) de komende jaren tot boven de 3 procent van het bbp oplopen en het ongecorrigeerde tekort tot bijna 4 procent van het bbp (CPB 2023).

Er is een groot vertrouwen in de maakbaarheid van natuur, klimaat, biodiversiteit, mens, samenleving en economie door de overheid, met een belangrijke ordenende rol van het recht (concrete wettelijk afdwingbare kwantitatieve beleidsdoelen). Dat is een rol voor het recht die verder gaat dan dat in het klassieke idee van de rechtsstaat wordt verwacht. Het lijkt op een vorm van centrale planning via het recht. Deze ontwikkeling staat haaks op de filosofie van het liberalisme die stelt dat de toekomstige ontwikkeling van samenleving en economie fundamenteel onzeker zijn en worden gecreëerd door handelende individuen die hun eigen weg zoeken.

Centrale planning is onmogelijk en leidt tot chaos en dictatuur (Von Mises 2023). Ze schendt drie gegevenheden van het leven van de mens op aarde, die het liberalisme traditioneel benadrukt:

Ten eerste, de mens als handelend, voor ei-

gen keuzes verantwoordelijk wezen, dat steeds doelgericht acteert (Mises 2012).

Ten tweede, de onmogelijkheid om alle informatie en kennis die nodig is om beslissingen in het belang van individuele burgers te nemen, te centraliseren, zelfs op provinciaal of gemeentelijk niveau (Hayek 1937; 1945). Maatwerk leveren kan niet en leidt tot een steeds grotere behoefte aan gedetailleerde informatie en dus tot een grotere bureaucratie, met het risico dat de burger daardoor wordt vermalen, en tot toenemende behoefte aan toezicht, controle en wantrouwen ten opzichte van de burger. Generieke regelingen leiden daarentegen tot verspilling, misbruik en zijn fraudegevoelig.

En ten derde, het uitgeven van geld door de overheid via het bureaucratisch mechanisme leidt tot verspilling en is beperkt effectief. Het is zoals Milton Friedman ooit zei: een zwakte van de bureaucratie (overheid) als allocatiemechanisme is dat andere mensen dan jij beslissen over het uitgeven van jouw geld voor andere mensen dan zichzelf (Friedman 2004). Het bureaucratisch model is (in welke vorm dan ook) inferieur aan het marktmechanisme, dat zelf verre van perfect en ook niet altijd inzetbaar is. Dit geldt bijvoorbeeld voor het vervullen van de ‘klassieke’ overheidstaken van justitie, politie en defensie. Het veelgebruikte argument dat de ‘markt’ het niet oplost en dus de overheid het moet doen, is echter een *non sequitur*. Toepassing van de bureaucratische methode is soms onvermijdelijk, maar de beperkingen ervan zijn groot.

De op zich terechte conclusie is getrokken dat het bruto binnenlands product een imperfecte maatstaf is voor de welvaart. Dat

heeft tot de invoering van het brede welvaartsbegrip geleid. Het is een zwak gefundeerd begrip, dat liberalen sceptisch zouden moeten benaderen. Welvaart is de subjectief ervaren behoeftebevrediging als gevolg van economisch handelen. Ze is niet kwantificeerbaar en dus ook niet vergelijkbaar tussen personen en ook niet op te tellen. Het begrip wordt ingevuld met een groot aantal geaggregeerde variabelen, die indicatief zouden zijn voor de brede welvaart. De indicatoren zijn willekeurig en er is geen objectieve manier om vast te stellen of de lijst compleet of juist te lang is. De indicatoren kunnen niet worden opgeteld en er is geen manier om er een gewicht aan toe te kennen, die niet willekeurig is. Verschillende politieke partijen zullen verschillende gewichten aan verschillende indicatoren toekennen. Dat is nu juist de kern van de politiek.

Invoering van het concept brede welvaart leidt onvermijdelijk tot de neiging om deelindicatoren tot onderwerp van beleid te maken, er doelen voor te formuleren en erop te gaan aansturen. Dit is een verdere stap op weg naar het denken vanuit 'collectieven', alsof dat individuen zijn, die zelfstandig handelen en welvaart kunnen ervaren. Het individu staat niet meer centraal, terwijl dit de enige 'eenheid' is die een toename van welvaart kan ervaren en emoties kan hebben. Het denken over de samenleving en economie krijgt onvermijdelijk een technocratisch en afstandelijk karakter. Een doel is inmiddels al gesteld voor het aantal mensen onder de armoedegrens en er zullen er meer volgen, bijvoorbeeld voor het uitstoten van broeikasgassen.

In 1983 heeft de verzorgingsstaat in zekere zin een verankering gekregen door het vastleggen van sociale rechten in de Grondwet.² Het gevolg hiervan is dat verwachtingen zijn geschapen over wat de overheid kan en ook moet bewerkstelligen voor burgers. Daarmee wordt verondersteld dat vrije burgers niet zonder een overheid kunnen die op allerlei terreinen verregaand verantwoordelijk is voor het welbevinden van mensen. Er spreekt weinig vertrouwen in de kracht van vrije burgers uit. De gecreëerde verwachtingen zijn overspannen. De overheid kan ze niet waarmaken. Als gevolg daarvan zal er een permanente druk zijn van de overheid om zich met de burgers en hun handelen te bemoeien. Als de sociale grondrechten als 'absolute' rechten en niet als inspanningsverplichtingen worden geïnterpreteerd, ligt alsmaar meer overheidsingrijpen op de loer, indien deze rechten in de praktijk niet (kunnen) worden vervuld.

Er bestaan hoge verwachtingen, ook onder neoliberalen, over het 'correct' kunnen beprijsen van externe effecten. Het fundamentele probleem van hoe dit precies te doen, blijft echter onopgelost. Er is ook een neiging om externe effecten erg breed te definiëren. Voor je het weet, bemoeit de overheid zich met een steeds groter deel van de economie en dus met het wel en wee van steeds meer burgers en bedrijven. Verwant hieraan is het inzetten van belastingen voor gewenst gedrag van burgers, bijvoorbeeld een gezond leven om daarmee ziektekosten te voorkomen die voor rekening van de sociale zekerheid komen.

Er bestaat een breed gedeelde behoefte in de samenleving om te streven naar kansengelijkheid. Maar we weten dat mensen ongelijk zijn. Kansengelijkheid benadrukken betekent dat mensen in gelijke gevallen verschillend zullen worden behandeld, op een willekeurige manier omdat kansengelijkheid niet te operationaliseren is. Dat staat op gespannen voet met het idee van de rechtsstaat, dat mensen in gelijke gevallen gelijk zullen worden behandeld. Het bevorderen van kansengelijkheid gaat gepaard met het beperken van de vrijheid van mensen waarvan wordt aangenomen dat ze hogere kansen hebben dan gemiddeld. Ook hier speelt weer de gedachte van maakbaarheid, in dit geval het idee dat de overheid kan zorgen voor kansengelijkheid. Niemand kan daar tegen zijn, maar de praktijk is weerbarstig en beleid hierop gericht kan contraproductief blijken en onbedoelde en ongewenste neveneffecten hebben (zie voor de VS: Sowell 2023, hoofdstuk 1 “*equal chances fallacies*”).

Het streven naar collectieve doelen in bijvoorbeeld de zorg, met betrekking tot het klimaat, de natuur, duurzaamheid, etc. lokt steeds meer interventies in het leven van mensen uit en zet dus de vrijheid onder druk.

Ditzelfde streven leidt tot de inperking van eigendomsrechten van de eigenaren van bedrijven. Dat komt tot uitdrukking in bijvoorbeeld de code goed bestuur voor bedrijven, maatschappelijk verantwoord ondernemen, veelomvattende rapportageverplichtingen, ESG -normen, de zorgplicht van banken en ga zo maar door.

Industriepolitiek is weer populair geworden. Vanuit liberaal perspectief is industriepolitiek alleen te verdedigen uit een oogpunt van

ationale veiligheid, waarbij dit criterium zo strikt mogelijk zou moeten worden geïnterpreteerd. In de praktijk zien we nu al dat omarmen van industriepolitiek tot protectionisme leidt en uitholling van het grootste goed binnen de EU: de interne markt. We zien ook dat het streven naar collectieve doelen en industriepolitiek de directe lobby van het (met name grote) bedrijfsleven en actiegroepen (tegenwoordig NGO's genoemd) hebben vergroot. Een gruwel vanuit de liberale filosofie.

Ook prijsregulering lijkt een comeback te maken, met name in de woningbouw. We weten echter uit de theorie en praktijk dat prijsregulering contraproductief is.

Er is een toenemende neiging om overal crises te ontwaren. Er zijn zelfs partijen die de ‘klimaatnoodtoestand’ willen uitroepen. Dat creëert een sfeer waarin de overheid speciale rechten nodig heeft en dus de individuele vrijheid en de rechten van het parlement, bijvoorbeeld bij het vooraf goedkeuren van budget, mag beperken.

Tot slot wordt de overheid als verantwoordelijk gezien voor het compenseren van burgers, bedrijven en andere overheden van allerlei tegenslag die zich in het leven en bij het ondernemen voor kan doen. Dit past perfect in de steeds verdergaande verwachtingen van wat de overheid moet en kan in onze doorgeschooten verzorgingsstaat.

Het tij keren

Er zijn dus veel ontwikkelingen gaande die tegen de liberale filosofie in gaan. De agenda om het tij te kunnen keren is daarom lang en komt neer op het omdraaien van vele trends van de laatste jaren:

Stop met het brede welvaartsconcept. Erken als overheid dat de samenleving, economie, natuur en het klimaat maar beperkt maakbaar zijn, dat het leven risico's kent en de samenleving niet perfect is en kan zijn (Hoogduin 2023). We hebben een bescheiden overheid nodig, die de kracht van de markt en het maatschappelijke middenveld erkent en daarom het principe *'first do no harm'* dat bekend is uit de geneeskunde, hanteert (Hoogduin 2016). Geen directe interventies in de economie. Voer vooral voorwaardenscheppend beleid en formuleer geen kwantitatieve resultaatverplichtingen die juridisch afdwingbaar zijn, als de overheid het resultaat niet kan garanderen. Herzie zo veel mogelijk wetten en regelingen waar dergelijke juridisch afdwingbare kwantitatieve doelen in staan, waarover de overheid onvoldoende controle heeft;

Herstel begrotingsdiscipline en laat de overheidsuitgaven groeien met maximaal de trendmatige groei van de Nederlandse economie van 1,5 procent per jaar. Het begrotingstekort van de overheid, gecorrigeerd voor de conjunctuur (het zogenoemde structurele begrotingstekort) moet worden teruggebracht tot 1 procent bbp, in overeenstemming met thans nog geldende Europese begrotingsregels (De Haan & Hoogduin 2020). Zet geen nieuwe begrotingsfondsen op en schaf de bestaande begrotingsfondsen af;

Stop met de neiging om iedereen voor alles te compenseren en wees tegelijkertijd minder paternalistisch. Vertrouw op de vrije burger, ondernemerschap en spontane samenwerking van burgers en bedrijven, los van de overheid;

Voer alleen industriepolitiek als dat nodig is

voor de nationale veiligheid. Neem afstand van actiegroepen en richt de overheid veel meer op het algemeen belang;

Focus niet op kansengelijkheid, maar op *'freedom of opportunity'* (dat wil zeggen, vrijheid om kansen te pakken);

Bescherm de echte zwakkeren, maar beperk de herverdeling via het belastingstelsel en de sociale zekerheid zo veel mogelijk. Schaf het toeslagenstelsel af en verminder de progressie in het belasting- en premiestelsel zo veel mogelijk, bijvoorbeeld door het invoeren van een vlaktaks. Reguleer geen prijzen;

Voer keuzevrijheid in het Nederlandse pensioenstelsel in. Schaf daarmee het grootste monopolie in de Nederlandse economie af (Hoogduin & Van Meerten 2023);

De sociale grondrechten dienen als een inspanningsverplichting te worden geïnterpreteerd en op termijn op een zodanige wijze te worden geherformuleerd, dat de overheid echt kan worden aangesproken op het naleven ervan.

Conclusie

In dit artikel is betoogd dat recent in politiek en samenleving ten onrechte de conclusie is getrokken dat door doorgesloten marktdenken en marktwerking de laatste decennia tal van crises zijn ontstaan. De oplossing die wordt voorgesteld in de vorm van een sterkere rol voor de overheid is als gevolg daarvan eveneens fout, zo leert een analyse op basis van liberale uitgangspunten.

Het vergroten van de rol van de overheid komt op allerlei terreinen tot uitdrukking.

Met elkaar zetten dergelijke maatregelen de individuele vrijheid onder druk en vergroten ze het wantrouwen tussen de overheid en burger. Ze leiden tot overmatige bureaucratie, steeds meer toezicht en zorgen ervoor dat steeds meer burgers afhankelijk worden van de overheid. Ook beperken ze de groei van de (individuele) welvaart.

Vanuit liberaal perspectief is er alle reden te proberen om het tij te keren. In het artikel wordt een breed palet aan mogelijkheden gegeven om dit te doen.

Lex Hoogduin is emeritus hoogleraar en docent economie aan de Rijksuniversiteit Groningen.

Literatuurlijst

- 17e Studiegroep Begrotingsruimte, 'Bijsturen met het oog op de toekomst', 2023.
- Centraal Planbureau, *Concept Macro Economische Verkenning 2024*, 2023.
- Dijkhoff, K., *Discussiestuk: Liberalisme dat werkt voor mensen*, 2019.
- Friedman, M., 'Fox News Interview in May', 2004.
- De Haan, J., Hoogduin, L., 'Verstandig begrotingsbeleid vraagt om Zalmnorm en tekortregel', *Economisch Statistische Berichten*, 2020, vol. 105, pp. 484-487.
- Hayek, F.A., 'Economics and Knowledge', *Economica*, 1937, nr. 13, pp. 33-54.
- Hayek, F.A., 'The Use of Knowledge in Society', *American Economic Review*, 1945.
- Hayek, F.A., *Law, Legislation and Liberty, The Mirage of Social Justice*, Chicago, 1978.
- Hayek, F.A., *The Fatal Conceit. The Errors of Socialism*, Chicago, 1988.
- Hayek, F.A., *The Constitution of Liberty*, Chicago, 2006 (1960).
- Hayek, F.A., *The Road to Serfdom. Text and Documents, The Definite Edition*, Chicago, 2007 (1944).
- Hoogduin, L., 'Complexity, Modesty and Economic Policy', in: OECD, *Insights into Complexity and Policy, New Approaches to Economic Challenges*, 2016, pp. 11-13.
- Hoogduin, L., 'Lex Hoogduin over de maakbaarheid van de economie', *Me Judice*, 19 juni 2023.
- Hoogduin, L., Van Meerten, H., 'Geef pensioendeelnemer meer keuzevrijheid', *EWmagazine online*, 28 augustus 2023.
- Lippmann, W., *The Good Society*, 1944 (1938).
- Von Mises, L., *Liberalism. The Classical Tradition*, Indianapolis, 2005 (oorspronkelijk verschenen in 1927 onder de titel Liberalismus).
- Von Mises, L., *Human Action. A Treatise on Economics*, New Haven, 2012 (1948).
- Von Mises, L., Economische calculatie in een socialistische maatschappij, 2023 (oorspronkelijk verschenen in 1920 in het Duits, vertaald in het Nederlands en van een inleiding voorzien door G. van Gils, Mises Instituut Nederland).

-
- Sowell, T., *Social Justice Fallacies*, 2023.
 - Van Schie, P., Van Hees, M., Van de Velde, M., *Neoliberalisme. Een politieke fictie*, Den Haag, 2014.
 - Volkspartij voor Vrijheid en Democratie, *Ruimte Geven, Grenzen stellen* (verkiezingsprogramma), 2023.

1. Neoliberalisme is een omstreden term (zie Van Schie, Van Hees & Van de Velde 2014). Het is daarom van belang zo precies mogelijk te omschrijven wat hieronder wordt verstaan, zoals hier gedaan.

2. Hayek heeft erop gewezen dat het voorzetsel 'sociaal' te pas en te onpas wordt gebruikt. Het heeft daarmee iedere betekenis verloren en wordt gebruikt om het moreel goede te markeren en om op te roepen tot herverdelingsbeleid (Hayek 1988, pp. 116-119).

Nieuwe begrotingsregels op de weegschaal: hoe zwaar weegt de begrotingsdiscipline?

door Caroline Nagtegaal-van Doorn

De Europese Unie staat op het punt om een grootscheepse hervorming van de Europese begrotingsregels door te voeren. Deze regels, ook bekend als het Stabiliteits- en Groeipact (SGP), bepalen hoe hoog de staatsschuld en het begrotingstekort van een lidstaat mogen zijn en leggen op deze manier een fundament onder de gemeenschappelijke markt en munt. Het belang ervan kan daarom moeilijk worden onderschat. Als Europarlementariër namens de VVD begeef ik mij momenteel midden in het oog van de storm rondom de onderhandelingen over deze nieuwe Europese begrotingsregels. Daarom zoom ik uit om het grote plaatje te schetsen. Tijd om door een liberale bril naar het SGP te kijken.

Liberale teugels

De euro is het belangrijkste en meest tastbare symbool van de Europese samenwerking. Decennia van economische integratie mondde ruim 20 jaar geleden uit in de gemeenschappelijke munt, die de handel zowel binnen de interne markt als met de rest van de wereld tot ongekende hoogten deed stijgen. Nooit meer geld wisselen als je aankomt op je vakantiebestemming, geen hoge transactiekosten voor bedrijven en met een Europese Centrale Bank als hoeder van een stabiele euro. De euro bracht ons onvoorstelbaar veel goeds. Maar om die euro stabiel te houden, zijn afspraken nodig. Die moeten ervoor zorgen dat een onverantwoord hoge schuldenberg in een euroland niet leidt tot

monetaire instabiliteit waar de gehele eurozone last van ondervindt. Het Stabiliteits- en Groeipact uit 1997 vormt de hoeksteen van deze afspraken.

De belangrijkste bestandsdelen van het SGP kennen we in de vorm van een tweetal percentages: 3 procent en 60 procent, welke vastliggen in het Europees Verdrag. Landen die de euro hebben ingevoerd, moeten in principe streven naar een sluitende begroting, maar mogen het begrotingstekort in tijden van economische tegenwind laten oplopen naar drie procent van het bruto binnenlands product (bbp). De totale staatschuld mag niet boven 60 procent uitkomen. Deze getallen zijn enigszins arbitrair, er is geen wetenschappelijke consensus over de vraag wanneer een staatsschuld precies onhoudbaar wordt. Wat we wél weten is dat 60 procent een veilig niveau is. Zit een land daarboven, dan moet die deze in stappen van een twintigste terugdringen tot 60 procent.

Voor een liberaal is het van groot belang dat landen zich aan de afgesproken regels houden en de politiek de teugels niet onnodig laat vieren. Zo kunnen bedrijven optimaal profiteren van een stabiele munt en een renteniveau zonder hoge inflatiepremies. Burgers kunnen erop vertrouwen dat de rekening van politieke plannen niet wordt doorgeschoven naar toekomstige generaties en de staatsschuld indirect een nationaal herverdelingsinstrument wordt. Fiscale discipline voorkomt tevens dat landen in financiële problemen komen en de overige eurolanden te hulp moeten schieten in de vorm van grote reddingspakketten. Kortom, het SGP is het fiscale anker dat de Europese economie gezond houdt.

De euro in crisistijd

Ruim tien jaar geleden kreeg Europa de deksel op de neus: de begrotingsregels, die we zo netjes in het Europees Verdrag destijds hadden vastgelegd, waren dusdanig geschonden dat financiële markten hun vertrouwen in Zuid-Europese landen begonnen te verliezen. Met name Griekenland had de regels jarenlang aan de laars gelapt en zelfs bewust een verkeerde voorstelling van zaken gegeven. Na Griekenland vielen meer landen door de mand. Uiteindelijk moesten ook Spanje, Italië, Portugal en Ierland aan de Europese bedelstaf om faillissement te voorkomen. De grootste liberale nachtmerrie werd werkelijkheid: het gebrek aan begrotingsdiscipline leidde bijna tot de val van de euro. Een val die mogelijk het gehele Europese project op losse schroeven zou zetten en decennia van Europese samenwerking ongedaan zou maken. Met gigantische reddingspakketten werd Zuid-Europa op de been gehouden. Op pijnlijke wijze werd duidelijk waar het toe kan leiden als begrotingsdiscipline niet wordt nageleefd. De rentes gaan door het dak, de economie door een diep dal, bedrijven op de fles. Hoe pijnlijk ook, Europese politici pakten het probleem bij de wortel aan en kondigden grote bezuinigingsrondes aan om de nationale begrotingen weer in het gareel te brengen. In sommige landen kwam dat vanuit de overtuiging dat dit de enige manier was om de economie weer gezond te krijgen, in andere landen was dit een keiharde voorwaarde om overeind te worden gehouden door rijkere lidstaten. Het was niet eenvoudig, maar de economie herstelde uiteindelijk wel.

Het ging lange tijd goed, totdat Europa een nieuwe klap te verwerken kreeg: in 2020

raasde corona over het continent. En waar het overtreden van de begrotingsregels de oorzaak was van de eurocrisis, stonden juist deze regels in veler ogen in de weg om de economische gevolgen van de coronacrisis te lijf te gaan. Het resultaat: de zo 'rigide' regels werden opgeschort zodat lidstaten hun economieën konden voorzien van miljardensteun. Ook werd een Europees coronaherstelfonds van zo'n 800 miljard euro opgetuigd, dat grotendeels zou gaan investeren in de groene en digitale transitie om zo een grote economische crisis bovenop de gezondheids crisis te voorkomen. En ja, de Europese economie hield stand en herstelde wonderbaarlijk snel. Zo snel zelfs, dat met name linkse politici er als de kippen bij waren om de begrotingsregels hersendood te verklaren. Wat we hadden 'geleerd' van de vorige crisis is dat bezuinigen niet werkt en we ten tijde van economische tegenspoed juist fors moeten investeren. Waar men voor het gemak maar even aan voorbijging, is dat de eurocrisis zijn wortels had in een gebrekkige naleving van de begrotingsregels, terwijl de coronacrisis een schok van buitenaf betrof. Dit is een fundamenteel verschil. Wat veel beleidsmakers nog meer over het hoofd zagen, was dat het juist de bezuinigingsrondes waren geweest die de nationale regering in staat stelde om zo resoluut in te grijpen tijdens corona. Juist de Zuid-Europese landen, die nog altijd hadden verzuimd om de schulden weer tot 60 procent terug te dringen, moesten bogen op Europese solidariteit in de vorm van het coronaherstelfonds.

Een nieuwe aanpak

En hoewel de coronapandemie inmiddels gelukkig achter ons ligt, zijn de Europese begrotingsregels die 'tijdelijk' aan de kant

werden geschoven om ruimte te maken voor economische steunpakketten, op dit moment nog steeds buiten werking. Officieel om het economisch herstel niet in de kiem te smoren. In werkelijkheid omdat iedereen weet dat een 'koude' terugkeer naar de oude regels niet realistisch is. Veel lidstaten hebben schuld niveaus die niet op een verantwoorde manier op korte termijn kunnen worden teruggedrongen naar 60 procent. Tegelijkertijd waren de begrotingsregels altijd al een wassen neus omdat ze nooit serieus werden gehandhaafd door de Europese Commissie. Toen politieke reuzen als Frankrijk en Duitsland niet werden terechtgewezen voor het overtreden van de regels, boette de Commissie als 'hoeder van de Verdragen' ernstig aan geloofwaardigheid in. De voor een liberaal zo belangrijke begrotingsregels waren een tandeloze tijger geworden. Die tandenloosheid, gecombineerd met de huidige situatie van een opgeschort SGP, heeft geleid tot de politieke voedingsbodem voor een modernisering van de regels.

Afgelopen zomer verscheen daarom een langverwacht voorstel om zowel de preventieve arm als de correctieve arm van de begrotingsregels grondig te herzien. Zo verdwijnt de een-twintigste-regel en ook de richtlijnen voor een structureel begrotingstekort zien we in de toekomst niet langer terug als het aan Brussel ligt. In plaats daarvan moeten lidstaten een nationaal fiscaal plan voor de middellange termijn indienen. Daarbij moeten overheden zich aan een uitgavenregel houden die ervoor moet zorgen dat de overheidsuitgaven niet harder groeien dan de economie bij kan houden. Lidstaten krijgen vier jaar de tijd om de begroting aan te passen aan de nieuwe regels, daarna

moeten de staatsschulden zich op een dalend pad bevinden. Deze periode kan met maximaal drie jaar worden verlengd indien er ook substantiële hervormingen en investeringen plaatsvinden. Brussel heeft de blik namelijk ook op de toekomst. Europa staat voor grote investeringsopgaven, met name op het gebied van de groene en digitale transitie, maar zeker ook op gebied van defensie. Door prikkels in te bouwen voor hervormingen en investeringen, moeten de nieuwe begrotingsregels zorgen voor de flexibiliteit die in het verleden nog weleens ontbrak. Door landen zelf een plan op te laten stellen, wil Brussel er bovendien voor zorgen dat landen zich niet gedwongen voelen door Europa, maar zelf het probleem onder ogen zien en er een oplossing voor verzinnen. Dat moet de naleving – die in het verleden zo notoir ondermaats was – ten goede komen.

De liberale bril

De Europese begrotingsregels vormen een belangrijke pijler onder het Europees macro-economisch beleid. Ze zijn geënt op het liberale principe van begrotingsdiscipline, dat ervoor moet zorgen dat de monetaire unie blijft functioneren en er geen nieuwe schulden crisis ontstaat. Toch hebben onvoldoende naleving en een zwakke handhaving ervoor gezorgd dat een liberaal schrikbeeld kon ontstaan. Een liberale visie op de hervorming is daarom van groot belang in de Europese politiek. Allereerst omdat de steun van de Europese liberale fractie Renew Europe nodig zal zijn om in het Europees Parlement een meerderheid te vinden. Daarnaast hebben zowel Frankrijk als Duitsland momenteel een liberale minister van Financiën. Een vergelijk tussen deze twee economische en politieke reuzen zal noodzakelijk zijn om

in de Raad tot een overeenkomst te kunnen komen. Al met al is de liberale invloed op de nieuwe begrotingsregels dus groot. Tegelijkertijd zien we veel verschillen tussen de Franse en Duitse positie die in het verlengde liggen van de meer klassieke Noord-Zuid verdeling die Europa op dit thema altijd in zijn greep lijkt te hebben. De Duitsers pleiten voor strenge waarborgen om zowel de schuldnorm als de tekortnorm onder de respectievelijke grenzen van 60 procent en 3 procent te houden. De Fransen leggen meer nadruk op het belang van flexibiliteit en de ruimte die behouden moet worden voor investeringen in de groene en digitale transitie. Nederland hamert traditioneel op begrotingsdiscipline, maar stelt zich vanwege de diplomatieke verhoudingen ditmaal constructiever op dan menig Zuid-Europeaan had gevreesd. Met andere woorden, ook het liberalisme is niet immuun voor nationale belangen en zienswijzen.

Voor een liberaal is en blijft het principe van begrotingsdiscipline van groot belang. Toch is dat principe jarenlang met voeten getreden. De Commissie stond erbij en keek ernaar, maar deed weinig. Als regels wel degen maar niet worden nageleefd, moet je de oplossing dan in nieuwe regels zoeken? In feite beloon je daarmee slecht gedrag. Of blijf je hameren op regels die in de praktijk niet altijd realistisch zijn? Daarmee loop je het risico terug te keren naar een papieren werkelijkheid. Om dit dilemma op liberale wijze te kunnen navigeren is een liberaal kompas nodig. Waar moet een liberaal SGP in de praktijk toe leiden? Voorop dient te staan dat de nationale begrotingen in de Europese Unie op orde zijn. Niet omdat een sluitende begroting een doel op zichzelf is, maar om-

dat begrotingsdiscipline de monetaire unie laat functioneren en zorgt voor een gezonde, groeiende economie. Begrotingsregels zijn uiteindelijk het middel om dat liberale doel te bereiken. Nog altijd zijn staatsschulden in veel, vooral Zuid-Europese landen, gevaarlijk hoog. Het heeft dan ook de hoogste prioriteit dat nieuwe begrotingsregels in de praktijk daadwerkelijk tot schuldreductie leiden. Zolang dat in de lijn der verwachting ligt, zou een liberaal de nieuwe begrotingsregels moeten omarmen.

Caroline Nagtegaal-van Doorn is namens de VVD lid van het Europees Parlement en heeft zitting in de Commissie voor Economische en Monetaire Zaken.

Economie

Ongelijkheid en (klassiek-)liberalisme

door Ton Appels

In het klassiek-liberalisme staat ‘vrijheid’ centraal (Van de Haar & Van Schie).¹ De vrijheid van het individu om zijn eigen leven vorm te geven en zo min mogelijk gehinderd te worden door extern opgelegde beperkingen, met inachtneming van morele principes en de impact op anderen, wordt als een cruciale verworvenheid van de Verlichting beschouwd. Naast de intrinsieke waarde van het vrij zijn als zodanig, worden talrijke positieve *effecten* van vrijheid beklemtoond; van economische groei dankzij de activiteiten van vrije ondernemers tot briljante kunstuitingen van vrije, creatieve kunstenaars. En van het zich op eigen initiatief inzetten voor goede doelen tot het leveren van toppresta-

ties in de sport op basis van talent, discipline, oefening en training, enzovoort.

Deze nadruk op vrijheid staat in schril contrast met de ongemakkelijke verhouding van het klassiek-liberalisme tot ‘ongelijkheid’. Daar waar vrijheid wordt geprezen in talloze lofzangen, wordt ongelijkheid veelal als een noodzakelijk kwaad gezien. In discussies over deze thematiek worden klassiek-liberalen doorgaans in de verdediging gedrongen en de felste criticasters focussen zich op deze in hun ogen onaanvaardbare en immorele consequenties van het klassiek-liberalisme (Van Hees e.a. 2014).²

Dat ongelijkheid in bepaalde opzichten, en mede afhankelijk van de mate daarvan, als (buitengewoon) kwalijk wordt gezien, is alleszins begrijpelijk. Het is niet voor niets dat alle grote religies de gelijkheid van de mens voor God prediken (althans als die mens zich aan bepaalde normen houdt) en dat de waarschijnlijk invloedrijkste seculiere ideologie – het marxisme in al zijn verschijningsvormen – gelijkheid benadrukt (ook al is de praktijk vaak geheel anders). Je hoeft geen gelovige of marxist te zijn om een sterke afkeer te hebben van enorme inkomensverschillen, stuitende armoede pal naast materiële overvloed, ongelijkheid als gevolg van ongelijke kansen, en wat dies meer zij.

Toch is dit niet het hele verhaal. Net als vrijheid heeft ongelijkheid ook een aantal nuttige functies. Sterker nog, zonder ongelijkheid zou er veel minder welvaart én welzijn zijn, en zou de wereld er een stuk slechter voor staan. Oftewel, men moet ook oog hebben voor de *positieve* kanten van ongelijkheid en zich bewust zijn van de (enorme) nadelen die een te drastisch afdwingen van gelijkheid met zich meebrengt (en dat nog afgezien van de aanslag op vrijheid die dat vaak oplevert). Als het over ongelijkheid gaat, moeten we niet alleen nadenken over hoe we de negatieve aspecten het beste kunnen aanpakken, maar ook over welke positieve effecten er precies zijn. Die positieve bijdrage houdt direct verband met de feitelijke ongelijkheden tussen individuen en de verschillende ondernemingen en organisaties. Deze ongelijkheden op *microniveau* leveren bij elkaar samen talloze *macro*-effecten op, hetgeen het belang onderstreept van de klassiek-liberale nadruk op individualisme (zie paragraaf vijf).

Dit artikel beargumenteert waarom *ongelijkheid* een essentiële rol speelt bij het realiseren van economische groei en welvaart. Er wordt dus gekeken vanuit een economische invalshoek en niet vanuit bijvoorbeeld een moreel of juridisch perspectief (De Beaufort e.a. 2021). Daarbij gaat het dus om de ongelijkheid tussen individuen en individuele organisaties, vooral ondernemingen, die resulteert in (sterk) uiteenlopende economische prestaties. De som van al die prestaties op microniveau leidt uiteindelijk tot een bepaalde mate van economische groei en welvaart op macroniveau. Zonder deze vorm van ongelijkheid zouden we nooit de welvaartsexplosie van de afgelopen 250 jaar hebben meegemaakt; eerst in het Westen en (veel) later ook in de nodige andere delen van de wereld. Dit hangt nauw samen met de implementatie van allerlei kapitalistische praktijken (Appels 2021). Dat deze een grote mate van vrijheid veronderstellen, is voldoende bekend en komt in dit artikel verder niet aan de orde. Het gaat in deze tekst uitsluitend om het belang van ongelijkheid voor het vermogen om welvaart te scheppen. En niet alleen welvaart, maar ook welzijn. Hogere welvaart maakt het immers mogelijk meer financiële middelen vrij te maken voor de stimulatie van welzijn (zie paragraaf zes).

Deze beknopte analyse betreft een onderwerp dat (politieke) economen al sinds jaar en dag bezighoudt. Het artikel grijpt terug op verschillende wezenlijke inzichten die de economische wetenschap in de loop der tijd heeft opgeleverd (maar die niet zelden over het hoofd worden gezien). De analyse pretendeert niet enige *nieuwe* economische inzichten op te leveren en gaat voorbij aan recentere verfijningen uit de economische

literatuur. De tekst beperkt zich tot goed gefundeerde basisprincipes die de tand des tijds hebben doorstaan.

Arbeidsdeling en specialisatie

Dat arbeidsdeling en specialisatie onontbeerlijk zijn voor economische ontwikkeling is onomstreden. Ze zijn cruciaal geweest voor het vergroten van de arbeidsproductiviteit in de loop der eeuwen. Adam Smith heeft dit met zijn beroemde analyse van een speldenfabriek briljant geïllustreerd: dankzij het opsplitsen van de werkzaamheden nodig om een speld te fabriceren, in plaats van dat elke arbeider alle werkzaamheden vervult, stijgt de productie van maximaal 200 naar 48.000 spelden per dag. We zien min of meer vergelijkbare effecten door de gehele (macro-)economie heen, waarmee de basis voor een enorme welvaartsstijging werd gelegd. Maar (ook) op dat 'hogere' niveau dient aan een andere voorwaarde te worden voldaan: de opgesplitste, gespecialiseerde activiteiten moeten worden *gecoördineerd*. Binnen bedrijven vergt dat adequaat management; tussens bedrijven de werking van de vrije markt met het prijsmechanisme.³

Arbeidsdeling en specialisatie impliceren ongelijkheid. De vele activiteiten en taken verschillen wezenlijk van elkaar en worden uitgevoerd door werkers met sterk uiteenlopende kwaliteiten. De ene is heel goed in *dit*, de andere in *dat*. Ieders specialisatie op een eigen terrein leidt, mits goed gecoördineerd, niet alleen tot een dramatisch hogere productie, maar betekent ook dat iedereen een geheel eigen bijdrage levert. Maar die eigen bijdrages zijn zowel qua inhoud als bijdrage aan het economisch proces (hun 'waarde') sterk verschillend; oftewel ongelijk. Deze

ongelijkheid is inherent aan arbeidsdeling en specialisatie, en daarmee onlosmakelijk verbonden met hun welvaartscheppende dynamiek.

Een bijzonder belangrijke variant is internationale arbeidsdeling en specialisatie. De explosieve groei in de *internationale* handel heeft enorm bijgedragen aan de wereldwijde welvaart. David Ricardo heeft reeds begin 19e eeuw de '*law of comparative advantage*' geformuleerd die laat zien hoe *alle* landen belang hebben bij vrijhandel, zelfs indien sommige landen op alle terreinen in absolute zin minder productief zijn dan andere landen. Het gaat uiteindelijk om de *relatieve* productiviteit. Als elk land zich richt op waar het relatief gezien het productiefst is, en de landen ruilen vervolgens hun goederen en diensten met elkaar – (vrij)handel – dan is het wereldinkomen maximaal. Internationale handel is een win-winsituatie en geen *zero-sum game* (de één zijn winst is de ander zijn verlies).

De enorme ongelijkheid tussen landen in termen van waar ze goed in zijn, werkt in ieders voordeel als men bereid is met elkaar te handelen. Het is de internationale variant van het concept van arbeidsdeling en specialisatie.

Economische dynamiek en onevenwichtigheden

Eén van de briljantste inzichten die de economische wetenschap heeft opgeleverd betreft de dynamische interactie tussen de allocatie van productiefactoren (vooral arbeid en kapitaal) en de wensen van de vragers van goederen en diensten. Er is sprake van een continu proces van optimalisering van de in-

zet van arbeid en kapitaal door ondernemers, in de meest ruime betekenis van het woord, in reactie op de vraag vanuit de markt en de productiekosten van het aanbod. De vraag vloeit voort uit de (gecumuleerde) nutsfuncties van de vragers; het aanbod vanuit de investeringen die een zo efficiënt mogelijke productie realiseren. Vraag en aanbod worden zo op elkaar afgestemd, maar omdat beide doorlopend veranderen, komt dit proces nooit tot een eind. Léon Walras heeft als eerste (wiskundige) aangetoond dat dit, onder strikte voorwaarden, leidt tot een optimaal *general economic equilibrium* (Walras 1874; 1877).⁴

De essentie van dit continue dynamisch proces is dat het wordt voortgedreven door *onevenwichtigheden*. Naar winst strevende ondernemers proberen te profiteren van situaties waarin zij *beter* kunnen inspelen op de vraag vanuit de markt. Zij zien en realiseren mogelijkheden die anderen niet zien of niet kunnen realiseren. De marginale opbrengsten (van hun investeringen) zijn groter dan hun marginale kosten, dus boeken ze winst. Maar die winsten trekken andere ondernemers aan die door te concurreren met extra aanbod de winsten doen dalen. Dit gaat net zolang door totdat de winsten nul zijn; oftewel totdat de marginale kosten van de laatste toetreders gelijk zijn aan zijn marginale opbrengsten. Tegelijkertijd passen de vragers hun vraag naar goederen en diensten zodanig aan dat het marginale nut van één extra eenheid van alle gekochte goederen en diensten gelijk is. Zodoende maximaliseren zij het nut dat zij van 'hun' goederen en diensten hebben. In deze *theoretische* evenwichtssituatie is de winst weggeconcurrereerd,

worden goederen en diensten zo efficiënt mogelijk geproduceerd en aangeboden, en wordt optimaal op de voorkeuren van de vragers ingespeeld. Dus de winsten zijn gelijk, namelijk nul, en ook het marginaal nut van één extra eenheid van elk geconsumeerde goed en dienst is gelijk. In dit evenwicht is geen vooruitgang meer mogelijk en zijn de bepalende variabelen *gelijk*.

Maar de essentie van de vrijemarkteconomie is nu juist dat het een *dynamisch proces* is dat continu aan verandering onderhevig is. Dit is door Joseph Schumpeter uitgebreid geanalyseerd en beargumenteerd, waarbij hij de cruciale rol van de entrepreneur en innovatie (*neue Kombinationen*) beklemtoonde (Schumpeter 1934; 1942). De vooruitgang, leidend tot economische groei, is het gevolg van de eindeloze interactie tussen onevenwichtigheden. Die *onevenwichtigheden* impliceren juist *ongelijkheid*. Ondernemers proberen elkaar af te troeven met betere producten en diensten tegen lagere kosten. Vragers verschuiven hun vraag naar de goederen en diensten die het meeste *extra nut* opleveren. Men gaat erop vooruit door te kiezen voor nieuwe goederen en diensten. Zonder deze ongelijkheid is er geen vooruitgang.

Het Pareto-principe of de 80/20-regel

De eerder geschetste processen betreffen de meest fundamentele of wezenlijke aspecten van de vrijemarkteconomie. Deze inzichten, die met vallen en opstaan in de loop der tijd zijn uitgedacht, kunnen worden beschouwd als de ultieme *theoretische* verklaring van wat er speelt. Maar ze zouden bijna letterlijk 'waardeloos' zijn als ze niet ook in de alle-

daagse economische praktijk terug te vinden zijn. En dat zijn ze inderdaad ook.

Aan de aanbodkant van de economie is het de niet aflatende concurrentiestrijd tussen ondernemingen die deze dynamiek concreet gestalte geeft (Appels 2021, hs 5.2). Daarbij speelt ongelijkheid een cruciale rol: de sterkere in termen van toegevoegde waarde en kosten van de geproduceerde goederen en diensten wint van de zwakkere. Het (relatieve) succes of falen is van vele factoren afhankelijk, waarvan we er hier één uitlichten omdat deze de inherente ongelijkheid, en de daaruit voortvloeiende welvaartscheppende dynamiek, zo treffend weergeeft.

Het 'Pareto-principe', of de '80/20-regel', stelt dat het in de praktijk heel vaak voorkomt dat een klein deel van de veroorzakende variabelen (zeg 20 procent van het totale aantal) verantwoordelijk is voor een groot deel (zeg 80 procent) van het effect (Pareto 1906). Ter illustratie, 80 procent van de winst is te danken aan 20 procent van de klanten. Of 75 procent van de voedselproductie is afkomstig van de 25 procent meest vruchtbare arealen.

Het punt is dat prestaties vaak sterk uiteenlopen, dus ongelijk zijn. Die markante, veelvuldig voorkomende ongelijkheid is kenmerkend voor een economie, of zelfs voor 'het leven', maar ook het uitgangspunt voor acties ter verbetering. Want een gedegen analyse van wáárom velen zo achterblijven ten opzichte van de besten zou zeer wel kunnen leiden tot maatregelen om daar wat aan te doen. Hele legers consultants verdienen de kost met dit soort analyses, bijvoorbeeld met het vaststellen van 'best practices' die dan worden uitgerold bij minder goed presteren-

de partijen. Of boeren kunnen de opbrengst van matig producerende grond opkrikken door middel van betere irrigatie, sterkere gemodificeerde gewassen en betere bemesting. De ongelijkheid wordt zodoende een bron van vooruitgang; dus niet alleen theoretisch gezien, maar ook in de dagelijkse praktijk.

Overigens impliceert dit niet dat alle ongelijkheden zullen verdwijnen. Net zomin als de theoretische evenwichtssituatie uit de vorige paragraaf ooit bereikt kan worden, zullen er ook in de praktijk altijd verschillen blijven bestaan. Dit kan te maken hebben met 'natuurlijke' verschillen die niet kunnen worden voorkomen of te wijten zijn aan andere (deels) onvermijdelijke obstakels (bijvoorbeeld aangeboren talent). Ook zullen in een continu veranderende omgeving steeds nieuwe ongelijkheden worden opgeworpen die pas na verloop van (lange) tijd kunnen worden aangepakt. Het hier beschreven leerproces voortkomend uit ongelijkheden komt dus nooit tot een stabiel, statisch eind maar blijft wel een voortdurende bron van vooruitgang.

Ongelijkheid en individualisme

De cruciale rol die ongelijkheid speelt bij het genereren van welvaart hangt samen met het feit dat deze op *microniveau* alomtegenwoordig is; dat wil zeggen, verschillen tussen alle individuen, individuele ondernemingen (of andere types organisaties) en specifieke omgevingen (klimaat, aard van terrein, aanwezigheid van grondstoffen etc.). De nu volgende analyse gaat uit van het economisch gedrag van individuen en individuele ondernemingen/organisaties en sluit zo aan bij het klassiek-liberale beginsel van *individualisme*. Het zijn uiteindelijk de (afwezigheid

van) prestaties van individuen en individuele ondernemingen/organisaties die ertoe doen en gezamenlijk de macro-uitkomst bepalen. Die prestaties verschillen enorm en zijn voor individuen geworteld in factoren als persoonlijke voorkeuren, karakter, talent, intelligentie, doorzettingsvermogen, energie, motivatie etc. Voor ondernemingen/organisaties worden die bepaald door zaken als strategische keuzes, operationele en organisatorische kwaliteiten, teamwork tussen medewerkers, aandacht voor detail etc. In een vrije economie en maatschappij, waarin alles en iedereen zijn eigen weg probeert te vinden (binnen bepaalde grenzen), komt dit neer op het zo goed mogelijk combineren van ongelijkheden. Anders gezegd, het zo goed mogelijk gebruikmaken van de sterk verschillende kwaliteiten en karakteristieken van individuen en individuele partijen.

Zoals reeds aangestipt, kwijt de vrijmarkteconomie, of het kapitalisme, zich op briljante wijze van deze taak, mits de ermee verbonden zwakheden en problemen adequaat worden geadresseerd (en zodanig dat het middel niet erger is dan de kwaal). Dat wordt weerspiegeld in noties als de onzichtbare hand, creatieve destructie en *spontaneous order (by human action not human design)* die kenmerkend zijn voor de werking van het kapitalisme. Succesvolle bedrijven produceren goederen en diensten waar mensen behoefte aan hebben tegen zo laag mogelijke kosten. Zij maken winst en expanderen waar mogelijk, terwijl hun falende concurrenten verlies lijden en mogelijk failliet gaan. Beloning en straf zorgen zo voor ongelijkheid.

Naast het zo goed mogelijk combineren van 'gegeven' individuele verschillen is het van

het grootste belang dat individuen en ondernemingen/organisaties zich maximaal kunnen ontplooiën en ontwikkelen. De verschillen zijn in veel opzichten niet gegeven maar mede afhankelijk van individuele keuzes die (niet) worden gemaakt, bijvoorbeeld met betrekking tot opleiding, praktijkervaring, en inzet en motivatie. Tevens daar zijn verschillen vaak de prikkel voor vooruitgang: de wens om erop vooruit te gaan is een essentiële onderliggende factor. Door de gemaakte individuele keuzes zullen de uitkomsten dienovereenkomstig anders uitpakken. Het afdwingen van gelijke uitkomsten ('output') ondanks geheel verschillende individuele keuzes ('input') staat hier haaks op en zal economisch en maatschappelijk ontwrichtend werken. Ontkenning van het bestaan van ongelijkheden op micro-individualistisch niveau, en het frustreren van de positieve dynamiek die ongelijkheid met zich meebrengt, is schadelijk voor economie en maatschappij. Dan gaat het niet alleen om een aanslag op de welvaart maar ook op het *welzijn*.

Welvaart, welzijn en ongelijkheid

Het simpele feit is dat een hogere welvaart meer welzijn mogelijk maakt, mits de juiste, veelal politieke, keuzes worden gemaakt. Want bij een stijgend inkomen kunnen meer financiële middelen worden vrijgemaakt om welzijn te stimuleren. De 'wet van dalend marginaal nut' impliceert dat het nut van extra materiële genoegens afneemt naarmate men er meer van heeft, terwijl extra welzijn juist meer wordt gewaardeerd (ervan uitgaande dat dit in de Ausgangssituatie beperkt aanwezig is). Dus op indirecte wijze draagt het welvaart genererende kapitalistische systeem bij aan welzijn.⁵

Hier is volop empirisch bewijs voor. Er is een hoge correlatie tussen inkomen per hoofd en levensverwachting, de ultieme maatstaf van welzijn (zie bijvoorbeeld de TED-lezingen van de Zweedse arts Hans Rosling). De ‘Kuznets-curve’ geeft aan dat bij stijgend inkomen per hoofd de inkomensongelijkheid eerst toeneemt, maar vervolgens daalt.⁶ Een grote hoeveelheid meetbare variabelen geeft als algemene trend dat hoe rijker een land is, hoe minder vervuiling van lucht en water er is en hoe lager de CO₂-uitstoot per hoofd. En in het jaarlijks verschijnend *World Happiness Report* van de VN zijn de top 20 gelukkigste landen vrijwel altijd rijk en zijn de top 20 ongelukkigste arm. Het is dus niet verwonderlijk dat het de arme landen zijn die de rijke smeken om gigantische bedragen over te maken om klimaatbeleid te financieren. Iets dergelijks deed zich ook voor bij het bestrijden van het coronavirus. Ook is het alleszins begrijpelijk dat het juist veel arme landen zijn die vasthouden aan kolencentrales.

Zoals eerder betoogd, hangt de ongeëvenaarde welvaartscheppende kracht van het kapitalisme nauw samen met de dynamiek die uit ongelijkheid voortvloeit. Maar een onbedoeld neveneffect is dat vervolgens ook welzijn wordt gestimuleerd. Dit zeer positieve indirecte welzijnseffect zou teniet worden gedaan als ongelijkheden in zodanige mate op geforceerde wijze worden gereduceerd, dat de prikkel om te presteren verdwijnt en er geen of onvoldoende informatie wordt gegenereerd met betrekking tot waar en hoe het beste geïnvesteerd kan worden (optimale allocatie van productiefactoren). Daarbij is het vermogen om winst te maken van essentieel belang, waarbij de *verschillen* in winstmogelijkheden het kompas zijn dat aangeeft waar de meeste

waarde kan worden toegevoegd (gegeven de voorkeuren van de vragers) en hoe zo efficiënt mogelijk, dus tegen zo laag mogelijke kosten, geproduceerd kan worden om aan die vraag te voldoen. Dit werkt uitsluitend als er (een bepaalde mate van) ongelijkheid is.

Conclusie

Als het over ongelijkheid gaat, worden klassiek-liberalen veelvuldig in de verdediging gedrongen. Het verwijt dat ongeremd kapitalisme, of neoliberalisme zoals het tegenwoordig vaak wordt aangeduid, tot onrechtvaardige en onacceptabele inkomens- en vermogensongelijkheid leidt, wordt in brede kring luid en duidelijk naar voren gebracht. De aanzienlijke emotionele lading die hierbij komt kijken, maakt de discussie nog heviger. Het doet er dan nauwelijks meer toe hoe groot deze ongelijkheid daadwerkelijk is, of dat vrijwel iedereen, inclusief klassiek-liberalen, vindt dat bepaalde corrigerende maatregelen gewenst zijn (de vraag is alleen hoe en hoeveel er gecorrigeerd moet worden).

In deze discussie komen zowel de ‘natuurlijkheid’ als de positieve effecten van ongelijkheid nauwelijks aan bod. De verschillen op basis van onder andere biologische en erfelijke factoren, omgevingsfactoren die gedeels vastliggen, en het maken van goede of slechte beslissingen in specifieke situaties (bijvoorbeeld een investeringsbeslissing van een bedrijf of de keuze voor een bepaalde opleiding), worden veronachtzaamd. Dat geldt ook voor het feit dat volledige gelijkheid, of te ver doorgevoerde en afgedwongen gelijkheid, de dynamiek waarop welvaart (en daarvan afgeleid welzijn) berust, fataal ondermijnt.

Arbeidsdeling en specialisatie vormen de basis van elk systeem dat welvaart wil genereren. Het kapitalisme heeft in de afgelopen eeuwen als geen ander systeem bewezen in staat te zijn de daarvoor noodzakelijke processen tot stand te brengen, zowel nationaal als internationaal. Ongelijkheid is inherent aan arbeidsdeling en specialisatie, en in dit proces spelen het succes en falen van individuen, ondernemingen en andere organisaties een doorslaggevende rol. De daarin besloten ongelijkheid – tot uiting komend in bijvoorbeeld winst, werk en inkomen – is even onvermijdelijk als noodzakelijk. Dat betekent *niet* dat elke uitkomst maar geaccepteerd moet worden; het betekent wel dat dit proces in staat moet worden gesteld zijn heilzame werking te verrichten.

De economische wetenschap leert ons dat er in een vrijemarkteconomie sprake is van een doorlopende afstemming tussen de preferenties van de vragers (marginale nutsfuncties) en de productie van de aanbieders (kwantiteit, kwaliteit en kosten van het aanbod). Het is een eindeloze opeenvolging van onevenwichtigheden waaruit winsten ontstaan. Die onevenwichtigheden impliceren ongelijkheid; in het uiteindelijke theoretische, statische evenwicht – *general economic equilibrium* – is alles gelijk en stabiel. Maar dat eindpunt wordt nooit bereikt en gaat voorbij aan de essentie van de zaak: het continu zichzelf aanpassende proces waarin ongelijkheden de norm zijn. Vanuit een praktische optiek komt het Pareto-principe, de 80/20-regel, op hetzelfde neer. Verbluffend vaak blijken prestaties enorm te verschillen, waarbij om en nabij 20 procent van de betrokkenen ongeveer 80 procent van het totaal aan prestaties levert. Door vervolgens de in economisch opzicht minder suc-

cesvolle mensen richting de meer succesvolle personen op te trekken, boekt men vooruitgang. Verschillen in winst (voor bedrijven) en inkomen (voor individuen) spelen daarbij een cruciale rol.

De beschreven processen en interacties zijn geworteld in de verschillen op *microniveau*. Zodoende sluiten zij prima aan bij de klassiek-liberale nadruk op *individualisme*. Maar critici stellen individualisme klakkeloos gelijk aan egoïsme en gaan voorbij aan die fameuze quote van Adam Smith: “It is not from the benevolence of the butcher, the brewer, or the baker that we expect our dinner, but from their regard to their own self-interest.” Individualisme en ongelijkheid zijn twee kanten van dezelfde medaille en beide ondersteunen het klassiek-liberale narratief. Dat geldt evenzeer voor het verband tussen welvaart en welzijn. Als een fanatiek en doorgeslagen, in wezen irrationeel, streven naar gelijkheid het vermogen om welvaart te scheppen fundamenteel aantast, zal ook welzijn het slachtoffer zijn.

Hoewel ‘ongelijkheid’ nooit de positieve connotatie van ‘vrijheid’ ten deel zal vallen, is het bitter noodzakelijk het op zijn juiste waarde te schatten. Ongelijkheid is niet alleen in tal van opzichten en situaties een gegeven feit, maar vervult tevens een essentiële en waardevolle rol bij het verbeteren van economie en maatschappij.

Dr. Ton Appels is econoom en auteur van Pleidooi voor het Kapitalisme (2021).

Literatuurlijst

- Appels, T., *Pleidooi voor het Kapitalisme*, Apeldoorn/Antwerpen, 2021.
- De Beaufort, F., Van Schie, P., Wissenburg, M. red., *Vershil moet er zijn*, Den Haag, 2021.
- Van de Haar, E., *Human Nature and World Affairs*, Londen, 2023.
- Van Hees, M., Van Schie, P., Van de Velde, M., *Neoliberalisme: een politieke fictie*, Amsterdam, 2014.
- Pareto, V., *Cours d'Economie Politique*, 1906.
- Read, L., *I Pencil*, 1958.
- Van Schie, P., *Varianten van liberalisme. Substromingen, schijnvormen en representanten*, Den Haag, 2022.
- Schumpeter, J., *The Theory of Economic Development*, Cambridge, 1934.
- Schumpeter, J., *Capitalism, Socialism and Democracy*, New York, 1942.
- Walras, L., *Elements d'Economie Politique Pure*, Lausanne, 1874.

gebaseerd op het essay *I, PENCIL* van Leonard Read uit 1958.

4. Vanwege dit werk beschouwde Joseph Schumpeter hem als de grootste econoom aller tijden. Ook Carl Menger bouwde op zijn inzichten voort.
5. Dit laat onverlet dat het kapitalisme op andere manieren het welzijn kan belasten. Om dat te verhinderen of verminderen, wordt al sinds jaar en dag wetgeving aangenomen.
6. Overigens is de ongelijkheid tussen landen fors afgenomen dankzij het op grote schaal omarmen van kapitalistische praktijken door voormalige ontwikkelingslanden.

-
1. De term 'liberalisme' omvat sterk uiteenlopende varianten, zoals klassiek-liberalisme, sociaal-liberalisme en libertarisme.
 2. Tegenwoordig wordt ook vaak van 'neoliberalisme' gesproken.
 3. Milton Friedman heeft dit op even simpele als briljante wijze laten zien in zijn beroemde filmpje over het potlood (*pencil*), te vinden op YouTube. Mede

Waarden en geschiedenis

Migratie en de welvaartsstaat

door Piet Emmer

Migratie mag dan een verschijnsel van alle tijden zijn, het unieke aan de huidige migratiestromen is de omvang van de migratie van de arme derde wereld naar het rijke Westen. Daar weten we niet goed mee om te gaan en daarom gaan we te rade bij het verleden. En in dat verleden lijken de meeste migraties goed uit te pakken. Migratie heeft er immers voor gezorgd dat de beschikbare hulpbronnen in de wereld beter verdeeld werden. Kijk maar naar de omvangrijke migratie van vele tientallen miljoenen Europese landverhuizers naar Noord- en Zuid-Amerika, Australië, Nieuw-Zeeland en Zuid-Afrika in de 19e eeuw. De meeste van deze migranten kregen het overzee beter dan thuis, terwijl de ach-

terblijvers er ook op vooruit gingen, want er waren minder monden te vullen. Bovendien voorkwam emigratie overbevolking en werd het doemscenario niet bewaarheid dat steeds meer mensen in Europa dezelfde economische koek moesten delen (Williamson 2006).

In de 17e en 18e eeuw heeft ook Nederland geprofiteerd van de migratie van arme, ongetrouwde mannen uit het Duitse Rijk, Noord-Frankrijk en het Oostzeegebied naar de Hollandse steden. In de bouw was in het 17e-eeuwse Amsterdam de helft van de operlieden afkomstig uit Duitsland en ook in de lagere rangen aan boord van de schepen van de Verenigde Oost-Indische en West-In-

dische Compagnie waren voornamelijk buitenlanders werkzaam. Onder de uitgezonden compagniesoldaten was dat percentage zelfs 90 procent. Een van de redenen waarom Engeland als eerste land kon industrialiseren en daarmee een geweldige stap voorwaarts maakte, was niet alleen de migratie van het platteland naar de steden, maar ook de emigratie naar de kolonies overzee. Dat betekende een verbetering van de verhouding tussen het aantal mensen, de hoeveelheid kapitaal en de omvang van de beschikbare vruchtbare grond. Later volgden Duitsland, Scandinavië en daarna Italië, de Balkan en Oost-Europa. Frankrijk stuurde veel minder emigranten naar overzee, want de bevolkingsgroei was daar al in de 19e eeuw lager dan elders en Russische migranten trokken evenmin per schip naar andere continenten, want zij gingen meestal over land naar het oosten, waar het Tsarenrijk steeds meer nieuwe gebieden ontsloot (Baines 1995; Hatton & Williamson 1992; Lesger 2006).

Na de Eerste Wereldoorlog werd de emigratie naar Noord-Amerika aan allerlei beperkingen onderworpen, maatregelen die overigens al aan het einde van de 19e eeuw waren ingevoerd voor immigranten uit Azië. De inkomensverschillen tussen Noord-Amerika en Azië bleven bestaan, maar tussen Europa en de VS was die kloof inmiddels veel minder groot geworden. De economische crisis van 1929 stimuleerde de getroffen landen om hun arbeidsmarkt af te sluiten voor immigranten, want niemand wilde het aantal werklozen nog groter maken. Wat bleef was de noodzaak om te migreren vanwege vervolging. Waren de gediscrimineerde Joden uit Oost-Europa aan het einde van de 19e eeuw nog opgegaan in de stroom econo-

mische migranten, dat bleek in de jaren 30 van de vorige eeuw niet meer mogelijk en dat gold ook voor de andere vervolgdgen, zoals socialisten en communisten. Bovendien volgde er na het einde van de Tweede Wereldoorlog een massale migratiestroom vanuit de voormalige Duitse gebieden naar het Westen (Naimark 2003).

De migratie binnen Europa en naar Noord- en Zuid-Amerika flauwde af toen in de jaren 60 het *'Wirtschaftswunder'* bijna overal in West-Europa veel meer arbeidsplaatsen schiep. Al vlug verdienden de meeste werknemers thuis zo veel dat de nadelen van migratie groter werden dan de voordelen. Op den duur bleek het aanbod van arbeiders in Europa zelfs onvoldoende en werden er werknemers van buiten Europa aangetrokken. In plaats van een emigratiecontinent werd Europa een immigratiecontinent. Dat was wennen, maar aanvankelijk waren de resultaten positief (Europese Commissie 2022).

Dat was vroeger. De laatste decennia echter lijkt het draagvlak voor migratie af te brokkelen, met name als het gaat om asielzoekers. Die komen niet naar Europa om de vacatures op de arbeidsmarkt te vervullen, maar om gevrijwaard te zijn van oorlog en vervolging. Dat confronteerde ons land allereerst met een praktisch probleem: hoe moesten zo veel asielaanvragers plotseling aan onderdak worden geholpen? Bovendien leken de asielmigranten uit Afrika en Azië de plaats in te nemen van de ongeschoolde gastarbeiders uit Marokko en Turkije. Aan die migratie had ons land nu juist een einde gemaakt, want in 1973 was beslist dat de Nederlandse arbeidsmarkt geen ongeschoolde migranten uit de

niet-Westerse herkomstlanden meer diende op te nemen. Dat betekende weliswaar een einde aan de komst van nieuwe groepen gastarbeiders, maar bracht tegelijk een nieuwe stroom volgimmigranten op gang: de gezinsleden van die Turkse en Marokkaanse arbeiders met het recht zich bij het gezinshoofd in Nederland te voegen. Hun kansen op de Nederlandse arbeidsmarkt waren vaak nog geringer dan die van hun mannen en vaders, die inmiddels over een verblijfsvergunning beschikten.

De Nederlandse economie had nauwelijks nog behoefte aan ongeschoolde arbeidskrachten, want de textiel-, metaal- en mijnbedrijven, waar je zonder veel scholing en kennis van de taal toch een boterham kon verdienen, werden in die jaren juist in rap tempo gesloten. Op den duur bleek maar liefst 40 procent van de eerste generatie Turkse en Marokkaanse immigranten werkloos, ziek of invalide thuis te zitten en te leven van een uitkering (CBS 2023). Dat was een paradoxale situatie omdat die migranten juist naar Nederland waren gehaald om te werken. Voeg daarbij de immigranten uit Suriname en de Nederlandse Antillen, die geboren waren met een Nederlands paspoort en dus zonder verdere selectie naar Nederland konden verhuizen en gemiddeld ook minder verdienden dan de autochtone Nederlanders, en het bewijs leek geleverd dat de meeste immigranten uit het niet-Westen vaak onderop de inkomenspiramide te vinden waren. Het omgekeerde bleek het geval met de criminaliteitsstatistieken, waar sommige groepen niet-Westerse immigranten juist vaker in voorkwamen dan gemiddeld, zelfs gecorrigeerd voor leeftijd en inkomen (Ministerie van Justitie en Veiligheid 2021).

Overigens wijkt het werkloosheidspercentage onder de derde en vierde generatie nakomelingen van de immigranten uit het niet-Westen steeds minder af van het gemiddelde. De meest recente gegevens van het CBS hebben betrekking op het eerste kwartaal van het jaar 2022 en toen bedroeg het werkloosheidspercentage onder werkenden met een Nederlandse achtergrond ongeveer drie procent en onder werknemers met een niet-Westerse achtergrond rond de zeven procent. In 2014 was nog 16,5 procent van de werknemers met een niet-Westerse achtergrond werkloos (CBS 2023).

Maar niet alleen ten aanzien van de migranten uit de derde wereld werd de stemming kritischer, het onbehagen over migranten in het algemeen groeide, niet alleen in Nederland. In het geruchtmakende boek *Friends or Strangers: the Impact of Immigration on the US Economy* uit 1990 beweerde een econoom uit Harvard, George Borjas, dat immigratie zonder selectie een land weleens meer zou kunnen kosten dan het opbracht (Borjas 1990). Dat was revolutionaire taal, want Noord-Amerika was groot en rijk geworden door immigratie. “*Let them in and let them earn*” was eeuwenlang de stelregel geweest en waarom zou dat in de 21e eeuw niet meer werken? Borjas legde de vinger op de zere plek: de moderne welvaartsstaat zorgde ervoor dat de arbeidsmarkt zijn functie als zeef heeft verloren. Mislukte de emigrant vroeger in zijn nieuwe gastland, dan had hij een leven vol armoede en ellende voor zich en kon hij of zij beter naar huis teruggaan. Van de miljoenen migranten die in de 19e eeuw vanuit Europa naar Noord-Amerika migreerden, is ongeveer een vijfde weer teruggekeerd (Abramitzky e.a. 2006). De sociale welvaarts-

staat zorgt er tegenwoordig echter voor dat mislukte immigranten, zelfs diegenen die überhaupt geen betaald werk vonden, toch een redelijk leven kunnen leiden. Met een uitkering heb je het als bewoner van een rijk, Westers land altijd nog beter dan als hardwerkende inwoner van een arm derdewereldland. En als de resultaten van de migratie naar de VS Borjas gelijk geven, dan krijgt hij dat zeker in West-Europa, waar de welvaartsstaat aanzienlijk meer solidariteit kent dan in Noord-Amerika.

Hoe is het te voorkomen dat zo veel migranten in een uitkering terechtkomen? Bij asielzoekers moeten we die vraag niet stellen. Ze worden niet tot Nederland toegelaten vanwege hun kansen op de arbeidsmarkt, maar om humanitaire redenen. Blijken ze op den duur zelf in hun levensonderhoud te kunnen voorzien, dan is dat mooi meegenomen, maar dat kan geen voorwaarde voor toelating zijn. We zullen ons moeten verzoenen met de gedachte dat het toelaten van asielzoekers meestal meer zal kosten dan opbrengen.

Voor arbeidsmigranten ligt de zaak anders, behalve als ze afkomstig zijn uit landen binnen de Europese Unie. Dan hebben ze niet alleen het recht om in Nederland te werken, maar ook om gebruik te maken van de voorzieningen van de Nederlandse welvaartsstaat. Voor immigranten van buiten de EU gelden wel strenge toelatingseisen en daar zouden we nog een beperking aan kunnen toevoegen: een getrapte toegang tot de Nederlandse welvaartsstaat gecombineerd met een strikt uitzettingsbeleid van diegenen die er binnen een of twee jaar niet in slagen ten minste een modaal inkomen te verdienen.

P.C. Emmer is emeritus hoogleraar overzeese geschiedenis aan de Universiteit van Leiden.

Literatuurlijst

- Abramitzky, R., Boustan, L., Eriksson, K., 'To the New World and Back Again: Return Migrants in the Age of Mass Migration', *Industrial Labor Relations Review*, 2006, nr. 2, pp. 300-322.
- Baines, D., *Emigration from Europe, 1815-1930*, Cambridge, 1995.
- Borjas, G., *Friends or Strangers; the Impact of Immigrants on the US Economy*, New York, 1990.
- Centraal Bureau voor de Statistiek, 'Hoe verschillen arbeid en inkomen naar herkomst?', 28 februari 2023, URL: <https://www.cbs.nl/nl-nl/dossier/dossier-asiel-migratie-en-integratie/hoe-verschillen-arbeid-en-inkomen-naar-herkomst-#:~:text=In%202021%20had%2060%2C9,procent%20wat%20hoger%20dan%20gemiddeld.>
- Europese Commissie, 'Statistics on migration to Europe (Europe.eu)', 1 januari 2022, URL: [https://commission.europa.eu/strategy-and-policy/priorities-2019-2024/promoting-our-european-way-life/statistics-migration-europe_en.](https://commission.europa.eu/strategy-and-policy/priorities-2019-2024/promoting-our-european-way-life/statistics-migration-europe_en)
- Hatton, T., Williamson, J.G., 'What drove the Mass Migrations from Europe in the late 19th century?', *NBER Working Papers*, 1992, nr. 43, pp. 533-559.
- Lesger, C.M., 'Migrantenstromen en economische ontwikkeling in vroegmoderne steden. Nieuwe burgers in Amsterdam en Antwerpen, 1541-1655', *Stadsgeschiedenis*, 2006, nr. 1, pp. 97-121.

-
- Ministerie van Justitie en Veiligheid, 'Kamerbrief oververtegenwoordiging in criminaliteitscijfers n.a.v. motie van het lid Van der Staaij (SGP)', Den Haag, 3 mei 2021.
 - Naimark, M.M., 'Ethnische Säuberung in vergleichender Perspektive. Themen für ein Dokumentationszentrum über die Vertreibung', *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*, 2003, vol. 51, pp. 20-31.
 - Williamson, J.G., 'Global Migration', *Finance and Development, A Quaterly Magazine of the IMF*, 2006, vol 43/3.

Waarden en geschiedenis

Woke, raciale blikvernaauwing en onze gezamenlijke menselijkheid

door Erik van Ree

Het lukt maar niet om eraan te wennen. Wat is de redelijkheid achter de invoering van al die nieuwe woorden? Blank wordt wit en slaaf wordt slaafgemaakte. Maar waarom? Omdat het woord blank een positieve bijklank heeft; maar wit toch ook? En sinds wanneer eisen we van een woord dat het tot uitdrukking brengt hoe een conditie tot stand is gekomen? Gaan we ook spreken van gevangengenomenen, onvrijwilligverdrinkenen, ziekgewordenen?

Zeker, gebruik van het woord neger, dat men als scheldwoord is gaan ervaren, behoort vermeden te worden. Maar waarom zou

het woord niet eens meer *genoemd* mogen worden? Beschaafde mensen noemen elkaar geen klootzak, maar we spreken niet van 'het K-woord'. 'Het N-woord' verdient het zo snel mogelijk afgevoerd te worden naar het taalkundig rariteitenkabinet.

Is dit belangrijk? Nee, maar de reden waarom onredelijke taalinterventies geaccepteerd worden is wel van belang. De ingrepen worden aanvaard omdat de oude woorden als kwetsend worden ervaren. Ideoloog van het *woke*-gedachtegoed Gloria Wekker hoopt op een nieuwe "interraciale etiquette" (Wekker 2020, 273). Witte mensen moeten leren zich

op “niet-aanstootgevende” wijze uit te drukken (Wekker 2020, 255). Cruciaal is hierbij dat de vraag of het gevoel van kwetsing redelijk is, buiten de orde is gesteld. Wie zegt gekwetst te zijn, heeft daar per definitie een terechte reden voor. Het geldt inmiddels als onfatsoenlijk om claims van slachtofferschap te willen toetsen aan redelijkheid. Daarmee is de weg naar verwerping van een voorgestelde verandering afgesneden.

Vanwaar het ‘wokisme’?

Het woke-gedachtegoed, waaruit de taalinterventies voortkomen, is een product van de ‘*critical race theory*’, een Amerikaanse beweging van juristen en activisten, die in de jaren 70 van de vorige eeuw is ontstaan uit onvrede over de liberale uitgangspunten van de zwarte burgerrechtenbeweging. De kerngedachte is dat ras het meest bepalende element is voor de identiteit van mensen. Susan Neiman, een prominente linkse criticus van de stroming, spreekt daarom van “tribalisme”, de neiging om de mensheid te verdelen in aparte, van elkaar afgesloten groepen (Neiman 2023).

Neiman meent zelfs dat de ‘wokkers’ op hetzelfde schip aangemonsterd hebben als nazi-filosofen Carl Schmitt en Martin Heidegger. Een andere linkse criticus, John McWhorter meent dat zij “gruwelijk dicht bij Hitlers rassenideeën” komen (McWhorter 2021, 15). Dit slaat de plank behoorlijk mis. De wokkers zijn geen ‘omgekeerde racisten’. Als ware postmoderners zien zij ras niet als een biologisch gegeven, maar als een sociaal construct: een huidskleurgroep waaraan eigenschappen worden toegeschreven. Iedere suggestie dat ‘witte’ mensen aangeboren minderwaardig zijn, ontbreekt bij hen.

Maar waarom is deze beweging zo aangeslagen? Als emancipatiebeweging wordt het ‘wokisme’ gevoed door woede over nog steeds bestaande discriminatie. Scholen waar ‘zwarte’ kinderen cijfermatig te laag worden gewaardeerd; uitsluitingsmechanismes op de arbeids- en huurmarkt; ondervertegenwoordiging in leidinggevende functies; de gesloten deur van de discotheek; etnisch profileren door de politie en de Belastingdienst. Mark Rutte vindt nog steeds dat het in de haak was om Somaliërs specifiek als groep te volgen. De wokkers hebben dit soort praktijken gekarakteriseerd als institutioneel racisme, dat wil zeggen, als praktijken waar soms hele instituties zich schuldig aan maken.

In het wokisme wordt afstand genomen van het liberalisme en socialisme, ideologieën die niet in staat zijn gebleken om aan discriminatie een einde te maken. In reactie hierop hebben ‘zwarte’ activisten deze ideologieën geduid als ‘witte’ meerderheidsproducten, waarop zij, na zich in eigen kring te hebben teruggetrokken, een eigen ideologie hebben ontwikkeld.

Een tweede historische verklaring voor de krachtontplooiing van het wokisme is dat socialisme en liberalisme de afgelopen decennia beide, tot op zekere hoogte, in diskrediet zijn geraakt. Het socialisme door de ondergang van zijn voornaamste uitwas, het communisme, en het liberalisme door neoliberale marktexcessen. In reactie daarop is wereldwijd de aantrekkingskracht van identiteit – ras, natie, etniciteit en religie – sterk toegenomen. Op die manier zijn woke en Forum voor Democratie eigenlijk zusjes, met de paradoxale kanttekening dat ze el-

kaars verbeten tegenstander zijn.

Ten slotte lift het wokisme, met zijn grote aandacht voor kwetsing, traumatisering en slachtofferschap, ook mee op een algemene, wereldwijde trend, vastgesteld door zowel de marxist Enzo Traverso als de liberaal Neiman: geleidelijk aan is de militante held als focus van onze publieke belangstelling vervangen door het slachtoffer. De Vietcong-strijder met Kalasjnikov heeft plaatsgemaakt voor de slachtoffers van bombardementen en slavernij (Neiman 2023, 15; Traverso 2021).

Ras en diversiteit

De opmars van woke wordt niet enkel gevoed door woede en emotie. Onderschat ook de kracht van het idee niet. Sterke ideologieën geven samenhang en stootkracht en faciliteren de groei van een beweging. Het wokisme is een goed doortimmerd stelsel van ideeën met een solide balans.

Theoretisch drijft woke op twee begrippen, ras en diversiteit, die respectievelijk de fundamentalistische en de open kanten van het idee belichamen. Ras, de woke-tegenhanger van het liberale individu en de marxistische klasse, bakent de identiteit af: zwart keihard tegenover wit, de wereld verdeeld in twee kampen. Zo'n harde, grimmige groepsidentiteit is aantrekkelijk voor activisten. Maar naast ras propageert woke ook diversiteit, een open ideaal dat ver buiten de eigen kring, zowel bij liberalen als socialisten, op veel sympathie kan rekenen.

Het zetten van diversiteit op de agenda is de grote verdienste van woke. Diversiteit verwijst naar een samenleving waarin maat-

schappelijke groepen zich vertegenwoordigd zien in de machtsorganen, en in kunst, wetenschappen en andere belangrijke sectoren. Het ideaal haakt aan bij de liberaal-socialistische waarden van vrijheid, gelijkheid en rechtvaardigheid, maar voegt daar ook iets aan toe. Misschien verdient diversiteit het zelfs om als een eigenstandige waarde, op gelijke hoogte met vrijheid, gelijkheid en rechtvaardigheid beschouwd te worden.

Raciale blikvernaauwing

Helaas slaat de balans in het woke-ideeënstelsel bij nadere beschouwing toch zwaar door naar het element ras, wat de geest van diversiteit neigt te verdringen. Woke lijdt aan ernstige raciale blikvernaauwing: ras wordt allesbepalend gemaakt voor de identiteit van mensen. Omgekeerd verdwijnt onze gezamenlijke menselijkheid naar een verre achtergrond.

Theoretisch berust het wokisme op een strikt raciaal determinisme. We zien hierin de ideeën van Karl Marx terug, met zijn aforisme van het zijn dat het bewustzijn bepaalt; alleen is klasse dan vervangen door ras. In deze deterministische wereld is geen ruimte voor individuen die de door hen ondergane invloeden – klasse, ras, en anderszins – verwerken tot een eigen, individueel perspectief. In haar *White Fragility* formuleert socioloog en prominent woke-ideoloog Robin DiAngelo het zo: het “unieke individu” is een fictie. Wij “zien de wereld niet vanuit een universeel menselijk perspectief maar vanuit het perspectief van een bepaald soort mens” (DiAngelo 2019, 8-11; 27).

DiAngelo concludeert dat witte mensen onvermijdelijk racistisch zijn, vanwege de “ra-

ciale socialisering” die zij vanaf hun vroegste jeugd ondergaan (DiAngelo 2019, 11). Dit is een absoluut gegeven. Witte mensen zijn “geconditioneerd in een visie van *white supremacy* omdat zij het fundament van onze samenleving en haar instituties vormt.” En: de “alomtegenwoordige kracht van de socialisatie kan niet vermeden worden” (DiAngelo 2019, 129).

Dat de wokers het hele ‘witte’ volksdeel tot racisten bombarderen, wordt soms op hoge toon ontkend, maar die ontkenning is niet geloofwaardig. Zij benadrukken weliswaar telkens weer dat witte individuen geen slechte mensen hoeven te zijn, maar racisten zijn het huns inziens wel. Wekker citeert met instemming de these van de Jamaicaanse filosoof Charles Mills dat de westerse samenlevingen gebaseerd zijn op een “raciaal contract”. Dit contract stelt klip en klaar dat de witte burgers welbewust hun donkergekleurde medeburgers wensen te overheersen: het houdt in de “overeenstemming tussen de leden van de stammen van Europa om het ideaal van de witte suprematie in stand te houden” (Wekker 2020, inleiding). Van de woke-geschriften die ik doornam, verwerpt alleen Ibram Kendi deze generaliserende constructie (Kendi 2023).

Het ongewone van de woke-gedachtegang valt vanuit historisch perspectief op als we ons realiseren dat de Zuid-Afrikaanse bevrijdingsorganisatie Afrikaans Nationaal Congres (ANC) zelfs tijdens de apartheid nooit de hele blanke bevolking als racistisch wegzette. Iets dergelijks zou vermoedelijk nooit in Nelson Mandela’s hoofd zijn opgekomen.

Wit privilege

De these van het collectieve witte racisme wordt verder onderbouwd door het begrip ‘wit privilege’, in 1989 klassiek geformuleerd door Peggy McIntosh (McIntosh 1989). Het bewijs daarvoor zou liggen in het feit dat het witte volksdeel in Nederland sociaal en politiek gemiddeld beter bedeeld is dan het zwarte. Dit zal deels gevolg zijn van discriminatie en deels van andere factoren, bijvoorbeeld het feit dat sommige groepen immigranten al bij binnenkomst bovengemiddeld vaak tot lagerbetaalde beroepsgroepen behoorden.

McIntosh geeft een merkwaardige, karikatuurale draai aan het onmiskenbare gegeven van de raciale ongelijkheid. Bij de door haar genoemde “onverdiende voordelen” van witte mensen gaat het in de meeste gevallen om het niet gediscrimineerd worden, bijvoorbeeld dat je niet zomaar staande wordt gehouden door de politie of ten onrechte voor winkeldief wordt aangezien.

Maar niet gediscrimineerd worden is geen onverdiend voordeel, geen privilege dat je afgenomen hoort te worden, maar een welverdiend recht. Het is omgekeerd een onverdiend nadeel om wel gediscrimineerd te worden. Bovendien hebben witte mensen meestal geen voordeel van de discriminatie van zwarte mensen. De ene weggebruiker heeft er geen profijt van wanneer de andere stelselmatig lastiggevallen wordt door onbeschofte politieagenten.

Discriminatie van de een levert de ander alleen een voordeel op indien de verdeling van een schaars goed aan de orde is, bijvoorbeeld wanneer zwarte sollicitanten bij voorbaat worden afgewezen. Hoeveel voordeel je daar

als witte sollicitant van hebt, hangt echter af van het percentage zwarte. Als dat percentage klein is, blijft het nadeel van de discriminatie voor de zwarte sollicitant dramatisch, maar is het voordeel voor de individuele witte gering. Al met al overdrijft het ‘wit privilege’-verhaal dus het voordeel dat witte burgers hebben bij de discriminatie van hun zwarte medeburgers.

Het resultaat van al dit zwart-witdenken is een manicheïstisch beeld van een in tweeën gedeelde mensheid, waarin een geprivilegieerde witte meerderheid van racisten collectief een zwarte minderheid onder de duim houdt, een karikatuur van onze samenleving.

De nederige bijrol

Zwart-witdenken kan makkelijk in nieuwe ongelijkheid omslaan. De door woke gepropageerde omgangsvormen zijn veelzeggend. Als het gesprek over racisme gaat, verwacht Wekker van witte mensen niets minder dan “nederigheid”. “Vrijmoedig” optreden van hun kant is uit den boze (Wekker 2020, inleiding). Zij mogen niet als eersten het woord nemen (Wekker 2020, 273). In haar *Hallo Witte Mensen* stelt Anousha Nzume dat witte mensen zich dienen te beperken tot “Gewoon luisteren en het op je in laten werken” (Nzume 2021, 43). Het is verkieslijk als de witte persoon “vriendelijk naar de achtergrond verdwijnt” (Nzume 2021, 83). Kortom, “Ga in de bijrol, niet de hoofdrol” (Nzume 2021, 91).

Een nederige, nooit vrijmoedige bijrol in de achtergrond – dat is wat de aristocraat verlangde van zijn personeel, het feodale waardenstelsel van de televisieserie *Upstairs, Downstairs*. Waarom de witte mens naar de

bijrol moet, wordt onnavolgbaar kernachtig samengevat door Nzume: als wit persoon kun je de ervaringen van een gediscrimineerde zwarte persoon niet begrijpen “want, je weet niet hoe het is. Want. Je. Bent. Wit.” (Nzume 2021, 91).

Nzume verdeelt de mensheid in twee aparte groepen, elk met hun eigen ervaringswereld. En wie iets niet heeft meegemaakt, kan dat ook niet begrijpen. Maar wat hier ontkend wordt, is dat onze gezamenlijke menselijkheid ons in staat stelt om veel van wat anderen meemaken *juist wel* na te voelen en te begrijpen. Nzume ontkent het empathisch continuüm dat ons zo verschillende mensen toch verbindt.

Daarnaast hebben ervaringsdeskundigen en zij die een ervaring missen *beiden* een kennisvoorsprong en -achterstand. Ervaring en afstand hebben elk pro’s en contra’s als het om inzicht gaat. Kennis bestaat tenslotte niet enkel uit ervaring maar ook uit interpretatie. Eigen ervaring geeft geen voorsprong als het gaat om, bijvoorbeeld, het formuleren van een theoretische definitie van racisme.

Gepositioneerde kennis

In consequentie blaast de woke-gedachte het hele idee van kennisverwerving als gezamenlijk menselijk project op. Wekker spreekt van “gepositioneerde kennis”. Kennis representeert uitsluitend de particuliere perspectieven van een bepaald ras, of desnoods van een gender of klasse, maar nooit het perspectief van de mensheid als geheel. Het doel “kán niet zijn, universele kennis te produceren, maar het gaat erom te erkennen dat *ieder* van ons gepositioneerde kennis produceert” (Wekker 2020, 251). De gedachten

van een wit persoon vertegenwoordigen onvermijdelijk een wit perspectief en alleen dat.

Welbeschouwd is het moeilijk in te zien waarom mensen wel particuliere maar geen universele kennis zouden produceren. Dat wij allen tot één menselijke soort behoren, en niet alleen maar tot een groep, maakt het juist aannemelijk dat onze kennis beide elementen reflecteert. Zodra we de natuurwetenschappen, waar ras geen enkele rol speelt, erbij pakken, wordt de onhoudbaarheid van Wekkers uitgangspunt overigens meteen duidelijk.

In het rapport van de Commissie Diversiteit van de Universiteit van Amsterdam (2016) bepleitten Wekker en anderen verbreding van de heersende canon tot een “breed en divers spectrum aan perspectieven”. De voornaamste vraag bij de beoordeling van teksten zou telkens moeten zijn: “Wie spreekt er?”

In deze gedachte bundelt de canon geen teksten met de grootste universele betekenis maar zo veel mogelijk particuliere perspectieven: zwart en wit, man en vrouw, enzovoorts. Maar als we ook meenemen dat alle door witte mensen geschreven werk, van Plato tot Hannah Arendt, het ‘witte perspectief’ vertegenwoordigt, waar komen we dan uit? Want als we, zoals woke doet, ervan uitgaan dat alle wit-perspectief teksten op de een of andere wijze racistisch zijn, moeten we zulke teksten dan nog wel willen bespreken? Diversiteit slaat makkelijk om in kaalslag.

Woke heeft gelijk dat de canon in veel vakgebieden sterk eurocentrisch is. Voor zover ik dat kan beoordelen, heeft de Chinese politieke filosoof Mozi niet minder betekenis dan

Machiavelli, en is de Indiase filosoof Nagarjuna even belangrijk als Plato. Er is dan ook alle reden om de eurocentristische canon eens stevig op de schop te nemen.

Maar Mozi en Nagarjuna moeten niet worden toegevoegd omdat zij het Chinese of Indiase perspectief vertegenwoordigen, maar precies omdat zij van universele betekenis zijn. De canon bevat teksten die *juist niet* alleen een bepaald perspectief vertegenwoordigen, maar daar bovendien stijgen en iets te zeggen hebben waar wij allemaal beter van worden. Kennis weegt zwaarder dan perspectief.

Culturele toe-eigening

Ook op cultureel gebied doet het wokisme afbreuk aan het ideaal van de gedeelde menselijkheid. Wokers keren zich tegen wat zij noemen ‘culturele toe-eigening’. Daarvan is sprake wanneer witte mensen elementen van door zwarte mensen geproduceerde tradities en cultuur overnemen – muziek, dans, symbolen, ceremonies, kleding, schilder- of beeldhouwstijlen of wat dan ook. Andersom mag wel. Geen probleem als een zwart lid van het Concertgebouworkest Beethoven uitvoert. Wel een probleem als een wit iemand zich waagt aan een Maori-dans.

De term ‘toe-eigening’ is hier erg suggestief. Toe-eigening betekent inbezitneming en impliceert diefstal, alsof we met roofterkunst te maken hebben. De witte persoon die een Maori-tatoeage laat zetten, neemt echter geen Maori iets af. Een witte reggaeband neemt geen Rastafari iets af. Culturele stijlen kunnen niet als objecten ontvreemd worden. Als ze voor anderen aantrekkelijk zijn, verspreiden zij zich buiten het milieu van oorsprong.

We noemen dat culturele uitwisseling.

Buitenstaanders die een stijl of ceremonie overnemen geven er onvermijdelijk hun eigen draai aan, die mogelijk in strijd is met de oorspronkelijke betekenis. Nzume noemt dit “beledigend”. Het “wist de complete ervaring uit van de gemarginaliseerde groep mensen” (Nzume 2021, 133). Maar ook dit tweede bezwaar tegen ‘culturele toe-eigening’ is moeilijk te handhaven. Er wordt niets uitgewist. Niets belemmert immers de gemarginaliseerde groep om zelf, bij eigen gebruik, de oude betekenis aan het symbool te blijven toekennen.

Feitelijk eist woke stopzetting van de vrije culturele uitwisseling. Ironisch genoeg dromen de wokers van een toekomst waarin zwarte cultuur- en kunstvormen opgesloten blijven in eigen kring en niet langer als inspiratiebron voor anders gekleurde kunstenaars kunnen dienen. Zonder ‘culturele toe-eigening’ zou er geen jazz en geen rock-‘n-roll zijn geweest.

Gezamenlijke menselijkheid

De preoccupatie van woke met ras als het identiteitsbepalende element sluit mensen op in hokjes ‘van kleur’. Niet alleen wordt het individuele perspectief zo uit het oog verloren, de hele gedachte dat wij samen één mensheid vormen, verdwijnt uit het zicht. Wie de mensheid in tweeën deelt, verliest de menselijkheid als gedeeld ideaal.

Erik van Ree is gastonderzoeker bij de Faculteit Geesteswetenschappen van de Universiteit van Amsterdam. Dit stuk is op persoonlijke titel geschreven.

Literatuurlijst

- DiAngelo, R., *White Fragility. Why It's So Hard for White People to Talk About Racism*, 2019.
- Kendi, I.X., *How To Be an Antiracist*, 2023.
- McIntosh, P., ‘White privilege: unpacking the invisible knapsack’, *Peace and Freedom*, 1989, pp. 10-12.
- McWhorter, J., *Woke Racism. How a New Religion Has Betrayed Black America*, Croydon, 2021.
- Neiman, S., *Left is Not Woke*, Hoboken, 2023.
- Nzume, A., *Hallo witte mensen*, Amsterdam, 2021.
- Traverso, E., *Left-wing Melancholia. Marxism, History, and Memory*, New York, 2021.
- Wekker, G., *Witte onschuld. Paradoxen van kolonialisme en ras*, Amsterdam, 2020.

Een rondreis in de 20^e-eeuwse economie en daarna: de memoires van Edmund Phelps

door Roald van der Linde

Bespreking van Edmund Phelps, My Journeys in Economic Theory, Columbia University Press, New York, 2023, ISBN 9780231207300.

De voltallige Tweede Kamer lijdt schipbreuk, alle 150 leden spoelen aan op een onbewoond eiland en zij moeten daar een nieuwe gemeenschap stichten. Wat is hun eerste zorg? Zouden ze meteen regels gaan stellen voor zoets als gevelbeplanting in woonwijken? Het was de inbreng van Halbe Zijlstra bij de Verantwoordingsdag in mei 2013. Hij hekelde de bemoeizuchtige overheid, in het bijzonder de gemeente Utrecht.

Ik moest eraan denken bij het lezen van *My Journeys in Economic Theory* van Edmund Phelps. Phelps pleit herhaaldelijk voor zulke gedachtenexperimenten. De ene keer gaat het om een geïsoleerd eilandvolk, de andere keer om een denkbeeldig koninkrijk Solovia waar allerlei beleidsvragen spelen. Je kunt in de economische wetenschap eindeloos abstracte modellen bouwen, maar ergens moeten die verbinding krijgen met menselijk

handelen op kleinere schaal. Dat is Phelps ten voeten uit. Als geen ander is hij in staat geweest de link tussen macro- en micro-economie te leggen. Als je tussen 1985 en 2000 economie hebt gestudeerd, kun je hem niet hebben gemist: zijn *Political Economy* was hét studieboek dat in je derde of vierde jaar de basis legde voor economische beleidsvorming.

Edmund Phelps (1933) is een exponent van de neo-keynesiaanse stroming, een school die nieuwe onderbouwing zocht voor het gedachtegoed van Keynes. Nu is dat bij rechts-liberalen niet vanzelfsprekend een populaire leer. Keynesianen staan, samengevat, voor extra overheidsbestedingen in slechte tijden. Rechtse politici betwijfelen of daar besparing in goede tijden tegenover staat – politiek is dat immers moeilijk uit te leggen. Economen uit de neoklassieke school wijzen er vooral op dat keynesiaans stimuleren leidt tot extra staatsschuld, waardoor spaargeld onvoldoende wordt omgezet in risicodragende investeringen.

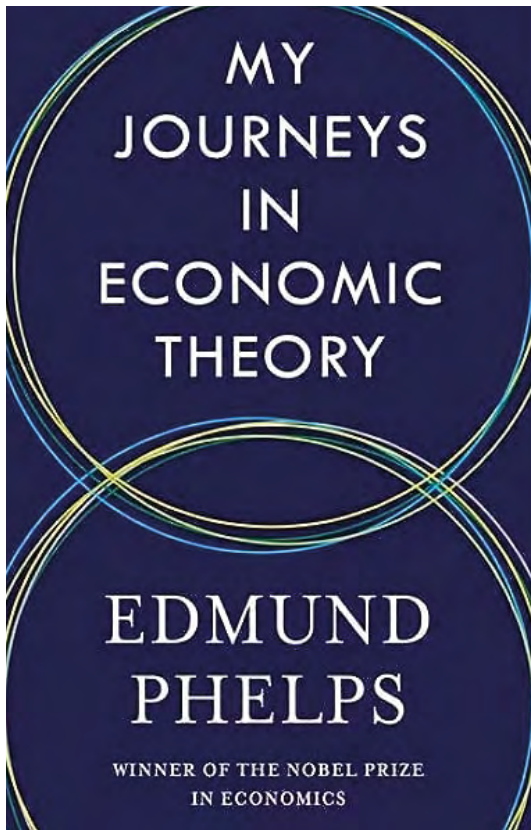
Maar met die algemene bezwaren kan Phelps niet worden weggezet. Hij staat inderdaad te boek staan als neo-keynesiaans, maar verliet Yale University in 1968 omdat er geen ruimte was om anders dan keynesiaans te denken en zijn loopbaan daardoor in de knel kwam. 70 jaar lang heeft hij bestaande theorieën uit alle stromingen kritisch getoetst en uitgebreid met nieuwe inzichten. Steeds staat hij daarbij open voor nieuwe ontwikkelingen in de maatschappij, ook nu nog.

Waar klassieke economen genoeg namen met vraag, aanbod en een prijs die beide in evenwicht moet brengen, vroeg Phelps zich

af waarom consumenten niet snel en massaal overstappen naar de aanbieder met de laagste prijs. Hij postuleerde dat consumenten gebrekkig zijn geïnformeerd en dat er blijkbaar een extra rendement wordt gemaakt dat investeerders al dan niet kunnen inzetten om consumenten alsnog over de streep te trekken. Het leidt tot een nieuwe visie op klassieke AD-AS (*aggregate demand-aggregate supply*) -plaatjes.

Op dezelfde wijze stortte hij zich op de Phillips-curve, de wat moeizame theoretische relatie tussen inflatie en werkloosheid: hoe hoger de inflatie, hoe lager de werkloosheid, en andersom. Keynes had daarover al opgemerkt dat de relatie ietwat ‘sticky’ is; de inflatie beweegt maar beperkt mee naarmate de werkloosheid oploopt. De bekende grafische weergave is van latere economen en werd tijdens de stagflatie van de jaren 70 stevig getest. Phelps toonde aan dat de Phillips-curve slechts beperkte empirische onderbouwing heeft en dat *verwachtingen* over inflatie, gecombineerd met imperfecte informatie en kostbare communicatie, veel bepalender zijn voor werkloosheid, die uiteindelijk altijd beweegt naar een natuurlijk evenwicht. Dat idee wordt inmiddels breed onderschreven, maar tot ongenoegen van Phelps wordt er tot op de dag van vandaag gesproken over de ‘*augmented Phillips curve*’.

De werkwijze van Phelps blijft door de tijd heen hetzelfde: nadat Ronald Reagan zijn politiek van lage belastingen heeft uitgerold, laat hij zien dat de effecten niet blijvend zijn en bovendien ten koste gaan van de economie in West-Europa, die in de jaren 80 inderdaad door een moeilijke tijd gaat. Op soortgelijke wijze benadert hij de snelle op-

komst van Aziatische economieën.

Nu Edmund Phelps 90 is geworden vindt hij het blijkbaar tijd voor zijn memoires. Een niet al te dik boek, nog geen 200 bladzijden broodtekst, maar voor de liefhebber een *mer à boire*. Phelps beschrijft zijn uitvoerige loopbaan, de discussies die hij door de jaren heen heeft gehad met vakgenoten, de in zijn ogen late bekroning van zijn loopbaan met een Nobelprijs. Hij noemt talloze economen en politici van naam, soms met gepaste trots, maar nergens leidt dat tot hinderlijke *name dropping* of dikdoenerij. Bijna vanzelfsprekend komen alle grote economische gebeurtenissen na 1930 aan bod: de lessen uit de

grote depressie, de wederopbouw, stagflatie in de jaren 70, de *supply side economics* van Reagan, de gevolgen van 9/11 en de kredietcrisis.

Over de kredietcrisis is Phelps verrassend kort. Zijn Center on Capitalism and Society heeft weliswaar verschillende bijeenkomsten georganiseerd, met grootheden als Paul Volcker en Christine Lagarde, maar zelf is Phelps sinds de eeuwwisseling drukker met een heel ander onderwerp: een nieuwe theorie over innovatie. Voortbouwend op zijn gedragswetenschappelijk onderzoek uit de jaren 70, dat nauw samenhang met de ideeën van John Rawls en inzoomde op discriminatie in de arbeidsmarkt, komt hij daarbij tot geheel nieuwe inzichten.

Hij neemt afstand van de heersende opvatting van Schumpeter over 'creatieve destructie', het permanente proces waarmee oude producten en technieken plaatsmaken voor nieuwe en betere. Phelps betwist vooral de aannames over arbeid en kapitaal die ten grondslag liggen aan creatieve destructie: kunnen die verklaren waarom innovatie altijd plaatsvindt in dezelfde kleine groep van ontwikkelde landen? Hij ziet innovatie in de eerste plaats als een gevolg van menselijke factoren in de arbeidsmarkt: zinvol werk, persoonlijke kennis, creativiteit en originaliteit. Die factoren komen tot hun recht in landen waar kinderen worden aangemoedigd onafhankelijk te denken en initiatief te nemen, waar inkomensverschillen niet al te groot zijn en waar inclusie hoog in het vaandel staat. In landen die dat 'elixir' van waarden hebben, is sprake van *indigenous innovation*, een innovatiekracht die vanuit de maatschappij zelf komt en constant aan-

wezig is. De ideeën hierover zijn opgetekend in zijn boek *Mass Flourishing* (2013).

Phelps is er trots op dat hij uiteindelijk op eigen kracht een nieuwe theorie heeft ontwikkeld, zonder te moeten reageren of voort te bouwen op andere economen. Daarmee doet hij zichzelf tekort. De brug die hij decennialang heeft geslagen tussen macro en micro is voor onschatbare waarde gebleken voor beleidseconomen. Politici anno 2023 zouden een boodschap moeten hebben aan Phelps' waarschuwing voor een al te hoge staatsschuld, die in zijn ogen een wig drijft tussen welvaart en kapitaal. Of de vaststelling dat *fiscal stimulus* weliswaar leidt tot wat welvaart op korte termijn, maar niet tot hogere investeringen of meer werkgelegenheid.

Of zijn pleidooi tegen de introductie van een universeel basisinkomen, dat niet alleen arbeidsparticipatie ontmoedigt, maar vooral afdoet aan het zelfrespect van mensen die hun eigen boterham willen kunnen verdienen.

Mr.dr.s. R.E. van der Linde is lid van de raad van bestuur van Nationale Hypotheek Garantie.

Een klassiek-liberale kijk op de wereld

door Patrick van Schie

Bespreking van Edwin van de Haar, Human nature & world affairs. An introduction to classical liberalism and international relations theory, Institute of Economic Affairs, Londen, 2023, ISBN 9780255368278, £15,- maar tevens gratis te downloaden via iea.org.uk/publications.

Mogen liberalen hopen dat wanneer mensen uit verschillende landen maar meer met elkaar in contact komen en elkaar beter leren kennen, op den duur oorlogen zullen worden uitgebannen? Of is dat een te naïeve kijk en kan men als het om de wereldpolitiek gaat

maar beter op de school der ‘realisten’ vertrouwen, die immers oog hebben voor het blijvende belang van machtspolitiek? Moet het systeem van internationaal recht met meer verdragen worden uitgebouwd? Of dient het stelsel van staten met nationale

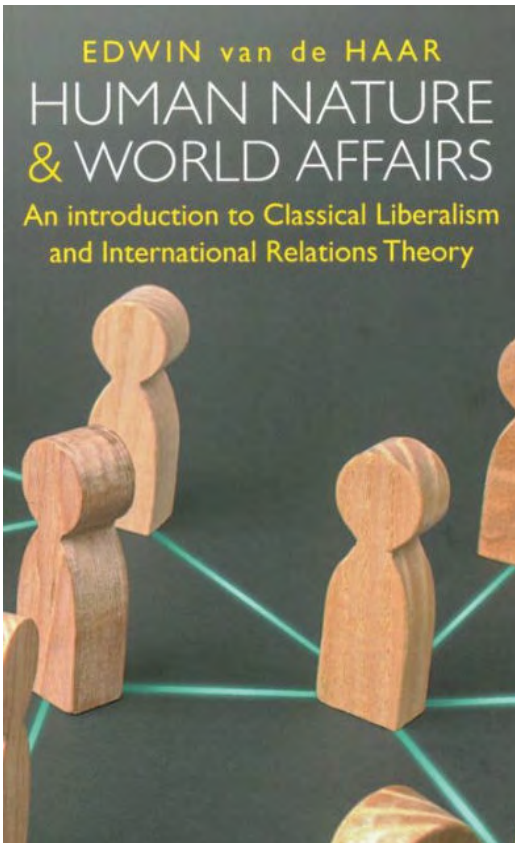
soevereiniteit te worden behouden? Bij de eerste van beide opties zal D66 zich meer thuis voelen, terwijl de VVD zich liever op de beide tweede uitgangspunten zal richten.

In de leer der internationale betrekkingen geldt steeds de eerste keuze als de liberale benadering, de tweede als die van de realisten. Mag daaruit de conclusie worden getrokken dat D66 als het op de wereldpolitiek aankomt meer liberaal is en de VVD met haar realisme eerder conservatief moet worden genoemd? Dat zouden D66'ers wel willen. Maar zonder beide partijen te noemen – zijn boek is immers gericht op een internationaal lezerspubliek – maakt Edwin van de Haar duidelijk dat ten eerste de politieke filosofie en de leer der internationale betrekkingen twee werelden zijn die tot nog toe grotendeels langs elkaar heen leven, en ten tweede dat de aanduiding *'liberal'* in de leer der internationale betrekkingen meestal slecht wordt omschreven en maar heel losjes leunt op ideeën en begrippen uit het liberale politiek-filosofische denken.

Van de Haar geeft in zijn boek enerzijds een wetenschappelijke beschrijving van de verschillende begrippen, eerst en vooral van het klassiek-liberalisme als politieke filosofie en hoe dat zich verhoudt tot bijvoorbeeld het conservatisme en het libertarisme, en anderzijds betreft hij de politieke stellingname dat het klassiek-liberalisme een eigen kijk heeft op de internationale betrekkingen die veel realistischer is dan de stroming uit de internationale betrekkingen die als *'liberal'* wordt aangeduid zonder geheel samen te vallen met het 'realisme' in de internationale betrekkingen. Weliswaar vertonen dat realisme en de klassiek-liberale benadering een

grote mate van overlap, maar voor een klassiek-liberaal is het individu de maat der dingen en niet de staat als zodanig (al erkent de klassiek-liberaal dat staten in de wereld een hoofdrol blijven spelen) en bovendien tellen voor de klassiek-liberaal ook normatieve uitgangspunten en niet (zoals voor 'realisten') louter het *raison d'état*. Van de Haar noemt nóg een verschil: hij meent dat de 'realisten' een uitsluitend negatief mensbeeld hebben – mensen en staten staan elkaar voortdurend naar het leven – terwijl klassiek-liberalen tussen dit negatieve mensbeeld en een over-optimistisch mensbeeld in zouden zitten. Zelf denk ik dat dit onderscheid wat minder scherp, meer vloeiend is.

In veel opzichten is dit boek geslaagd. Het biedt een helder overzicht van verschillende stromingen in de politieke filosofie – van het klassiek-liberalisme en enkele meer nabij gelegen stromingen –, van een keur aan benaderingen in de internationale betrekkingen alsmede van de verschillen. Daarbij ligt de nadruk op het klassiek-liberalisme en op de uitwerking van de hoofdstelling dat dit klassiek-liberalisme een eigen, te onderscheiden benadering van de internationale betrekkingen kent. Van de Haar slaat een brug tussen de werelden van de politieke filosofie – die veelal bezig is met vraagstukken van binnenlandse politiek – en die uit de leer der internationale betrekkingen. Zijn klassiek-liberale schets van de internationale betrekkingen is overtuigend en vormt zo een goed vertrekpunt voor de formulering van buitenlands-politieke stellingnamen door politici die zich als klassiek-liberaal wensen te beschouwen. Op Nederland toegepast: de buitenlandse politiek van de VVD kan wel degelijk passen in een stevige liberale tradi-

tie, namelijk de door Van de Haar geschetste klassiek-liberale benadering.

Aan het begin van zijn boek stelt Van de Haar dat al die substromingen van het liberalisme en de talloze benaderingen in de internationale betrekkingen een complex geheel vormen. Er is dus veel voor te zeggen dat hij orde in de (ogenschijnlijke) chaos schept en dat bijvoorbeeld doet door de liberale politieke filosofie in slechts twee substromingen onder te verdelen: het klassiek-liberalisme en het sociaal-liberalisme. Dat is te eenvoudig maar anders worden de zaken nog onoverzichtelijker.

Een onvermijdelijk nadeel is dat op die manier aan de diversiteit geen recht wordt gedaan. Zo rekent Van de Haar John Stuart Mill tot tweemaal toe tot de sociaal-liberalen. Maar Mill past niet zonder meer in een van de twee genoemde substromingen. En Mills allerbelangrijkste bijdrage aan het liberale gedachtengoed – diens publicatie *On Liberty* uit 1859 – valt met haar nadruk op de uniciteit van elk individu, het grote belang dat wordt gehecht aan de vrijheid van meningsuiting en het (door Van de Haar aangehaalde) schadebeginsel als begrenzing van overheidsoptreden, toch eerder onder het klassiek-liberalisme dan onder het sociaal-liberalisme.

Van de Haar maakt een scherp onderscheid tussen het sociaal-liberalisme dat zijns inziens bij de ‘liberal’ benadering in de internationale betrekkingen past en het klassiek-liberalisme waarvan hij zelf de contouren van de benadering der internationale betrekkingen schetst. Te scherp. Zo gaat hij voorbij aan het feit dat zowel in het Engelse ‘*new liberalism*’ rond 1900 als onder Duitse liberalen in diezelfde tijd – te denken valt alleen al aan Friedrich Naumann (naar wie het wetenschappelijk instituut van de FDP is genoemd) – een hang naar machtspolitiek was te bespeuren, compleet met de opbouw van een sterk militair apparaat dat ook niet uitsluitend ter zelfverdediging werd ingezet. Lang niet elke sociaal-liberaal kan worden afgedaan als een idealistische wereldverbetelaar.

Zijn klassiek-liberale benadering van de internationale betrekkingen stoelt Van de Haar op vier denkers: David Hume en Adam Smith (uit de 18e eeuw) alsmede Ludwig von

Mises en Friedrich Hayek (uit de 20e eeuw). Daar is op zich niets op tegen en de auteur heeft op basis van hun geschriften een logische en samenhangende kijk op de wereld geformuleerd. Van de Haar pretendeert echter niet *een* maar *de* klassiek-liberale benadering van de internationale politiek te presenteren. Dat gaat ver en doet onrecht aan klassiek-liberale denkers die hier minder goed in passen. Ik geef twee voorbeelden, en wel van klassiek-liberalen waarmee Van de Haar zelf enigszins in zijn maag lijkt te zitten.

Ten eerste betoogt de auteur dat klassiek-liberalen (uiteeraard) voor vrijhandel zijn maar niet het geloof onderschrijven dat meer vrijhandel tevens de vrede bevordert; aan oorlog liggen immers meer factoren ten grondslag, bovenal de niet per se vreedzame menselijke aard. Persoonlijk ben ik dit geheel met hem eens, maar de zeer vooraanstaande 19e-eeuwse Britse vrijhandelaar Richard Cobden propageerde dit geloof – vrijhandel leidt tot vrede – volop en kan toch moeilijk anders worden getypeerd dan als een klassiek-liberaal (zoals Van de Haar toegeeft op pp. 143-144). Ten tweede meent de auteur dat klassiek-liberalen steevast elk imperialisme hebben veroordeeld. Toch is hij zo eerlijk te vermelden dat de klassiek-liberale (Indiase) econoom Deepak Lal 20 jaar geleden in een boek *‘empires’* prees en er tal van voordelen in zag (p. 70). Van de Haar besluit deze passage met: “Arbitrary rule over others can never be part of classical liberal international thought”. Normatief mag hij dit stellen; maar is het terecht om op deze manier maar eventjes Deepak Lal buiten het klassiek-liberale kamp te manoeuvreren?

Als beschrijving van *een* klassiek-liberale benadering van de wereld is *Human nature & world affairs* zonder meer geslaagd; wie meer over de afzonderlijke elementen van die benadering wil weten, leze het boek. Het is ook vlot en met kennis van zaken geschreven.

Voor wie thuis is in het liberale gedachtengoed én voor studenten internationale betrekkingen (en geschiedenis) biedt dit boek veel; studenten internationaal recht zouden het zelfs eigenlijk verplicht moeten lezen om een eenzijdig juridische blik op de wereld te vermijden. Van de Haars uitvoerige uiteenzettingen van alle verschillende politieke stromingen en benaderingen in de internationale betrekkingen maken het werk gedegen maar voor leken waarschijnlijk moeilijker toegankelijk. Degenen voor wie dit boek echt een introductie vormt, zullen al gauw in de complexiteit verdwalen. Het zou daarom goed zijn als de auteur te zijner tijd uit dit boek een waarachtige introductie destilleert, misschien meteen ook met een toespitsing van wat een en ander kan betekenen voor de Nederlandse buitenlandse politiek wanneer men die op klassiek-liberale leest wil schoeien.

Dr. P.G.C. van Schie is historicus en directeur van de TeldersStichting.

De belofte van het ecomodernisme

door Marcel Wissenburg

Bespreking van Jan Deschoolmeester en Thomas Rotthier, De wereld red je niet met minder, minder, minder. Groen denken 2.0: dit is de toekomst, Borgerhoff & Lamberigts, Gent, 2022, ISBN 9789463935623.

De Nederlander die de ondertitel van dit boek niet leest komt bedrogen uit – dit is geen antwoord op de obsessie van een bekend of berucht Nederlands politicus. Wie de ondertitel wel leest maar sceptisch is over al dat groene gedoe en die klimaattoestanden kan zijn of haar geld ook beter in de zak houden. Dit is geen boek voor twijfelaars en sceptici. Hier zijn zogeheten ecomodernis-

ten aan het woord, en hun doelwit is de ‘klassieke ecologist’, de verdediger van het versoberen en versomberen, het consuminderen en ontvolken, als antwoord op de crisis van het *Earth system*.

Op dit punt is vermoedelijk wat uitleg gepast – uitleg die de auteurs zelf overigens uiterst exact en tegelijk toegankelijk verschaffen.

Wie wel eens een IPCC-rapport heeft gelezen (dat zijn er niet veel; de driedelige rapporten zijn dik over de 10.000 pagina's groot) weet dat er niet 'een' CO2-probleem, 'een' broeikasgasprobleem, of 'een' klimaatprobleem is – het gaat om een eindeloze reeks in elkaar grijpende, door elkaar heen werkende relaties en interacties op moleculair tot planetair niveau – die samen maken dat elk van die bekende kleinere problemen alleen in context en alleen interdisciplinair begrepen kunnen worden. Vandaar dat biologen, geologen, chemici, klimaatwetenschappers etc. tegenwoordig spreken over het *Earth system* (dat zich tot ver in de ruimte uitstrekt) en *Earth system science* als het geheel van wetenschappen dat deze warboel in kaart probeert te brengen.

Klassieke ecologen betogen dat er maar één manier is om onze contemporaine problemen met (en in) *Earth system* onder controle te krijgen: minder, minder, minder: minder mensen, minder produceren, minder consumeren. Die visie komt deels voort uit ontzag voor de complexiteit van de natuur en bewustzijn van de onwetendheid van de mens, deels is het humanistische en humanitaire inspiratie, maar deels ook de overtuiging dat de natuur intrinsieke waarde heeft, waarde los van de betekenis als hulpbron voor de mens. Ecomodernisten bestrijden die natuurvisie op zich niet maar maken er wel iets totaal anders van. In plaats van stappen terug nemen naar een eenvoudiger leven (door tegenstanders karikaturaal neergezet als 'terug naar de natuur') willen ecomodernisten eerder 'vooruit naar de natuur': zo veel mogelijk technologie ontwikkelen en inzetten om zo veel mogelijk mensen op een zo efficiënt mogelijke wijze, en zo welvarend

mogelijk, samen te laten leven – zodat we ons uit de natuur kunnen terugtrekken en die weer ruim baan kunnen bieden.¹

En dat is dan ook de boodschap van Deschoolmeester en Rotthier: niet alleen is er meer *nodig* om mens en planeet te redden dan het 'minder, minder, minder' van de ecologist, er is ook veel meer *mogelijk*. Die boodschap kan bij groen-liberalen zeker aanslaan – het past bij de visie van Mark Rutte voor hij staatsman werd, Dilan Yesilgöz voor ze bewindsvrouw werd, Silvio Erkens die nu het dossier milieu en klimaat beheert, en een compleet thematisch netwerk van de VVD. Zo gezien is het dan ook niet verrassend dat dit boek bij onze Vlaamse vrienden de Liberales-prijs voor het Boek van het Jaar 2022 won. Maar... er zitten een paar addertjes onder het gras, zoals we zullen zien.

Het boek start met een geschiedenis in superpersonische vlucht van de relatie tussen mens en natuur – 300.000 jaar in 30 pagina's. Het begint met ons zoeken naar voedsel, bescherming en veiligheid – een zoektocht die ons via beïnvloeding en beheersing naar onderwerping, controle en uiteindelijk ontwerp van onze natuurlijke leefomgeving en hulpbronnen bracht. We hebben geleerd voedsel te kweken en fokken, metaal te bewerken, energie te gebruiken, ziekten te beïnvloeden. Vanuit het Holoceen zijn we in het Antropoceen geraakt, het tijdperk waarin de mens een even grote stempel op een geologisch tijdperk drukt als een zekere asteroïde 65 miljoen jaar geleden. Het Antropoceen heeft iets fantastisch bewerkt: acht miljard mensen kunnen zich voeden en (in theorie) waardige en welvarende levens leiden. Maar het heeft ook een schaduwzijde: steeds ver-

der toenemende druk op klimaat en biodiversiteit, op de grondstoffenvoorraad. Uit de vele problemen van *Earth system* kiezen Deschoolmeester en Rotthier er twee om verder te bespreken: voedsel en energie. Ze zien het voeden van straks 10 miljard mensen en de decarbonisatie die verdere opwarming kan remmen, mogelijk stoppen, als de grootste uitdagingen van onze tijd (voor wie 'het' klimaatprobleem nu eens in begrijpelijke termen uitgelegd wil krijgen: hoofdstuk 3 is zonder meer briljant).

De klassieke ecologistische strategieën van het verminderen van productie en consumptie, zo laten Deschoolmeester en Rotthier overtuigend zien, schieten gewoon fysiek tekort – zelfs als ze universeel gesteund zou-

den worden. Veel klimaatactivisten weten dat ook wel – maar het vasthouden aan 'minder, minder, minder' in de wetenschap dat dit geen zoden aan de dijk zet, leidt alleen maar tot nodeloze wanhoop, pessimisme en radicalisering. In plaats van ons te laten overweldigen door de omvang en complexiteit van de problemen van het Antropoceen, stellen de auteurs, is de enige weg vooruit het isoleren van afzonderlijke problemen en deze een voor een separaat aanpakken.

Hoe zich dat verhoudt tot dat alles-hangt-met-alles-samen karakter van *Earth system*, waarin iedere mutatie in een deelsysteem elders onvoorziene en onvoorzienbare effecten kan hebben – dat blijft onbesproken; een van die addertjes onder het gras. Maar met die kanttekening is wat volgt wel het lezen waard, omdat het ons 'gewone burgers' voorbereidt op ontwikkelingen in wetenschap en economie die al lang in gang zijn gezet en ons leven ingrijpend zullen veranderen. Deschoolmeester en Rotthier beperken zich, als gezegd, tot voedsel en energie – maar de revoluties die zich op die terreinen alleen al voltrekken zijn indrukwekkend. Kernenergie is allang niet meer de riskante, ongezonde industrie die het ooit leek te zijn; voedselverdeling is al ver voorbij ouderwetse genetische modificatie het tijdperk van CRISPR en precisielandbouw binnengetreden; veeteelt kan ook economisch snel een gepasseerd station worden dankzij onder meer precisiefermentatie.

In het slothoofdstuk breken de auteurs, als echte ecomodernisten, een lans voor de mens als rentmeester van de natuur – die juist doordat de mens zich uit die natuur terugtrekt weer adem kan krijgen. Hier zit-

ten voor de natuurliefhebber de echte beloften van het ecomodernisme – maar ook de grootste problemen. Ik wees al op een adder onder het gras; hier verschuilen zich er nog twee. Om te beginnen verenigt ecomodernisme twee onverenigbare visies op mens en natuur – een waarin de natuur ‘gedekoloniseerd’ moet worden, ontdaan van de mens die natuur enkel als hulpbronnen kan zien; en een ander waarin de mens is voor-geprogrammeerd om te streven naar, en ook het volste recht heeft op, zo groot mogelijke welvaart voor zo veel mogelijk mensen. De combinatie van die twee is even instabiel en tegennatuurlijk als een combinatie van – pakweg, GroenLinks en PvdA.

Het derde addertje onder het gras is dat ecomodernisme een in de eerste plaats droom van bèta’s is, van natuur- en levenswetenschappers en technenuten. De vraag die ook weleens wordt gesteld aan de eerder genoemde bekend/beruchte politicus, #hoedan?, wordt niet beantwoord. Het is prachtig te weten wat er zoal technologisch en materieel mogelijk is om onze planeet leefbaar te houden, maar is het ook economisch, cultureel, sociaal en politiek haalbaar? Wat moet de rol zijn, en wat kan en mag de rol zijn, van overheid, bedrijfsleven, burger en consument in al deze ingrijpende transitie? Leesbaarheid en omvang zijn een ander punt, maar als het om haalbaarheid gaat, verschilt *De wereld red je niet met minder, minder, minder* niet van een doorsnee IPCC-rapport, dat naast alle *doom and gloom* ook altijd ontelbare technieken en technologieën voor duizend mogelijke duurzame toekomstën schildert, maar daarin de mens vergeet.

Marcel Wissenburg is hoogleraar (groene) politieke theorie aan de Radboud Universiteit en hoofdredacteur van Liberale Reflecties.

1. Vermoedelijk de meest radicale anarcho-ecoloog, John Zerzan, betoogt dat de mens gelukkiger zou zijn wanneer we het Antropoceen, het tijdperk van de alles bestierende en versjterende mens, achter ons lieten en terugkeerden naar het Holoceen om weer jagers en verzamelaars te worden. Maar zelfs dat is geen volledig terugkeer naar de natuur.

'Winter in de Scheveningse bosjes' door A. Mauve | Rijksmuseum

Liberale Reflecties is een uitgave van de
Prof.mr. B.M. TeldersStichting.

Redactie

prof.dr. M.L.J. Wissenburg (hoofdredacteur)
drs. F.D. de Beaufort
mr. A.M. Govers
mr.drs. H.W. Mojet
dr. B. Steunenbergh
drs. R. Timmer
drs. W.J. Derksen (eindredacteur)

Redactieraad

Voor een professioneel oordeel over kopij doet *Liberale Reflecties* een beroep op een redactieraad bestaande uit thematische experts. De redactieraad bestaat uit:

J. Middendorp MSc MA
drs. R. Benedictus
drs. M. Bolkestein
mr. S.J.A. Ter Borg

prof.dr. A. Ellian
dr. E.R. Van de Haar
prof.dr. M.V.B.P.M. Van Hees
prof.mr.dr. E.M. Kneppers-Heijnert
mr.dr. R.M.H. Kubben
drs. F.J.M. De Lange
dr. mr. F.W. Lantink
dr. A.R. Leen
Q. Rajkowski MSc
prof.dr.ing. S. Schaap
ir. U.G. Schilthuis
mr.dr. J.J.J. Sillen
prof.dr. P. Stouthuysen
dr. A. Struijs
drs. M. Van de Velde
R. Willems MSc MA

Redactieadres

Mauritskade 21
2514 HD Den Haag
telefoon: 070-3631948
email: derksen@teldersstichting.nl
TeldersStichting.nl

Auteursrechten

De auteursrechten liggen bij de uitgever en de auteur(s). ISSN: 2588-8862

Verantwoordelijkheid

Bijdragen in dit blad reflecteren niet noodzakelijk de opinies van leden van de kernredactie, redactieraadsleden of de Prof.mr. B.M. TeldersStichting. De redactie draagt geen verantwoordelijkheid voor de inhoud van bijdragen. Die verantwoordelijkheid berust uitsluitend bij de auteurs.

Abonnementenadministratie

Mauritskade 21
2514 HD Den Haag
telefoon: 070-3631948
email: info@teldersstichting.nl

Abonnementen

De artikelen uit *Liberale Reflecties* zijn voor iedereen beschikbaar in de LR-bibliotheek op www.teldersstichting.nl. Het tijdschrift is op papier beschikbaar voor vrienden van de TeldersStichting die hebben aangegeven graag de papieren editie thuis te ontvangen. U bent al vriend van de TeldersStichting voor € 50,- per jaar. Losse exemplaren zijn via de website te bestellen voor €5,00.

Advertentietarieven

Advertentietarieven zijn op aanvraag beschikbaar bij de redactie.

Omslag

'Winter in de Scheveningse bosjes'.
Over een besneeuwd bospad duwt een man een slede met brandhout.
Schilder: Anton Mauve.
Datering: 1870 - 1888.
Met dank aan het Rijksmuseum.

Vormgeving omslag en binnenwerk:
Maaïke van Heek-Mojet | Eye & Image

64e jaargang, december 2023 | Nummer 3
LIBERALE REFLECTIES is een uitgave van de
Prof.mr. B.M. TeldersStichting
www.TeldersStichting.nl

